श्रीगणपतिर्जय

श्रीमल्लहरिवल्लभकविमहः

केशप्रसाधनकाव्यम्

श्रद्धाविशेषात्प्रणता पुरैव क्षमापिता चाप्यपराधराशेः ।
विशुद्धबुद्ध्या विषयीकृताऽसि प्रभु प्रसीद त्रिपुरे परेशि ॥ १ ॥
गौर्याः श्लथा साऽवतु नीलखण्डोज्ज्वलद्युतिर्लम्बकचावलिर्वः ।
अन्वक्परिष्वक्तपरस्वरूपा लीलाकरी या ललतीव काली ॥ २ ॥
श्लक्ष्णार्द्रकेशान्दधती प्लवान्ते सोसूय्यमाणानधिकम्बुकण्ठम् ।
जयत्युमा स्पर्धितनीलकण्ठकण्ठस्थहालाहलहारिलक्ष्मीः ॥ ३ ॥
एकेन पूर्वं कविना प्रियाया रोमावली भूरि यथा व्यवर्णि ।
उद्दिश्य तस्याः कुतुकी शिरस्यांस्तथैव चाहं कथयामि किञ्चित् ॥ ४ ॥
संप्रोञ्छय स्निग्धय शोधयाऽतिकचान् परिग्रन्थय नागजातम् ।
आपूरयाऽऽवन्धय शीर्षभूषां स्नाता वधूः शीर्षमुपस्करोति ॥ ५ ॥

---

१ अत्र तावद्भक्तस्य संकल्पितार्थनिश्चयं प्रसादनीयायां श्रीदेव्यां त्रिपुरायां सर्वादौ कृत्रिमभावपूर्वकप्रणमन सकलापराधक्षमापण मार्वदिकं स्मरण च याथितपि परमामो-चेर्नी पुष्णाति. २ नीलमणिखण्डस्य उज्ज्वलद्युतिरिवोज्ज्वलद्युतिर्यस्याः सेति गर्भ्यगप-लुप्तो बहुव्रीहिः समासः. ३ गौर्यालक. ४ श्रीमहाकाली देवी. ५ अतिशयेन वेष्टयमानान् यङन्तात्सूत्रे शतरि प्रयोग.. ६ मनोहारि. ७ विश्वेश्वरनाम्ना. ८ अमूनि संप्रोञ्छये-त्यादीनि रूपाणि, अनेकक्रियासमुच्चये वा लोट् तस्य हिस्वौ तध्वमोर्विषये या सामा-न्यार्थस्य धातोरनुप्रयोगास्तिवादय, इति व्याकरणेन प्रकृते शीर्षमुपस्करोतीति सामा-न्यार्थे प्रयुक्तेऽत्र करोतौ धातौ पुन. पुनः संप्रोञ्छयतीत्याद्यर्थकानीति समर्थनीयम् । यथा शिशुपालवधे पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनमिति श्लोके । नागजातं च सिन्दूरं.

नितम्बलम्बा कवरी मृगाक्ष्या व्युत्कील्यमानाऽऽप्लवनाय दोर्भ्याम् ।
भर्तुर्मुखेन्दो. सविधालयान्ती नात्यल्पमाना रजनीव भाति ॥ ६ ॥
वेणीं निबन्धामियमादधाति पृष्ठाग्रदेशे चटुलायताक्षी ।
नागाङ्गसिन्धोः किमुतास्त्रुनीर्लमेकत्र नीतां सकलां तरङ्गैः ॥ ७ ॥
मुसंनिता [illegible]निगं हृदीगर्भेहोज्ज्वलन्मन्मथदीपरूढा ।
निलीयते संप्लवनाय मुक्ता धूम्येव नूनं कवरी रमण्या ॥ ८ ॥
स्नानं निर्थत्याः सुदृशः कचाना पङ्क्तिर्युतोच्चैः पतदम्बुवाहात् ।
सुपर्वधुन्या मधुपेयुपीव संगं किलाभाति कलिन्दकन्या ॥ ९ ॥
पृष्ठान्तरे-दीर्घतरा विकीर्णा शिरोजराजिः शिशिरांशुमुख्याः ।
छायेव निश्शेषकलेवरान्त.प्ररूढतारुण्यमहाद्रुमस्य ॥ १० ॥
स्नान्त्या घनालक्तकरक्तहस्तविमर्द्यमानाश्चिकुरा युवत्याः ।
प्रपश्यतोऽन्योन्यनियुध्यमानध्वान्तातपक्रीडितमीक्षयन्ति ॥ ११ ॥
नियामसोऽर्थ्योतनसीकराणां जलार्द्रकाणां छलतः कचानाम् ।
निरम्बरं मेघतते प्रवृष्टिरितीन्द्रजालं वितनोति बाला ॥ १२ ॥
आकुञ्चिताञ्जिनगर्भान्प्रलम्बान्केशान्मरुत्प्रस्फुरतः सुकेश्याः ।
मन्ये वियुक्ताहतये विमुक्तं नागाङ्गनास्त्रं किमपीति मन्ये ॥ १३ ॥
पराजितः पञ्चशरो हरेण प्रागेककस्तेन पुनर्युयुत्सुः ।
मध्याः कचौघ रचयत्यनीकव्यूहं रिपोस्तद्गुणसैन्यजैत्रम् ॥ १४ ॥

---

१ [illegible] पद्य मयैव शार्दूलविक्रीडिते वृत्ते, 'बध्वा कोमलशीर्षकुन्तलततिर्लम्बा नितम्बावधि [illegible] दोर्युगलव्युत्कील्यमाना शनैः। भर्तुर्वक्त्रकलानिधेः सविधतो [illegible]माना[illegible] यान्ती मन्थरमन्थर प्रणयिनी रात्रीव सराजते' इति समा[illegible] पद्यान्तरमुन्नेति. २ उन्मोच्यमाना. ३ मध्यमयानेत्यर्थः. ४ शैवाल 'जल[illegible] शैवाल' इत्यभिधानम्. ५ धूमसहिते. ६ विध विधाने इति तौदादिको तुम्विभा[illegible] प्रयोग ७ निर्गमनात् ८ निर्गतमम्बरमाकाश यथातथा वृष्टिस्तु असंभवा [illegible] वर्णनया तु [illegible]. ९ मात्राविशेषकौतुकजातम १० एकमपि [illegible] प्रभावात्[illegible] भागतं. ११ [illegible]विच्छित्तिविशेषेण विवन्त्मित कृत्यम् १२ [illegible] १३ [illegible] १४ गणा हरविजयवर्णिता कालमुगलप्रभामय[illegible] पुष्पागनन्दिषेणादयोऽनन्तास्तत्सैन्यजैत्र केशाना ततो[illegible].

स्नाने कृते कङ्कतिकाधृतानां स्तनद्वयाग्रस्तिमितां[1] प्रियायाः ।
शिरोरुहाणां पटली जिहीते घटास्यसक्ताऽसितरश्मिभङ्गीम्[2] ॥ १५ ॥
आनायतीदं[3] सुदृशोऽधिपृष्ठं शीर्षण्यवृन्दं परितः प्रकीर्णम् ।
प्रपश्यतः किञ्च विलासिनोऽपि तच्चञ्चलं मीनेति[4] हन्त चेतः ॥ १६ ॥
पृथक्पृथग्द्वित्रततिक्रमेण संमृज्य केशान्दृभती[5] मृगीदृक् ।
तथा व्यधासीत्कवरीं यथेष्टहृद्बन्धनी शृङ्खलिकेयमासीत्[6] ॥ १७ ॥
अदोऽवलग्नं स्तनभारखिन्नं खेदं पुनर्मैत्रसुतः कचौघात् ।
दोर्भ्यां विदित्वेति नु चञ्चलाक्षी परिष्करोत्यंसपुरोधृतं[7] तम् ॥ १८ ॥
विशोष्यमाणान्महतस्तरुण्याः कृताप्लवाया अवलोक्य केशान् ।
अहो स्वयं प्रत्युत सान्द्रसार्द्रः[8] शीघ्रं बभूवानभिको विमुग्धः ॥ १९ ॥
भीर्वाः समुद्धृत्य वितायमाना गन्धभ्रमद्भृङ्गभृता प्रवेणी ।
वंशस्थलीं व्याप्य विजृम्भमाणा तमालवल्लीव विभाति कापि ॥ २० ॥
अट्टाधिरूढा सलिलार्द्रमृष्टान्विशोषयन्ती चिकुरान्सलीलम् ।
चकास्ति चारु स्वयमेव जाने स्वं वीजयन्ती चमरेण बाला[9] ॥ २१ ॥
चन्द्राननायास्ततकेशपाशादाप्लावनान्ते घननीलकान्तेः ।
निशीव तारा वियतोऽवदातात्समन्ततो वारिकणाः पतन्ति ॥ २२ ॥
न स्नेहवृद्धिर्निवहैर्जडानां सह प्रशस्तेति विजानतीव ।
स्नाता करान्तः परिगृह्य कान्ता मुहुर्मुहुर्धूनयते[10] शिरोजान् ॥ २३ ॥
बाहूपरि प्रोद्धलिताः प्रमुक्तबन्धाः शिरस्या हरिणेक्षणायाः ।
दधत्यभिख्यां नवभद्रगन्धशाखोपगूढा[11] इव गूढपादैः[12] ॥ २४ ॥
उद्बन्धनीयाः कुटिला जडाश्चेत्ते स्नेहयुक्त्या शनकैः प्रसाद्याः ।
स्फुटं करोत्यर्थममुं किलेयं प्रबध्नती स्निग्धकचान्विदग्धा[13] ॥ २५ ॥

---

१ स्तनद्वयस्य अग्रे स्तिमिता चक्राकारेण स्थिरा. २ कुम्भमुखनिबद्धनीलरज्जुर नाम्. ३ आनायो जाल तदिवाचरतीति क्विप् ४ मीन इवाचरति. ५ ग्रथ्नती. ६ आ तिग्राम्यान्. ७ स्कन्धाग्रभागे हस्तेन निगृहीतम्. ८ प्रस्वेदाख्यसात्विकभाववत्वादु चरितसार्द्रतावान्. ९ बालत्वेनैव समुत्प्रेक्षितमिद शोभते चमरवीजनम्. १० जलां वहपरिचयदूरीकरणार्थं कम्पयते. ११ भद्रगन्धश्चन्दनम्. १२ सर्पाः. १३ कचेषु क टिल्य जाड्य च व्यङ्ग्यमस्त्येव.

लोकोत्तरत्वं बहुलं निरीक्ष्य कदम्बके शीर्षरुहां प्रियायाः ।
तत्राऽनृजुत्वं मृदुतान्वित यद्विनीलभावश्च शुचित्वयुक्तः ॥ २६ ॥
दीर्घैर्घनैर्नीलैश्चिकुरैः परीतं प्रोष्ठीदृशः पृष्ठतटं वरिष्ठम् ।
भातीव हैमं फलकं प्रजातमपीनिपातं विषमाशुगस्य ॥ २७ ॥
इयं समांशस्य पुरो न सुभ्रूर्लावण्यवापी किल काचिदस्ति ।
इदं न पृष्ठं च तलं तदीयं नाभी च केशा अपि पङ्कपङ्क्तिः ॥ २८ ॥
मृदुत्वलम्बत्वघनत्वतुल्या अपि श्लथास्ते क कचा युवत्याः ।
स्पृष्टक्षितिश्चानुशरत्क्षयिष्णुः शिखण्डभारः शिखिनः स च क ॥ २९ ॥
व्याली ध्रुवं स्वोपमितेर्वधूटीवेण्या महत्या सह मोमुदीति ।
स्यागजायते स्वाहितबर्हिबर्हपराभवो विश्लथयाऽनया यत् ॥ ३० ॥
कान्ता ततश्यामलरश्मिबन्धंबध्नाति गाढं बहुभिः प्रकारैः ।
आस्येन्दुशत्रो प्रबलस्य राहोः कृत्स्नं कुटुम्बं न्विव मूर्धजौघम् ॥ ३१ ॥
सुकर्कशान्कण्टकसंकटांश्च रजोविमिश्रान्ननु चिन्तयित्वा ।
स्निग्धाश्चलाक्ष्या धृतचाकचिक्याः कचा हसन्तीव कचांश्च मर्त्याः ॥३२॥
पर्यन्तबन्धाश्चिकुराश्चकोरीदृशो व्यलम्बन्त तथा प्रलम्बाः ।
दृशाद्यथान्वक्षकृतप्रनीलोत्तरीयतुल्यप्रतिभानमापु. ॥ ३३ ॥
बध्वा इयन्तो विलसन्त्यनन्तास्ते कुन्तला हन्त नितान्तकान्ताः ।
यान्मार्जयन्ती गणशश्चिराय मुहुर्मुहुर्विश्रममेति यत्सा ॥ ३४ ॥

---

१ उत्तरत्वाशंकायाः परिहारः २ श्रेष्ठम् ३ ह्यापह्नुतिरर्थचित्रम्, 'प्रकृतं यन्निषिध्यान्यत्साध्यते सा त्वपह्नुतिः' इति लक्षणात्मा च गम्योत्प्रेक्षानुप्राणितेयम्. ४ मयूरस्य. ५ भागिनी वधूवेण्या सह स्वोपमानादेव नितरां मोदते यतो निजोपमेयया तया स्वाहितबर्हपराभवो भवति एतेन वधूवेणी मयूरबर्हादपि रमणीयेति कविप्रौढोक्तिसिद्ध-वस्तुना वस्तु व्यतिरेकालङ्कारलक्षणमसमन्वितार्थविशेषो हि वस्तु तदत्रोत्प्रेक्षान्तरित बोध्यम्. ६ ततश्यामलरश्मिभिर्बन्धं वा बध्नाति इति बध्नातेर्णमु, तृतीयासप्तम्योरुपपदयोः कषादिषु धातोर्णमुलनुप्रयोगात् केशानां श्यामलकान्तिमत्त्वं नितरां स्पष्टं ७ निपदनकालिकशयनभूमिस्थितपृष्ठस्पर्श्यामान्. ८ प्रायेण नितम्बफलके श्रिय स्वोत्तरीय वेण्युपर्येव दत्तं तत्तुल्यत्वमिति केशानां वर्णनम् ९ एतेन केशानां प्रचुरमानत्वं व्यज्यते.

उत्संयतस्याब्जदृशः प्ररत्नशिरोमणेः संपतिता समीपे ।
केशच्छटा स्रस्तपटा चकास्ति छायेव नीचैः किल दीपकस्य ॥ ३५ ॥
कपाटसंधिस्खलिता तमिस्रे तन्वी प्रदीपस्य विभेव काचित् ।
सिन्दूररेखा मसृणा सुमुख्याः शिरोग्रभागे स्फुरति प्रभूतम् ॥ ३६ ॥
श्लथीकृता स्नानकृते सुकेश्यास्तरङ्गिता केशततिः सुदीर्घा ।
अन्वक्षतः स्वीयगृहाधिरूढ्यै निःश्रेणिका नूनमनन्यजस्य ॥ ३७ ॥
पश्योच्चकैरग्रत एव शृङ्गाकारं जलार्द्रांश्चिकुरान्प्रवेष्ट्य ।
प्रोत्तिष्ठतीयं प्रसभेन शम्भोः कपर्दशोभामिव तां विजेतुम् ॥ ३८ ॥
लीलालयादर्शतलान्तराले विलासिनी लम्बविशीर्णकेश्यम् ।
विलोकते मूर्त्तमिवात्मनोङ्गसौन्दर्यदर्पं निचितं चिराय ॥ ३९ ॥
श्यामेति बालाव्यपदेशमूलं न युज्यते षोडशवार्षिकीत्वम् ।
किन्तूचितं श्यामितसर्वपृष्ठं तद्वैभवं श्यामशिरोरुहाणाम् ॥ ४० ॥
वह्न्यङ्कुराभा जलयोगमाप्य केशाः प्रसीदन्ति परं प्रियायाः ।
जडानुबन्धेन ननु प्रकामं के नाम दृष्टाः कुटिला न हृष्टाः ॥ ४१ ॥
तारुण्यवत्या धृतनीलशाटीकलिन्दकन्यैकह्रदे स्थिराम्बौ ।
वक्रा प्रलम्बोद्ग्रथिता प्रवेणी नागः स सुप्तः किल कालियाख्यः ॥ ४२ ॥
पृष्ठेऽङ्गनायाश्च्युतदीर्घकेशावलिश्चिरादातपशोष्यमाणा ।
संसूचिकेव प्रतिभाति नीललेखावली कामजगज्जयानाम् ॥ ४३ ॥
संदिग्धिताः शीर्षमणेर्द्विपार्श्वसीमन्तिताः सान्द्रकचाः प्रियायाः ।
इमे क्षणं मे मणिभिन्नमध्यनीलाम्बुसिन्धोः स्मृतिमानयन्ति ॥ ४४ ॥

---

१ प्रकृष्टानि रत्नानि स्वान्यानि हरितलोहितपिङ्गनीलानि यत्र स शिरोमणिः सीमन्ताभ-
तस्य. २ कामस्य. ३ तिष्ठतेरनूर्ध्वकर्मण्यर्थे आत्मनेपदं इहोर्ध्वकर्मार्थे युक्त परस्मै-
म्. ४ दर्पस्य श्यामतया वर्णन कविसंप्रदायः. ५ श्यामा षोडशवार्षिकी इति कोशे.
लोकेपि कुलका स्वभृतिदिनसूचका भित्तौ काश्चिदलातरेखाः कुर्वन्ति तथा. ७ प-
हितनीलशाट्येव यमुनाह्रदस्तन्मध्ये प्रलम्बमानवेणीरूपितः सुप्तः कालियाहिरित्यत्र
कमलङ्कारः. ८ मणीनां सर्वप्रभावशालित्वात्तेन सिन्धुजलभेदन केशसीमन्ती-
णरूपित.

नैव्याङ्गनाया नववेणिरन्यान्मूर्ध्नोऽनुवेलं निहिताम्बराग्रम् ।
केशावलिश्रीत्रपितं नु भूत्वा शनैः शनैः प्रच्यवते स्वतो हि ॥ ४५ ॥
स्कन्धाग्रलग्नौ विपुलेक्षणायाः कलापकौ शीर्षरुहां श्लथानाम् ।
श्रोत्रान्तिकालम्बितफुल्लनीलोत्पलच्छदश्रेणिविभौ विभातः ॥ ४६ ॥
यान्तं पुरोनायकमभ्यवेक्ष्य क्षौमान्तराले तरलायताक्षी ।
अशेपलोकत्रयकालिमश्रीदस्यून्कचान्स्वान्परिनिह्नुते द्राक ॥ ४७ ॥
नूनं प्रलम्बाग्रनिबद्धरश्मिधम्मिल्लदण्डोपनिवेशभीतेः ।
कटीतटी हन्त मृगेक्षणाया अमांसलत्वं सुतरां दधाति ॥ ४८ ॥
शिरीषमालामृदुलातमगौरप्रोद्यौवनासेचनकाखिलाङ्ग्याः ।
पृष्ठस्थकेशावलयोऽभिकानां ता. कालकालाः पतिता इवेक्षाः ॥४९ ॥
वध्वा. प्रमुक्तं सुरभिं कचौघं संमार्जयन्ती खलु नापितस्त्री ।
तत्र स्थितालीन्न विवेद पूर्वं दृष्टाऽथ तैर्द्रोण्णि परं विवेद ॥ ५० ॥
वाताधुते वाससि वर्त्मगाया विचोलकाया सहसा चलाक्ष्याः ।
अंसाग्रलम्बं हि विकीर्णकेश्यं ह्रीरक्षणकृष्णांशुकमेकधासीत् ॥ ५१ ॥
प्रस्नीमता व्यायतताऽच्छता च शीर्षोद्भवानां सुदृशोऽतिचित्रा ।
आस्तीर्य तानासरवद्यतः सा स्वप्तुं सुशक्नोत्यपि कौतुकं चेत् ॥५२॥
स्नानावसाने सरसाः शिरस्याः कपोलपालीलुलितास्तरुण्याः ।
साजात्यभाजश्चिरविप्रयुक्तालकाँल्लुलन्तीव मिथो मिलन्तः ॥ ५३ ॥
द्राघीयस. केशभरस्य दम्भाद्विश्लेष्यमानस्य चितं नितान्तम् ।
तद्यौवनं सम्यगमोद्भृदन्त शिर.पश्चात्प्रोद्गमतीव वध्वाः ॥ ५४ ॥

---

१ गुर्जरदेशा, मा हि सीमन्तग्लयारण न परिचिनोति एप देशविशेपाचार. २ दयित सामस्थायायिन वीक्ष्य वेणी विधापयन्ती वधूर्लज्जिता झटिति दुकूलाञ्चलेन शिर. स्थगति तत्राय यथा नेतारं राजकीय दृष्ट्वा पूर्वमेव तादृशा लोका आख्यान्मोपकरणेन गोपयन्ति तथेति शब्दार्थोभयशक्त्युद्भववस्तुना वस्तुध्वनि प्रकृतेऽत्र निबद्ध. ३ स्नर्बानिम्. ४ नेत्राणि. ५ अत्र स्वत. समविना वस्तुना उपमालङ्कारध्वनि . ६ रक्षरोमांचे नजन्न रक्षणार्थमिदम ७ सान्द्रता. ८ चिकुरन्वरूपजातिसाम्यवत . ९ मुच्यमानस्य. १० मार्तानि मान् न तथेति.

संमृष्टये पातितशीर्षवक्त्रां चिरं मिषन्त्यौ पथिकस्य वामाम् ।
तत्कैशिकश्यामवने स्वसार्थभ्रष्टं मनः शोधयतो नु दृष्टी ॥ ५५ ॥
केश्यं कराग्रस्थिततोयकुम्भधाराप्रपातैरिदमिन्दुमुख्या ।
निषिच्यते नीलघनं नितान्तं शृङ्गारकैदार्यमुतात्मकीयम् ॥ ५६ ॥
तां द्योतयन्ते प्रमदां स्वगात्रप्रोच्चैःस्फुरद्धौरिमदुर्दिनौघे ।
सीमन्तिता एव कचाः सुचारुमृष्टा ललाटोपरि कालकालाः ॥५७॥
एकस्तनोपर्यधिलम्बमाना वक्राः कचा वर्त्तितमज्जनायाः ।
कृतोपगूहाः खलु नर्मदेशशीर्षे लडन्तीव फणीन्द्रडिम्भाः ॥ ५८ ॥
सीमन्तिनी मूर्धनि भूरिदीर्घसुवीध्रनीरन्ध्रशिरोरुहाणाम् ।
भारोपधेः संचितमात्मनस्तमनन्तसौभाग्यभरं नु धत्ते ॥ ५९ ॥
तत्तादृगात्मीयशिरोजभारभरैव शीर्षे नु विलासिनी सा ।
प्रयाति हंसीकरिणीसदृक्षमनोज्ञताप्यायितमन्दयानम् ॥ ६० ॥
प्रहर्त्तुकामस्तरुणाननेकान्मायापटुर्नूनमतीव कामः ।
यद्दर्शितैः पद्मदृशः शिरोजैस्तान्पूर्वमन्धीकुरुतेऽचिरेण ॥ ६१ ॥
प्रत्यक्पुरून्नीतवगुण्ठवस्त्रा पश्चाच्चकासत्कवरिः स्थितेयम् ।
सलीलचक्रीकृतचारुशुण्डा प्रलम्बपुच्छा करिणीव काचित् ॥ ६२ ॥
विक्षिप्य विक्षिप्य करद्वयेन प्रोच्छोपयन्ती चिकुरॉश्चिरण्टी ।
पृष्ठस्थलीं चापि सघर्मतोयांमयत्नतो वीजयति प्रकामम् ॥ ६३ ॥
वध्वाः प्रमृष्टाः करकङ्कताग्राद्दन्तार्भिषन्त्या वदनाग्रलम्बाः ।
स्नानार्द्रकेशाः खलु मन्मथाश्वाधृतस्फुरत्काण्डपटप्रकाण्डाः ॥ ६४ ॥
कान्ताकवर्यां परिपज्यमानमल्लीप्रसूनानि नवं स्फुटन्ति ।
प्रावृट्तमिस्रापरिलक्ष्यमाणखद्योतशोभां कथयन्ति नूनम् ॥ ६५ ॥

---

१ वामां मिषन्त्यौ पथिकस्य दृष्टी इत्यन्वय.. २ सुन्दर्याः सुन्दरान्केशान्वीक्षितु पथिकस्य दृङ्मनसे नितान्तं लभे इति भावः. ३ क्षेत्रपङ्क्तिम्. ४ सार्वत्रिकैकविधतेजोतिशयेऽपि न प्रत्यक्षं केवल विना विजातीयप्रबलप्रकाशम् तादृशोऽत्र केशाः सुन्दरी विस्पष्ट दर्शयन्ते. ५ कान्ताया हंसीकारिण्युभयसाधारणसुन्दरमन्थरगमनस्य सुनिविडबहलकुन्तलधारणं हेतुतयोत्प्रेक्षित. ६ कामविह्वलीकुरुते. ७ सातपदेशास्थितेः. ८ अश्वानां मुखोपरि ऑंधेरी इति प्रसिद्धा जवनिका.

कृताश्रयाया अधिपृष्ठभागं शीर्षाङ्कुरानां खलु पांपतीनाम् ।
दुग्धाद्धरि प्राप्तमिवावभाति मालिन्यमन्तःकरणस्य सर्वम् ॥ ६६ ॥

सर्वैरुपर्यैव सुवर्णपट्टी प्रायेण दृष्टा कषपट्टिकायाः ।
निशलकेश्यां इह गौरगायां मयेक्ष्यते तु प्रतिलोममेतत् ॥ ६७ ॥

प्रसंग्तत्वस्य शिरोरुहाणां कर्तुं प्रवृत्ता समतां नताङ्ग्याः ।
असाम्यलज्जानिहतेव नाभिमिन्धौ न्यपतत्खलु रोमरेखा ॥ ६८ ॥

मयूरबर्हाकृतिमित्रभावं कचावलीनां ततवृन्दमस्याः ।
वसन्तबन्धुप्रमदागृहस्य किमप्यनुत्तानितवीध्रनीध्रम् ॥ ६९ ॥

यस्याः प्रवातोद्धुतमुत्तरीयं श्लिष्टोर्ध्वलम्बितवेणिदण्डे ।
आत्मीयसारूप्यजयध्वजाग्रस्फुरत्पताकाकुतुकं तनोति ॥ ७० ॥

नीचैस्तरां पृष्ठभुवोऽपि यातान्स्नानक्रमे मूर्धरुहो मृगाक्षी ।
बाढं सरन्त्युच्चपदप्रसृतानिवोच्चकैर्वेष्टयते कराभ्याम् ॥ ७१ ॥

यस्याः सहस्रस्फट एष दीर्घधम्मिल्लरूपेण स नागराजः ।
धृतोपरिष्टाद्धृतमौक्तिकाभा सा चापि शाटी खलु कञ्चुकोऽस्य ॥७२॥

आलम्बिकेशा विपुलेक्षणा सा लीलालसं केलिगृहे चलन्ती ।
स्वान्वक्षभूमार्जनमीक्ष्य दोष्णोर्गृह्णाति केशान्वलितानना द्राक् ॥७३॥

पश्चाद्धृतं नव्यसुलोचनाया आभोगवत्सान्द्रशिरोजवृन्दम् ।
रत्या महिष्या खलु सैनिकस्य भातीव पृष्ठे फलकं विबद्धम् ॥ ७४॥

विशेषगौरे वदने शिरोजान्दृष्ट्वाऽतिरम्याञ्चलितान्युवत्याः ।
लोकेऽपि लोकैर्धुरि गौरतायाः प्रशस्यते श्यामलतैव नूनम् ॥ ७५ ॥

---

१ शुभ्रा पतितनताम, आहत. [illegible] भूते इति टि. २ परीक्षार्थं संघर्ष्यमाणा [illegible] ३ स्त्रिया निश्चलकेशीनात्तन्मुर्गात्पृष्ठोपरिस्थितशलकेशस्थितोविपरीतम्. ४ अत्र [illegible] यथा [illegible] पततीति वस्तुध्वनिः. ५ उत्तानार्थमेव लम्बमेकत्र निहितम्. ६ [illegible]. ७ अहंभाव [illegible] सारूप्यजयस्य ध्वजाग्रे वेणीरूपे पताकायितमुत्तरीयम्. ८ [illegible] ९ आनम्रलनेनैव दृष्ट केशकर्तृक भूमार्जन युज्यते. १० [illegible]

आम्लानितायाश्च्युतकृत्स्नकेशपतिष्णवस्तोयकणाः सधारम् ।
राजन्ति निर्ग्रन्थिविनीलतन्तुमुक्ता यथा स्यूतलघिष्ठमुक्ताः ॥ ७६ ॥

पीनस्तने वक्षसि नैकरूपकीर्णाः कियन्तः सुतनोः कचाग्राः ।
अपां प्रपाताद्विरलावशिष्टनीलाब्जपत्रीमकरोधुरीणाः ॥ ७७ ॥

तन्मूर्ध्न्यहो लोहितमुत्तरीयं सौवर्णपुष्पस्तबकास्ततोऽधः ।
समीप एवाऽसितकेशलेखा गौरालिकं प्रागिति केऽपि रङ्गाः ॥ ७८ ॥

निर्मुक्तकेश्या रतकेलिकाले सर्वत्र पृष्ठे ततकुन्तलालिः ।
भीताऽऽत्मैहर्तुर्दयितान्नितान्तं स्थितेव मूर्त्ताऽनुनिलीय लज्जा ॥७९॥

संशोध्यते दोर्धृतवेणिरन्यदोष्णस्तथा कङ्कतिनो रमण्या ।
प्रतीयते जाङ्गुलिको यथाहिं प्रखेलयन्हस्तधृतं स हस्तात् ॥ ८० ॥

अरश्मिकिञ्चिद्ग्रथितं नु पृष्ठे प्रलम्बते केशकुलं युवत्याः ।
उच्चैर्धृतं संकुचिताम्बरं वा मनोभुवो मेचकमातपत्रम् ॥ ८१ ॥

शिरोध्युपान्ते खलु दाक्षिणात्यसुवासिनीनां धृतपुष्पमालः ।
नीलाहिसंश्लिष्टसिताहिलीलामुपैति संवेष्टितकेशपाशः ॥ ८२ ॥

आदर्शमग्रे विनिधाय बाला सीमन्तकर्माभिरता कचानाम् ।
मध्यं चिरान्निश्चिनुते गृहीतदोःकङ्कतभ्रूयुगमध्यमानात् ॥ ८३ ॥

गलाग्रतो वक्षसि लम्बमानः सुश्रोणिकायाः पृथुकेशहस्तः ।
रोमाञ्चमालिङ्गनकालकान्तकरानुभूतेः क्षणमातनोति ॥ ८४ ॥

यूनो यथोद्भिन्नघनप्रकृष्टस्वश्मश्रुमार्ष्टौ हृदि कोपि मानः ।
नूनं युवत्या अपि केशवीथीः संमार्जयन्त्याः स तथैव बाढम् ॥ ८८ ॥

---

१ वल्नोद्वलनादिना. २ लज्जाहर्तुं. ३ पश्चान्निगुह्य. ४ पञ्चम्यन्तम्. ५ कालवेलिया इति प्र०. ६ नागदन्तावलम्बितम्. ७ पाणिधार्यमाङ्ग्ल वर्षातपसंवर छत्रम्. ८ गृहीत ज्ञात यद्दोपणि स्थितेन कङ्कतेन समुपलक्षितस्य भ्रूयुगमध्यस्य मान प्रमाणं तस्मात्, हेतौ पञ्चमीयम्. ९ विशालः केशकलापः । पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचा इत्यमरः. १० उन्मोचनानन्तरमेव इदं च न प्रायिकम्. ११ चित्तोन्नतिः स्पष्टं लोके.

आकुञ्चितान्स्निग्धकचांस्तरुण्या निरीक्षमाणे चिरमिष्टदृष्टी ।
निशः गढकालिमवृत्ततारां मन्त्रस्य जानेऽनुभवं विधत्तः ॥ ८६ ॥

आस्ते प्रियायाः खलु तावदेव मध्यं कृशिष्ठव्यपदेशपात्रम् ।
न यावदात्मीयघनप्रलम्बशिरोरुहां पृष्ठभुवि प्रपातः ॥ ८७ ॥

मूर्धादृतः श्लक्ष्णदुकूलबध्यप्रगाढबन्धोत्कुटिलप्रवेण्या ।
विडम्ब्यते ज्यापरिमुक्तमकशरासनस्याकृतिरम्भ्रियस्य ॥ ८८ ॥

पृष्ठस्थितैका पटली कचानां द्वे चाननाग्रे स्खलिते सुदत्याः ।
गीतत्रयीवाभिगता युनद्या स्रोतस्त्रयी सूर्यसुवोऽपि नद्याः ॥ ८९ ॥

सीमन्तिता केशतटी नताङ्ग्या छिन्नप्रसूनावलिचित्रिताग्रा ।
प्रकाशकामार्पितमूर्धनीतप्रशस्तिपत्रीयुगली निजेव ॥ ९० ॥

स्मितप्रसारस्फुरितालिकाया आस्ते मुखेन्दुः स सुयौवनायाः ।
यस्याऽखिलस्यापि कलङ्कसंघः प्रलम्बकेशात्मतया दवीयान् ॥ ९१ ॥

लोलभ्रुवः स्निग्धशिरोरुहाणां प्रोत्तुङ्गपीनस्तनयोः पुरस्तात् ।
यादृक्परीरम्भरसः स मन्ये नितम्बयोरप्यनु तादृगेव ॥ ९२ ॥

क्षणेक्षितश्लक्ष्णविकीर्णवेणि निर्वर्णयन्त्या रमणं रमण्याः ।
अन्तर्निविष्टखरवीरपत्रिपुङ्खाः सपक्षा इव भान्ति केशाः ॥ ९३ ॥

स्थिता मखीनां वलये सलीलं प्रकुर्वती नैकविधानुलापान् ।
यथायथाऽऽस्यं वलयत्यभीक्ष्णं वेणिस्तथैवानुकरोति पश्चात् ॥ ९४ ॥

---

१ पति. २ नागमंत्र गहजप्रीतिमन्त्र प्राकृतिककेशनेत्रयोः कालिमतां- श्रेणी हेतु ३ वर्णोन्नताभाग, एवमेव वध्नामिह वेणी नवगुम्फिता दूरतोऽपि- न्नारिता दृश्यते. ४ निपु मेघमन्त्रेऽत्रियम् ५ सूर्यजाया यमुनाया. ६ न्व क्ष- १ नदित्रय तारिणीति प्रसङ्गेन राजा कागेन आपना पुनरङ्गीकारसूत्रकाचारपूर्वक ता प्रशस्तिपत्रद्वयी नापग न्न्मया गांगा गुणार्नि मर्कपकास्पद त्व निता- मधारीया भवती इति भिन्नवर्णावलीविशोभिता गा चाधिकृष्णकेशपाश धवल- विरचिन्नमनेन पर्णाभागर्कन बमाविना बोद्धा ७ अपिना तत्रावश्यक- १ गृह्यते. ८ उपरांम्य बन्ध्यमनुग्ने वा दीर्घ इति दीर्घ. ९ शरमचिरोद्गलि- पत्राच्या

शिरो यदेतत्तरुणाङ्गनानां तीर्थं किमप्येकमिदं मतं मे ।
स्नेहाञ्चिता यत्र सदा मिथस्ते स्वैकस्थिति बिभ्रति कृष्णकेशाः ॥९५॥

नीचैर्वलन्त्याः पुरुलम्बमाना प्राग्द्वैधभिन्ना चिकुरौघरेखा ।
आधारयष्टिर्द्वयवत्प्रपीवसुदुर्वहोरुस्तनयोश्चकास्ति ॥ ९६ ॥

विलासवत्याः किल पारसीक्याः केशावलिः शुक्लदुकूलनद्धा ।
मा सर्वथा द्रष्टृमनोऽन्धमस्तु हेतोरमुष्माद्विनिगूहितेव ॥ ९७ ॥

वधूर्वयस्याकृतचारुवेणिः समुत्थिताऽद्भिर्वदनं वनिज्य ।
दृष्टेक्षते योजितशीर्षवासाः स्वभिन्नवत्स्वं मुकुरे मुहूर्तम् ॥ ९८ ॥

प्राग्गुम्फयित्वा कवरीं वधूटी सक्तां विधायोरसि कञ्चुकीञ्च ।
चण्डातकं संपरिधाय गाढं सर्वं हि गाढं मनुते वपुः स्वम् ॥ ९९ ॥

चोल्युत्पलाभा चिबुसूचिदंशो दन्तेषु निश्चुक्कणमञ्जनं च ।
दृशोर्भ्रुवोरेणमदस्य रेखा शीर्षे कचाः सा तु तथापि गौरी ॥१००॥

क्षौमस्थिताया मृदुवातनुन्ना एणीदृशः शीर्षरुहादरार्द्राः ।
लोकाँश्चिराय भ्रमयन्ति नीलरुक्क्षौमतन्तुस्तवकीयमत्या ॥ १०१ ॥

ऋजून्मृदूँश्चाप्यपि मुग्धशुद्धान्निरागसोऽपि प्रपदान्तलग्नान् ।
स्निग्धानपि स्त्रीयसमस्तबालान्प्रबध्नती सत्यमियं हि वामा ॥ १०२ ॥

श्रीमद्विक्रमनृपतेः शरदि द्विशरग्रहेन्दुकलितायाम् ।
केकाहूतपयोदस्नपिताखिलजगति काले च ॥ १०३ ॥

---

१ कृष्णो विष्णु को ब्रह्मा ईशः शिवश्च ते मेचकाश्चिकुराश्च २ वक्षसि स्कन्धद्वयस्थितिरूपद्विप्रकारभिन्ना. ३ पारसीकस्य पारसाख्यदेशभवस्य पुरुपस्य स्त्री नितान्तगौरा सा हि सदा स्वकीय सुरुचिरं कुन्तलकलाप शुक्लेनैव वाससा पिदधाति, दृश्यमेतन्मुम्बापुर्यां साय नित्यदा समुद्रोपकण्ठे इति तस्याः. ४ एतेन वहुभिः प्रकारैर्जात तावत्स्वद्रष्टृमनोऽन्ध शक्तिभ्रष्टं तदद्य स्थितिमात्रैकप्रकारेणापि मा तथास्त्विति सूच्यते. ५ प्रक्षाल्य. ६ पूर्वं नै मनाक्सुरुचिरेव संप्रति जातवेणीका मुकुर पश्यन्ती दृष्टाऽन्यैवेति सुन्दरात्मरूपानुभवानन्दजन्यव्यामोहप्रकारः. ७ नखानारभ्य शिरःपर्यन्तम्. ८ अत्र कालिमा स्वरूपेण नोक्तोपि प्रतीयमानश्चमत्कुरुते. ९ । १९५२ । १० प्रावृषि.

श्रीरामचन्द्रानुकम्पासंपालितमुदितसर्ववास्तव्ये ।
जगदेकमाननीये जयशालिनि किञ्च जयनगरे ॥ १०४ ॥

श्रीहरिवल्लभशर्म्मा कविमल्लो लहरिवल्लभान्याख्यः ।
अकृतेदमेकृतकारं श्लोकशतं सुतनुचिकुराणाम् ॥ १०५ ॥

जयपुरि पुराणवसतौ गणगौरीगोपुरोत्तरश्रेणीम् ।
कौन्दुनिरधिवसति कविर्हरिवल्लभनामविख्यातः ॥ १ ॥

शृण्वन्ति न परकाव्यं दुर्वलिताक्षाश्च संवृतोष्ठा ये ।
ग्राम्याण्यपि पुनरथ ते विज्ञा मा नाम शृण्वन्तु ॥ २ ॥

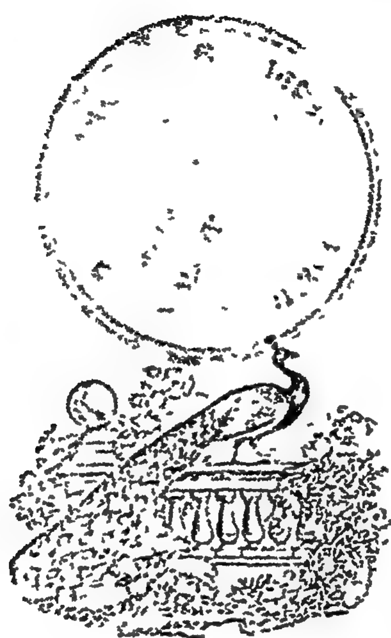
पुरुपाठ्यसंघट्टः सेवितसाहित्यसिन्धुचरमतटः ।
इह हरिवल्लभभट्टः सुन्दरसँस्कृतकवित्ववीरभटः ॥ ३ ॥

स्तुतजयपुरराजगुरुः संधूपितशंभुसविधसाध्वगुरुः ।
एकोऽस्ति संश्रितगुरुर्द्विजहरिवल्लभकवित्वकारुगुरुः ॥ ४ ॥

हरिवल्लभ इह सरल सत्यं हरिवल्लभोऽस्ति सरलकृते ।
असरलकृतेऽपि सत्यं तथैव खलु भल्लवरिहोऽस्ति ॥ ५ ॥

---

१ अद्य नगरमहतेऽलतन्त्र, गमूलाहृतजीनेषु कर्मसु हृतकृत्प्रदा णमिति णम् तेन स्पीनमेव अह्न फरिरत्नाव्यम. २ त्रिभुवनपुर शिल्पी यस्य प्रतिक्षणमात्मभूरिति मुगामप्रयोग., जगाम्या पृञ्जयपुनात्रेति इपे इसान्त प्रमाणम् ३ पदय ग्राम्यमश्लीलम्

KÂVYAMÂLÂ. 32.

THE SAHṚIDAYÂNANDA

OF

KṚISHNÂNANDA

EDITED BY

MAHÂMAHOPÂDHYÂYA PAṆDIT DURGÂPRASÂD

AND

KÂS'ÎNÂTH PÂṆDURANG PARAB.

PRINTED AND PUBLISHED

BY

TUKARAM JAVAJI

PROPRIETOR OF "JAVAJI DADAJI'S NIRNAYA-SAGARA" PRESS.

BOMBAY.

1892.

Price 10 Annas

काव्यमाला ३२.

कृष्णानन्दविरचितं

सहृदयानन्दम् ।

जयपुरमहाराजाश्रितेन पण्डितव्रजलालसूनुना
महामहोपाध्यायपण्डितदुर्गाप्रसादेन,
परवोपाह्वेन पाण्डुरङ्गतनूभुवा
काशीनाथशर्मणा च
संशोधितम् ।

तच्च

मुम्बय्यां निर्णयसागराख्ययन्त्रालये तदधिपतिना मुद्राक्षरैरङ्कयित्वा
प्राकाश्यं नीतम् ।

१८९२

मूल्यं १० आणकाः ।

कृष्णानन्दः ।

वैदर्भीसूक्तिविभ्रमजन्मभूमिः कपिञ्जलकुलकुमुदिनीकलानिधिः सांधिविग्रहिको महापात्रः श्रीकृष्णानन्दमहाकविः कस्मिन्काले समुत्पन्न इति न ज्ञायते । परं चन्द्रशेखरकविसूनोर्विश्वनाथात्प्राचीनस्तदनुबन्धी चेति निर्विकल्पमवसीयते । यतो विश्वनाथरचितसाहित्यदर्पणस्याष्टमपरिच्छेदे 'सूचीमुखेन सकृदेव कृतव्रणस्त्वम्—' इति सहृदयानन्दस्थश्लोक उदाहृतः । अथास्य विश्वनाथस्य च सांधिविग्रहिक-महापात्रेति विशेषणद्वय समानम् । तत्र सांधिविग्रहिक इति राज्याधिकारिसूचकः पदविशेषः । संधिविग्रहे भवः साधिविग्रहिकः । एतत्पद ब्राह्मणादिसाधारणम्, न ब्राह्मणमात्रविषयकम् । तथाहि— 'तन्मातुलेन तद्रोषाद्वीरनाथेन योगिना । सांधिविग्रहिकेणाथ स स्वेनैव न्यगृह्यत ॥' इति राजतरङ्गिणी ६।१११ । '—लिखितं साधिविग्रहाधिकृत-दिविर-पतिवत्रभट्टिना' इति इण्डियन् आण्टिक्केरी १४।१८८५ । अत्र दिविर इति कायस्थस्य पर्यायान्तरम् । 'विना मद्यं विना मांसं परस्वहरणं विना । विना परोपकारेण दिविरो दिवि रोदिति ॥' इति लक्ष्यान्तरं च । महापात्र इति राजमन्त्रिसंज्ञान्तरमिति केचित् । तन्न । सर्वप्रधानाधिकारभाजः साधिविग्रहिक इति कथनानौचित्यात् । ब्राह्मणसंज्ञान्तरमित्यपरे । सामान्योपनामान्तरमितीतरे । अयं च जगन्नाथपुर्यामासीत् । एतन्निर्मितस्य सहृदयानन्दकाव्यस्य तत्र प्रसिद्धिरप्यास्ते ।

अमुष्य काव्यरत्नस्योत्कललिपिसमुल्लसित स्थलविशेषे सटिप्पणीकं सपादवर्षशतोट्टङ्कितमिवोपलक्ष्यमाणमेकं तालपत्रपुस्तकं भगवतः श्रीजगदीश्वरस्यार्चकान्मदनमोहनच्छात्रशिरोमणेरासाद्य तत्प्रतिरूपकं देवाक्षरैः संपाद्य च श्रीमन्तो विद्वन्मुकुटमणयो रायपुरीयहायूस्कूल्पाठकसत्तमाः सुगृहीतनामधेयाः 'वामन दाजी ओक' इत्याख्या महाशयवर्याः काव्यमालार्थमस्मभ्यं दत्तवन्त इति तेषां सौजन्यामृततरङ्गितान्तःकरणानामन्तर्वाणिवरेण्यानामुपकारं सप्रश्रयमुररीकुर्महे ।

अथैतत्कविप्रणीता काचन नैषधीयचरितटीकापि वर्तत इति तत्रत्येभ्यः श्रूयते । परमद्यावधि सा लोचनगोचरतां नागता । एवं सति नैषधीयचरितकर्तुः श्रीश्रीहर्षकवेरर्वाचीनः साहित्यदर्पणप्रणेतुः प्राचीनोऽयं कृष्णानन्दकविरिति परिणमति ।

श्रीहर्षस्तु भगवतः श्रीशंकराचार्यादर्वाचीनः पृथ्वीराजमहीपतेः प्राचीनः । यतोऽयं कविः स्वकीये खण्डनखण्डखाद्यनामके ग्रन्थे भगवत्पादस्य स्मरति, एनं च पृथ्वीराजसामन्तश्चन्दकविः स्वीये 'पृथ्वीराजरासा'संज्ञे निबन्धे स्तौति ।

---

१. 'भगवत्पादेन वा बादरायणीयेषु सूत्रेषु भाष्यं नाभापि' इति 'भगवत्पादेन शंकराचार्यपादेन । बादरायणो व्यासः' इति तत्र शंकरमिश्रव्याख्यानम्

जयमल्मेरमहीपालचरितरूपस्य सुदर्शनचम्पूकाव्यस्य निर्माता कृष्णानन्दस्माद्विन्नो नवीनश्च ।

हा हन्त तत्तद्ग्रन्थसहस्ररत्नपटलीशाणायितशेमुषीके महामहोपाध्यायपदभाक्तश्रीदुर्गाप्रसादे सुधर्माप्रणयिता गते द्वित्रमासपर्यन्तं प्रकृतग्रन्थसंपादने वैयाकरणश्रीशिवदत्तशर्मणा यः श्रमोऽकारि स धन्यवादपुरःसरं मुहुः स्मर्यते ।

सहृदयानन्दस्य शोधनपत्रम्।

पृ०	श्लो०	शुद्धम्।
५	५०	विगाह्यमानं
६	६५	सयक्षरक्षः
७	८५	अद्य प्रभृत्येव
८	५	विसारि सर्वतः
१७	२२	वीक्ष्याननं
१८	२७	वलभी
१९	३३	मधुपाः
२३	९	गृहाङ्गने
२४	१८	वियदङ्गने
२४	२१	शश[धरः]
२४	२२	विरिञ्चिविमानक[धुर्य]
३२	१३	सगर्भकाम्
३२	१८	हिरण्मयैः स्वैः किरणैर्विराजितं
३३	३१	मुग्धाङ्गनया
३३	३२	दृक्पथं
३४	४१	मसिताब्जयोः
३७	३२	वारिणि
३९	४७	मण्डलवन्धना
३९	५१	मनन्य[पूर्वया]
४१	२६	साम्राज्य
४२	३३	नीत्या चक्षुष्मतां
४२	३७	तेजो
४३	४६	शारीयं
४४	५८	दभ्याशे
४४	५९	शारीं
४५	६९	विक्रमोदयम्
४५	७०	मुत्सेहे; "मुत्सहेत नलस्तदा' इति प्रतिभाति" इति टिप्पणमप्रयोजकम्.
४६	५	दपती
४८	३३	दङ्गन

पृ०	श्लो०	शुद्धम्।
४९	३९	कोणाः
४९	३९	गात्रे
४९	४५	तानभ्युपेत्य; प्रयतान्प्रयत्ना
४९	४७	विपरीतवृत्ति
५०	४८	त्वत्प्रेमसूत्रेण
५०	५१	त्वदाशापरि
५०	५२	पुराजितानां; त्वमासीर्वचसां
५०	५३	समन्तात्
५०	५४	स्वां मतिमुज्जहाति; "स्वं पतिमुज्जहाति' इति भवेत्" इति टिप्पण प्रामादिकम्; रति
५०	५८	विदर्भो पुर; 'काश्मीर' इति पदस्थस्य "कासारम्' इति तु व्यक्तम्" इति टिप्पणस्य स्थाने 'काश्मीर पुष्कर मूलम्' इत्युचितम्.
५१	६०	सविधेऽस्त्विय; "स्त्वय इति स्यात्" इति टिप्पण्यप्रयोजिका.
५१	६१	नङ्क इदं
५१	६६	निर्झराम्बु दिनान्त
५१	६७	मसभ्रमं
५१	६८	कासार; चञ्चूः
५१	७०	प्र[तिमल्ल]; अग्रे 'कालापकम्' इति पठनीयम्.
५२	१	नभस्तमोभिः।
५२	५	रङ्गाङ्गनानि
५२	७२	तमिस्रैः; राजिनीलारुण; रकाचक्रवालैः
५३	६	अचि(र्मिषा)त्तत
५३	७	विष्वक्करैः

पृ०	श्लो०	शुद्धम् ।
५३	१०	अन्त(र्दधत्स्फुरद)
५३	१०	ज्योतीरसाश्म
५३	१०	ननु
५४	१३	तल्लिनोदरि
५४	१४	गृहाङ्गन
५५	१९	अर्धोपभुक्त
५५	२०	प्रति मुहु
५५	२१	नाभ्युचितस्य
५६	२५	आलोक
५६	२८	श्वश्रू
५६	३०	दंपती
५७	३६	शुक्ति
५८	३८	व्योमाङ्गन
५८	४२	विशेष(केण)
५९	४५	पतत्री
५९	४७	विष्वग्व्यापा
६०	७	पतत्रिणः
६०	१५	पतत्रिणा
६१	२४	पतत्रिणो
६५	११	द्युसदा
६८	५	'नीलाम्भोरुहिणीकलिन्दतनयातोयप्रसूनं.' इत्येकम् ।
७१	११	लक्ष्यता
७२	२४	पृथिवीन्द्रं

काव्यमाला ।

महाकविश्रीकृष्णानन्दप्रणीतं

सहृदयानन्दम् ।

प्रथमः सर्गः ।

यदिन्द्रियाणां विषयत्वमेति लोकेषु यत्तत्त्वमतीन्द्रियं च ।
कृत्स्नस्य तस्य प्रतिपत्तिहेतुर्वाग्देवता सा मयि संनिधत्ताम् ॥ १ ॥
दैत्येन्द्रमेकं करजैरनेकैर्विदारयन्क्रीडमिव प्रपन्नः ।
स्वच्छेषु मुक्तेष्वनुबिम्बदम्भात्कुर्वन्ननेकं जयतां नृसिंहः ॥ २ ॥
दोषोदये तोषमपि प्रपन्नः खलस्तुलामेति न कौशिकस्य ।
पूर्वस्य सर्वत्र विपक्षतास्ति निसर्गतोऽन्यस्य सपक्षतैव ॥ ३ ॥
धात्रा खलानां च सतां च किंचिद्विवेचनार्थं क्रियते न चिह्नम् ।
परस्य दोषेषु गुणेषु चामी प्रमोदलाभात्प्रकटीभवन्ति ॥ ४ ॥
रत्नस्य काव्यस्य च नूतनस्य तुल्यः स्वभावः प्रतिभासते मे ।
मृजाभिरेते निपुणैः कृताभिः समुश्नवाते हि गुणान्तराणि ॥ ५ ॥
ता एव नूनं सफलोदयाः स्युर्मुक्ताः प्रसन्नाः कविसूक्तयश्च ।
गुणोपपत्त्या कमनीयगुम्फाः कण्ठे सतां याः पदमाप्नुवन्ति ॥ ६ ॥
अत्रेतिवृत्ते रचितप्रबन्धे क्रुद्धो मुधा मास्तु कविः पुराणः ।
न स्पर्धया व्योम्नि सहस्रधाम्नः खद्योतकः स्वां द्युतिमातनोति ॥ ७ ॥
आसीदसीम्ना सहजेन धाम्ना निषिद्धशत्रुर्निषधेष्वधीशः ।
अनन्यसाधारणवीरसेनं यं वीरसेनं सुधियो वदन्ति ॥ ८ ॥
मध्यंदिने म्लायति कृष्णवर्त्मा दिनावसाने रविरस्तमेति ।
यस्य प्रतापः प्रतिपार्थिवानां दिवानिशं दुर्विषहो बभूव ॥ ९ ॥

शरन्निशानाथमरीचिगौरैर्विसृत्वरैर्यस्य यशःप्रवाहैः ।
प्रक्षाल्यमानेऽपि जगत्यरीणा मलीमसान्येव मुखान्यभूवन् ॥ १० ॥
युगान्तवातैस्तरलीकृतोर्मिर्वेलामतिक्रामति तोयराशिः ।
द्विषां जयैरुन्नतिमागतोऽपि न लङ्घयामास नृपः स्थितिं यः ॥ ११ ॥
दोर्दण्डदर्पस्तपनो यदीयस्तमो निरस्यन्नपि लोकवृत्ति ।
प्रत्यर्थिपृथ्वीपतिमण्डलस्य निमीलयामास मुखाम्बुजानि ॥ १२ ॥
क्वचिन्न या रज्यति भुज्यमाना गाढानुरागैरपि मेदिनीन्द्रैः ।
सैव क्षितिर्यं पतिमभ्युपेत्य पतिव्रतानां व्रतमन्वतिष्ठत् ॥ १३ ॥
निजेन धाम्ना जगतोऽखिलस्य दोषापनोदाय समुद्यतस्य ।
द्वीपेषु सप्तस्वपि निर्विशेषः करोदयो यस्य रवेरिवासीत् ॥ १४ ॥
अपि प्रभुः शास्त्रनियन्त्रितत्वाद्धर्मार्थकामानिव तुल्यवृत्तिः ।
पौरानसौ जानपदांश्च नित्यमन्योन्यबाधारहितं बभार ॥ १५ ॥
दिशामधीशैः पुरुहूतमुख्यैरपि प्रकामं स्पृहणीयलक्ष्मीः ।
ततः क्षितीन्द्रात्तनयोऽधिजज्ञे क्षीराम्बुराशेरिव कल्पवृक्षः ॥ १६ ॥
तस्मिन्क्षणे प्राङ्गणसीम्नि राज्ञः प्रसूनवृष्टिर्नभसः पपात ।
नीरन्ध्रमासादितया समन्ताद्यया हसन्तीव मही विरेजे ॥ १७ ॥
वसुंधरे सागरमेखलां त्वामनन्यसाधारणमेष भोक्ता ।
इतीव नादैः प्रथयाबभूवुर्वृन्दानि वृन्दारकदुन्दुभीनाम् ॥ १८ ॥
तदा कुमारोदयमङ्गलश्रीरास्थानभाजः पृथिवीश्वरस्य ।
न्यवेदि पूर्वं सुरपुष्पवर्षैर्योपिन्नियुक्तैश्चरमं तु चारैः ॥ १९ ॥
दुःखैरसंभिन्नगुरुप्रमोदा दोषेऽप्यनास्वादितदण्डभीतिः ।
संकल्पमात्रोपनतार्थसिद्धिस्तदाभवद्द्यौरिव राजधानी ॥ २० ॥
अन्तःपुरस्थोऽपि नरेन्द्रसूनुरानन्दयामास विशां मनांसि ।
पूर्वाद्रिशृङ्गान्तरितोऽपि भास्वान्प्रसादयत्येव दिशां मुखानि ॥ २१ ॥
ततो नियोगादवनीश्वरस्य पुरोधसा निर्मितजातकर्मा ।
स राजसूनुः सुतरां विरेजे नीहारनिर्मुक्त इवोष्णरश्मिः ॥ २२ ॥

---

१ स्वर्ग इव.

विलोकमानः कमनीयरूपं कुमारमारोप्य तमङ्कदेशे ।
निमेषचेष्टामपि पक्ष्मपङ्क्त्योश्चिरं विसस्मार महीमहेन्द्रः ॥ २३ ॥
लब्धार्थकामार्जनकोविदत्वमयं न लीयेत कदापि पापे ।
इतीव निश्चित्य गुरुर्निमित्तैश्चकार नाम्ना नलमात्मजं तम् ॥ २४ ॥
तस्यानिमित्तस्मितचन्द्रिकाभिर्यथा यथा जृम्भितमर्भकस्य ।
तथा तथासीदवनीश्वरस्य प्रवोदवारांनिधिरुत्तरङ्गः ॥ २५ ॥
पद्भ्यां हरिद्रारसरञ्जिताभ्यां स्पृष्टा मही यत्कमलाङ्किताभूत् ।
तेनैव तस्मिन्कमलोद्भवायाः सांनिध्यमुच्चैः प्रथयांबभूव ॥ २६ ॥
बाल्यादनाविष्कृतवर्णभेदैर्वचोभिरर्धोच्चरितैस्तदीयैः ।
राज्ञः प्रमोदः प्रथमं व्यधायि लिङ्गैस्तु पश्चात्कथितस्तदर्थः ॥ २७ ॥
निर्मीयमाणा निपुणैर्नृपस्य नेपथ्यलक्ष्मीर्न तथा प्रियासीत् ।
यथा यदृच्छारसिकस्य तस्य विलुप्यमाना करपल्लवेन ॥ २८ ॥
संस्पर्धमानेव नराधिपस्य प्रमोदलक्ष्मीं मुहुरुल्लसन्तीम् ।
दिने दिने तस्य शरीरयष्टिर्नवां नवां वृद्धिमुपारुरोह ॥ २९ ॥
अभ्यासहेतोः क्षिपतः पृषत्कान्त्याकृष्टिजन्मा ध्वनिरस्य योऽभूत् ।
तेनैव दर्पः प्रतिपार्थिवानां धनुर्भृतां दूरतरं निरस्तः ॥ ३० ॥
न केवलं लोचनवर्त्मवर्ति शराः शरव्यं जगृहुस्तदीयाः ।
शब्देन दूरादनुमीयमानं विचिन्त्यमानं मनसापि भेजुः ॥ ३१ ॥
आतिथ्यमक्ष्णोः क्षणमभ्युपैति सौदामनी व्योम्नि विजृम्भमाणा ।
कृपाणपाणेर्धृतचर्मणस्तु नलस्य नालक्षि गतिर्जनेन ॥ ३२ ॥
विद्यासु सर्वासु तथा चकार परिश्रमं राजसुतः क्रमेण ।
निश्चायकं संशयितेऽर्थतत्त्वे मेने यथैनं निवहो गुरूणाम् ॥ ३३ ॥
अथौषधिः कान्तिविशेषवृद्धेः साम्राज्यलक्ष्मीः स्मरपार्थिवस्य ।
नीराजना विक्रमकुञ्जरस्य नलं सिषेवे नवयौवनश्रीः ॥ ३४ ॥
पीयूषरश्मेरपहाय मध्यं भजेदुपान्तं यदि प(ल)क्ष्मलेखा ।
नवोदितश्मश्रुलताभिरामं तदोपमीयेत मुखं नलस्य ॥ ३५ ॥

महीभुजां संयति निर्जितानां श्रियः करिष्यन्ति निवासमस्मिन् ।
इतीव निश्चित्य विधिश्चकार प्रकामविस्तीर्णममुष्य वक्षः ॥ ३६ ॥

नरेन्द्रसूनुः कृशिमातिरेकात्परं न मध्येन जिगाय सिंहान् ।
दृप्तारिवीरद्विपदारणेन नैसर्गिकेणापि पराक्रमेण ॥ ३७ ॥

मौर्वीकिणश्यामिकया कृताङ्कमाजानु दीर्घं भुजयुग्ममस्य ।
विलोकमानः परिपन्थिलोकः स्वे भाविनि श्रेयसि निःस्पृहोऽभूत् ॥ ३८ ॥

गाम्भीर्यमब्धिं स्थिरता नगेन्द्रं प्रभा दिनेशं कमनीयतेन्दुम् ।
अप्येकमेनं निखिलो गुणौघः परस्परस्पर्धितयेव भेजे ॥ ३९ ॥

ततः स्वदोर्दण्डपरीक्षणाय कदाचिदभ्याशजुषां मुखेन ।
शस्त्रेण साध्यं पृथिवीन्द्रसूनुः किंचिद्विधेयं पितरं ययाचे ॥ ४० ॥

अथ क्षितिं वीक्ष्य जितामशेषां स्वेनैव धाम्ना निषधाधिनाथः ।
दोर्दण्डकण्डूमपनोदयिष्यन्दिदेश सूनोर्मृगयाविहारम् ॥ ४१ ॥

आपांसुकेलि प्रतिपन्नसख्यैरुपात्तशस्त्रैः सह मन्त्रिपुत्रैः ।
बिभ्रद्धनुः पार्श्वनिषक्ततूणः स वाहमारुह्य वनं प्रतस्थे ॥ ४२ ॥

पतिः पृथिव्यास्तमनु प्रयातुं चमूचरानाटविकान्दिदेश ।
स केवलं तान्पितृगौरवेण न कार्यबुध्यानुचरांश्चकार ॥ ४३ ॥

नेत्राञ्चलैरेव मृगेक्षणानां निपीयमाननचन्द्रलक्ष्मीः ।
पुरीमतिक्रम्य नगोपकण्ठे खेलत्कुरङ्गं स्थलमाससाद ॥ ४४ ॥

तथा स चक्रे भुवि मण्डलानि सव्यापसव्यानि तुरंगमेण ।
यथा मृगैरप्यनवाप्य मार्गं तन्मध्य एव भ्रमता व्यधायि ॥ ४५ ॥

विहाय तेषां सरणिं स भूयो हयं तथा तीव्ररयं चकार ।
दूरं प्रयातानपि तानतीत्य यथा निवृत्तेषुभिराजघान ॥ ४६ ॥

इतस्ततो विद्रवता मृगाणां येषां विषाणानि नलश्चकर्त ।
संरोप्यमाणैर्विशिखैः शिरःसु पुनः सशृङ्गानिव तांश्चकार ॥ ४७ ॥

ततस्तुरंगोद्धतधूलिचक्रं स्थलं परिक्षीणमृगं विहाय ।
अग्रेसरैः कैश्चन कृष्णसारैरादिष्टवर्त्मेव वनं स भेजे ॥ ४८ ॥

कुरङ्गकैः कीर्णनिकुञ्जगर्भं भुजंगमैः शंसितभूमिरन्ध्रम् ।
शाखामृगैर्लङ्घिततुङ्गशाखं खगैः समासादितपादपाग्रम् ॥ ४९ ॥

सिंहैः समाक्रान्तदरीविशेषं तरक्षुभिः काङ्क्षितसान्द्रकक्षम् ।
विगाहमानं परितो नलेन विनीतवत्काननमात्रभासे ॥ ५० ॥ (युग्मम्)

प्रतिस्वनाक्रान्तदिगन्तरेण ज्याकृष्टिघोषेण गणो मृगाणाम् ।
तमेव सर्वत्र विशङ्कमानः पाशैर्विना बद्ध इवावतस्थे ॥ ५१ ॥

प्रवेष्टुकामानिव भीतिवेगात्क्षितिं मुखैरुल्लिखतो वराहान् ।
फूत्कारघोषेण निवेद्यमानान्ददर्श दूरादवनीन्द्रसूनुः ॥ ५२ ॥

तरस्विना तेन नृपात्मजेन विकृष्य चापं कुतुकाद्विमुक्तैः ।
नीरन्ध्रमङ्गेषु शरैर्निखातैः प्रापुः श्रियं शल्लकिनां वराहाः ॥ ५३ ॥

धनुर्भृता तेन शरो विमुक्तः शिक्षाविशेषादविशीर्णवेगः ।
प्रदीर्घपङ्क्तिः क्वचिदेकपद्यामेकोऽपि यूथं बिभिदे मृगाणाम् ॥ ५४ ॥

वाहद्विषां निष्पततां पुरस्ताद्विषाणचक्रं स तथा चकर्त ।
अभ्याशभाजोऽपि विलोक्य वाहान्द्वेषं यथैते सफलं न कुर्युः ॥ ५५ ॥

स बाणवर्त्मन्यपि वर्तमानान्कपीनमुञ्चत्करुणार्द्रचेताः ।
संरक्षतः स्वावयवानुपेक्ष्य कण्ठेषु डिम्भानवलम्बमानान् ॥ ५६ ॥

निकुञ्जलीनः क्षुधितस्तरक्षुर्विक्रम्य जग्राह मृगं न यावत् ।
नृपात्मजस्तावदुपेत्य वेगादुद्धृत्य कुन्तेन तमुद्बभार ॥ ५७ ॥

अलक्षितः क्वापि जवातिरेकाच्चमूचरैः सान्द्रमहीरुहेषु ।
भ्रमन्वनान्तेषु मृगानुसारी पद्माकरं कंचिदसौ ददर्श ॥ ५८ ॥

किंचिन्निपीतक्लमवारिबिन्दुः सरोजसंसर्गवतानिलेन ।
स तस्य तीरे सुखसुप्तहंसे नरेन्द्रसूनुः सुचिरं चचार ॥ ५९ ॥

मुखे प्रियायाः प्रणयानुबन्धाद्बालं मृणालाङ्कुरमर्पयन्तम् ।
सरोजिनीपत्रनिषण्णमेकं हिरण्मयं हंसमसौ ददर्श ॥ ६० ॥

तं धारयिष्यन्नविपन्नमेव संमोहनास्त्रं स समाददे च ।
लताश्रितानां वनदेवतानां शुश्राव वाक्यं च मनोज्ञमेतत् ॥ ६१ ॥

चापादपाकृष्य नरेन्द्रसूनो शिलीमुखं तूणमुखे निधेहि ।
संपादयिष्यत्ययमीप्सितं यत्तवानुरूपं तनुरूपलक्ष्म्याः ॥ ६२ ॥
ततस्तदाकर्ण्य वचः कुमारः सविस्मयं तद्विदधे तथैव ।
उपेत्य हंसः सुविदूर एव निषेदिवानित्थमुदाजहार ॥ ६३ ॥
मधुद्विषो नाभिसरोजजन्मा निर्माणशिल्पी जगतां त्रयाणाम् ।
त्रयीलतोन्मीलनमूलकन्दः करोतु देवस्तव मङ्गलानि ॥ ६४ ॥
त्रैलोक्यभर्तुः कमलासनस्य विमानधुर्याधिपतित्वलाभात् ।
सरक्षयक्षःसुरकिंनरेषु लोकेषु पूज्या मम तातपादाः ॥ ६५ ॥
स्वकर्म मां शिक्षयता विमाने पित्रा नियुक्तं क्षणमप्यवेक्ष्य ।
निजासनाम्भोरुहकेसरैर्मे श्रमापनोदं कुरुते विरिञ्चिः ॥ ६६ ॥
स्नानोन्मुखीनां सुरसुन्दरीणां काश्मीरपङ्कैः परिपिञ्जरेषु ।
अदूरमन्दारतरुप्रसूनैः समीरमुक्तैः सुरभीकृतेषु ॥ ६७ ॥
दिक्कुञ्जराणामविरामपातैर्मदाम्बुभिः कर्बुरितोदरेषु ।
चरामि सार्धं सहचारिणीभिः स्वर्गापगायाः पुलिनान्तरेषु ॥ ६८ ॥ (युग्मम्)
कौमारमारभ्य सुताः सुराणां जयन्तमुख्या अपि बद्धसख्याः ।
तथापि भूयांस्तव दर्शनोत्थश्चित्तेऽपि संमाति न मे प्रमोदः ॥ ६९ ॥
न मानसे नैव सुमेरुशृङ्गे न नन्दने नापि गृहे विरिञ्चेः ।
न क्वापि गन्तुं वलते मनो मे त्वया सनाथामवनीं विहाय ॥ ७० ॥
सख्यं त्वया साधयितुं ततो मां स्पृहातिरेकस्तरलीकरोति ।
पुष्पेषुपुष्पाकरयोरिवास्तु तदावयोः स्याद्यदि कौतुकं ते ॥ ७१ ॥
ततः समास्थाय स मौनबन्धं मन्दाकिनीपुष्करगन्धभाजा ।
अमार्जयत्पक्षपुटानिलेन तदङ्गलग्नानि रजांसि हंसः ॥ ७२ ॥
भवादृशानां मनुजेषु सख्यं मनोरथानामपि दूरवर्ति ।
तदद्य संपादयतो विधातुरहेतुकोऽयं मयि पक्षपातः ॥ ७३ ॥
मृगार्थमित्थं भ्रमतो वनेषु दैवादभूद्यस्त्वयि सख्यबन्धः ।
स एष पाषाणकणाञ्जिघृक्षोः करोदरे मौक्तिकपुञ्जपातः ॥ ७४ ॥

अद्य प्रभृत्येव सखा त्वमेकः प्रेमास्पदं स्वादपि जीवितान्मे ।
इति ब्रुवन्नेव नरेन्द्रसूनुः करेण कण्ठे खगमाममर्श ॥ ७५ ॥

इत्थं प्रसादाभिमुखेन धात्रा निर्यत्नमावर्जितसख्यबन्धौ ।
तौ तस्थतुस्तत्र मुहूर्तमात्रं परस्पराभाषणकौतुकेन ॥ ७६ ॥

स्वस्त्यस्तु ते संप्रति साधयामि निवेदितं यद्वनदेवताभिः ।
संतर्पयिष्यामि दृशौ वयस्य भूयस्तवालोकरसायनेन ॥ ७७ ॥

जाता दिनश्रीर्जरती तदेष गृहानुपैतुं समयस्तवापि ।
इत्थं वचः कर्णपथाभिराममुदीर्य हंसो वियदुत्पपात ॥ ७८ ॥

अतीतदृग्वर्त्मनि हेमहंसे क्रमादुपेतेषु चमूचरेषु ।
शरीरमात्रेण पुरं प्रतस्थे नलोऽन्वगच्छन्मनसा तमेव ॥ ७९ ॥

प्रेम्णाह्वयन्तीमिव दीर्घदीर्घैः प्रदोषशङ्खध्वनिभिर्विदूरात् ।
संध्यांशुदम्भादनुबद्धरागां नलः प्रपेदे कुलराजधानीम् ॥ ८० ॥

तदद्भुतं तस्य वनान्तवृत्तं सुहृत्सु शंसत्सु परस्परेण ।
स्मरन्मुहुः स्वर्णविहंगमस्य निशामनैषीन्निषधेन्द्रसूनुः ॥ ८१ ॥

वनेषु तस्याचरितं चरेण विज्ञाय राज्ञो भृशमुत्सुकस्य ।
प्रत्यूषकृत्यं विधिवद्विधाय मूर्ध्ना ववन्दे चरणौ कुमारः ॥ ८२ ॥

अथाभिनन्द्यात्मजमादरेण दोर्भ्यां परिष्वज्य पतिः पृथिव्याः ।
मौलेष्वमात्येषु दृशौ निवेश्य प्रमोदबाष्पाकुलमित्युवाच ॥ ८३ ॥

गुणैरुदारैर्विनयावतंसैर्निरस्तसाम्येन भुजौजसा च ।
आरोपितोऽहं धुरि पुत्रभाजां वत्स त्वयाविष्कृतपौरुषेण ॥ ८४ ॥

अद्यप्रभृत्येव नरेन्द्रलक्ष्मीर्मयानुशिष्टास्तु वशंवदा ते ।
श्रेयस्तपःसाधनमेव राज्ञां ज्ञातानुभावेषु तनूद्भवेषु ॥ ८५ ॥

तदेष रक्षाविधये प्रजानां नक्तंदिवं जाग्रदवाप्तखेदः ।
धुरं धरिञ्यास्त्वयि संनिवेश्य चिराय विश्राम्यतु वीरसेनः ॥ ८६ ॥

निवार्यमाणोऽपि मुहुः प्रणम्य नलेन बद्धाञ्जलिसंपुटेन ।
निवेश्य तस्मिन्नवनीन्द्रलक्ष्मीमुपाददे लक्ष्म तपोधनानाम् ॥ ८७ ॥

स बाष्पमोक्षैरपि न क्षमोऽभूत्पितुः समारम्भनिवर्तनाय ।
विपर्ययं नैति महात्मनां हि प्रतिश्रुतोऽर्थः प्रतिबन्धकेन ॥ ८८ ॥
अनुप्रयातः सह पौरवर्गैर्नलेन पर्यश्रुविलोचनेन ।
चिरावृतः क्ष्मातिलकः प्रतस्थे तपोवनं निर्विषयाभिलाषः ॥ ८९ ॥
शोकाग्निवेगं वचनामृतेन चिरान्मृदूकृत्य नृपः सुतस्य ।
तं पौरमुख्यैः स्वपुरं प्रवेश्य चकार वश्येन शरीरवृत्तिम् ॥ ९० ॥
वैखानसैर्मुनिजनैरभिनन्द्यमानः
संसिद्धिमाप तपसः किल वीरसेनः ।
भेजे नलस्त्वखिलपार्थिवमौलिरत्नै-
र्नीराज्यमानचरणः पृथिवीन्द्रलक्ष्मीम् ॥ ९१ ॥

इति श्रीसाधिविग्रहिकमहापात्रश्रीकृष्णानन्दकृतौ सहृदयानन्दे महाकाव्ये नलचरिते
नलसाम्राज्यलाभो नाम प्रथमः सर्गः ।

द्वितीयः सर्गः ।

ोऽभ्यषिञ्चन्विधिवन्नलं द्विजाः सतां प्रमोदात्तरलं मनोऽभवत् ।
कार लक्ष्मीः पदमस्य वक्षसि प्रपेदिरे संपदमूर्जितां प्रजाः ॥ १ ॥
न्द्रलक्ष्म्याः परिरम्भसंभवां तथा न भेजे मुदमूर्जितां नलः ।
तुः सपर्याविरहेण संभृतां यथोपलेभे परितापसंपदम् ॥ २ ॥
पि स्वयं पार्थिवनीतिपारगः स मन्त्रिणां संमतिमन्ववर्तत ।
धूदयासादितवृद्धिरम्बुधिर्न जातु वेलामभिलङ्घ्य गच्छति ॥ ३ ॥
तोदये सीदति कैरवं रवौ तुषारभानौ कमलं निमीलति ।
शेषमुच्चैर्मुदमाददे जगन्निषेव्यमाणे तु नले नृपश्रिया ॥ ४ ॥
त्रोदयेनेव सहस्रभानुना स्वमण्डलं तेन समन्वरज्यत ।
मुष्य तेजस्तु विसारि सर्वतः परं द्विषामेव बभूव दुःसहम् ॥ ५ ॥
रीरभाजां करणीयसाक्षिणः परेषु मित्रेषु च तुल्यवृत्तयः ।
चिरुरेतस्य दिने दिने चराः करास्तुषारेतरदीधितेरिव ॥ ६ ॥
विश्य रन्ध्राणि तनून्यपि द्विषामुदीरयामास स वृत्तिमौरगीम् ।
रांसि तुङ्गान्युपनीय नम्रतां वितेनिरे तत्र परे तु वैतसीम् ॥ ७ ॥

अपि त्रिलोकीं विजहार लीलया निरर्गलं दोर्द्रविणार्जितं यशः ।
अमुष्य मन्त्रस्तु कदाचिदाययौ न कर्णमूलान्यपि पार्श्ववर्तिनाम् ॥ ८
यथेन्द्रियाणां निवहो निजं निजं विहाय नान्यं विषयं निषेवते ।
तथा जनस्तेन कृतानुशासनः पथः स्वकीयादपरं न शिश्रिये ॥ ९
निरूपिते वर्त्मनि शास्त्रचक्षुषा पदं वितन्वन्नकृताङ्गपीडनः ।
अणीयसोऽपि प्रकटीकृताङ्कुरानलुण्ठयत्क्ष्मातिलकः स कण्टकान् ॥ १
निरर्गलं शैलवनाभिगामिनीमपीडयन्नेव करेण गामसौ ।
वृषं पुरस्कृत्य समीहितं दुहन्नदृष्टपूर्वां स्फुटमाप गोपताम् ॥ ११ ॥
न केवलं दण्डभयाज्जनोऽखिलस्तदाभवत्तत्करतापसंमुखः ।
अभून्न तादृग्विषयोऽपि देहिनां मनोरथो येन जगाम वन्ध्यताम् ॥ १
निरङ्कुशस्तस्य यशोमतङ्गजः प्रतापसिन्दूररजोरुणाननः ।
निरस्य यन्तारमितस्ततश्चरन्नरिद्विपानां समशोपयन्मदम् ॥ १३ ॥
इति व्यपास्य व्यसनान्यनारतं प्रपास्यतस्तस्य मही महीभुजः ।
उपायनीकर्तुमिवावनीरुहां प्रसूनकोपादुदभून्नवो मधुः ॥ १४ ॥
शरीरभाजां जनयिष्यते मुदं निदेशलाभादिव मेदिनीपतेः ।
न वासरस्तीव्रतरातपोऽभवन्निशापि नातीव तुषारदूषिता ॥ १५ ॥
अनु प्रतस्थे मलयाद्रिमारुतस्त्विषांपतिं प्रस्थितमुत्तरां दिशम् ।
विहाय मार्गं महनीयतेजसां निजेच्छया चेष्टितुमुत्सहेत कः ॥ १६
सरोरुहाणां सुहृदां पराभवादवाप्तविद्वेष इवानुवासरम् ।
क्रमेण संपादितपाटवैः करैर्जहार नीहारपरम्परां रविः ॥ १७ ॥
विलोक्य रत्नाकरमेखलां भुवं स्ववंशकेतावनुरागिणीं नलः ।
प्रमोदलाभादिव शीतदीधितिः प्रसादसंपत्तिमवाप कामपि ॥ १८ ।
हितं प्रजानां सततं विधित्सतः क्षणप्रदानार्थमिवास्य भूपतेः ।
निरस्य रात्रेः परिणाहसंपदं रविर्दिनं द्राघयितुं प्रचक्रमे ॥ १९ ॥
लताः परीरम्भमवाप्य निर्भरं नभस्वतश्चन्दनशैलजन्मनः ।
समुल्लसन्नूतनपल्लवच्छलाद्व्यजृम्भयन्रागमिवान्तरं बहिः ॥ २० ॥

विचुम्बनेऽपि क्षमतामनागता वितन्वती केवलमुत्सवं दृशोः ।
बभूव मुग्धा सहकारमञ्जरी पिकस्य मौनव्रतभञ्जने पटुः ॥ २१ ॥
मयैव कृत्स्नं जगदद्य निर्जितं वयस्य दूरेऽस्तु शरव्ययस्तव ।
इतीव पुंस्कोकिलकूजितच्छलादुदीरयामास मधुर्मनोभवम् ॥ २२ ॥
प्रसूनसौरभ्यहरं समीरणं नियन्तुमभ्युत्सुकतामुपागताः ।
विलोलपुष्पंधयमण्डलीमिषादुदक्षिपन्पाशमिवायसं द्रुमाः ॥ २३ ॥
परागपूरैः करिकेसरोद्भवैः पिशङ्गिताङ्गः समदो मधुव्रतः ।
चिरं वितन्वन्नपि चाटुचातुरीं विमृश्य दीर्घं प्रिययान्वगम्यत ॥ २४ ॥
लताः परिष्वज्य हठान्नभस्वता विमुच्यमानाः प्रतिलोलपल्लवाः ।
मधुव्रतौघैश्चपलैर्विरेजिरे विमर्दमुक्तैः कबरीभरैरिव ॥ २५ ॥
परिप्लवा मूर्ध्नि लवङ्गवीरुधः शिलीमुखालिः सुतरां व्यराजत ।
नभस्वता चन्दनशैलतश्चिरादुपेत्य मुक्ता किमु वेणिरायता ॥ २६ ॥
निसर्गशोणैर्ललितः सपल्लवैर्नवैरशोकः स्तबकैरशोभत ।
निचीयमानः श्वसितैर्वियोगिनां मनोभवाग्निः किमु राशितां गतः॥२७॥
निराकृतः कण्टकमालया बहिः समाहृतः सौरभसंपदान्तिकम् ।
बभूव रोलम्बयुवा न चुम्बितुं प्रभुर्विमोक्तुं च सुवर्णकेतकीम् ॥ २८ ॥
इति प्रगल्भे सुरभौ निरङ्कुशं पिकस्वनैर्गायति मन्मथस्तवम् ।
हिरण्मयं पत्रिणमेव तं स्मरन्नरंस्त भावेषु न केषुचिन्नलः ॥ २९ ॥
अपाकरिष्यन्नथ मानसीं रुजं नृपः कदाचिद्गृहदीर्घिकां ययौ ।
जवातिरेकादवितर्किताऽऽगतिः स चोपतस्थे पतगोत्तमः पुरः ॥ ३० ॥
ससंभ्रमं तौ नयनातिथीकृतौ परस्परं कल्पितबन्धुसत्क्रियौ ।
मिथः कथालापरसायनैरुभौ निषेदतुः क्वापि निकुञ्जमन्दिरे ॥ ३१ ॥
सुरापगाशीकरसङ्गशीतलं पतंगमुत्सङ्गतले निवेशयन् ।
विशांपतिः प्रेमवशाद्विसाङ्कुरं करेण तस्याभिमुखं न्यवेशयत् ॥ ३२ ॥
अनन्तरं स्मेरसरोजसोदरे मुखे नरेन्द्रस्य निवेश्य लोचने ।
सुधारसस्यन्दि मनोहरं क्षणादवोचदित्थं वचनं विहंगमः ॥ ३३ ॥

अवाप नूनं परिपाकसंपदं वसुंधरायाश्चिरसंचितं तपः ।
पुरंदरं द्यौरिव येयमीश्वरं सखे भवन्तं समुपस्थिता स्वयम् ॥ ३४ ॥
दिने दिने किंनरसुन्दरीजनैः सुखोषितैः कल्पमहीरुहामधः ।
अनन्यसामान्यतया सकौतुकं सुधांशुशुभ्रं तव गीयते यशः ॥ ३५ ॥
कथाप्रसङ्गेन वयस्य भूभुजां गुणोत्तरं पृच्छति वृत्रवैरिणि ।
उदाहरन्ति प्रथमं सकौतुकाः पुनः पुनस्त्वां सुरसिद्धचारणाः ॥ ३६ ॥
अहं च साम्राज्यसुखेऽपि निःस्पृहं मनस्त्वदीयं मयि दूरवर्तिनि ।
विदन्नपि त्वामपहाय यच्चिरं चरामि दूरे शृणु तत्र कारणम् ॥ ३७ ॥
यदैव पूर्वं वनदेवतामुखैर्न्यवेदयं साधयितुं त्वदीप्सितम् ।
तदैव लोकोत्तररूपशालिनीं तवोपनेतुं महिषीमचिन्तयम् ॥ ३८ ॥
ततोऽनुरूपां तव रूपसंपदः पुरंदरस्यापि पुरे मृगीदृशम् ।
अपश्यतः स्वीकृतभङ्गशङ्किनः कृतं पदं चेतसि चिन्तया मम ॥ ३९ ॥
कदापि सेवावसरे दिवौकसां मनोभवं प्राञ्जलिमग्रतः स्थितम् ।
उपास्यमानः सुरसुन्दरीजनैः कुतूहलादित्थमुवाच वासवः ॥ ४० ॥
जगत्त्रयेऽस्मिन्नितरेतराधिकाः [सहस्रशः] सन्ति मनोरमाः स्त्रियः ।
वशंवदं विश्वममूर्वितन्वते त्वयोपदिष्टैस्तु विलासचेष्टितैः ॥ ४१ ॥
ततः प्रसूनाशुग वामचक्षुषां विशेषितत्वं त्वमवैषि केवलम् ।
निरस्य दाक्षिण्यमुदाहरस्व तां गुणैः स्वरूपेण च या विशिष्यते ॥४२॥
निजेषु रूपातिशयेषु संशयं प्रयाति वृन्दारकसुन्दरीजने ।
कुतूहलेनोत्तरलेषु नाकिनां गणेष्वनङ्गः शतमन्युमब्रवीत् ॥ ४३ ॥
जगत्त्रये किंचिदपीह विद्यते न ते सहस्राक्ष परोक्षतां गतम् ।
तथापि यन्मामनुयोक्तुमीहसे विधेयतां मे सफलीकरोषि तत् ॥ ४४ ॥
पुरी विदर्भा विदितैव ते विभो निजैर्गुणैर्या विजिगीषते दिवम् ।
भुनक्ति तां वैरिषु भीमविक्रमः प्रभुर्भुवो भीम इति प्रथां गतः ॥४५॥
सुतां स लेभे कमनीयविग्रहां प्रसाद्य भक्त्या दमनाह्वयं मुनिम् ।
अतोऽस्य नाम्नैव कृतोपलक्षणा जनेन साभूद्दमयन्त्युदीरिता ॥ ४६ ॥

असौ जगन्नेत्रचकोरचन्द्रिका विसारिलावण्यतरङ्गदीर्घिका ।
अलंकृता नातिचिरात्कृशोदरी वयोविशेषेण मदेकबन्धुना ॥ ४७ ॥
कुतूहलेनोत्तरलो यदा विधिः शिरीषपुष्पादपकृष्य मार्दवम् ।
करिष्यते काञ्चनयष्टिगोचरं वपुस्तदास्यास्तुलनामुपैष्यति ॥ ४८ ॥
निसर्गसौरभ्यदरिद्रतां यदा कलापिनः पिच्छभरं विमोक्ष्यति ।
मृगीदृशोऽस्याश्चिकुरोत्करश्रियस्तदोपमानं सुलभं भविष्यति ॥ ४९ ॥
सुधामयूखेऽपि कलङ्कदूषिते प्रदोषसंकोचिषु पङ्कजेष्वपि ।
विलज्जितः शिल्पमदोद्धुरो विधिर्व्यधत्त तस्याः कमनीयमाननम् ॥५०॥
शरैर्मदीयैरपि कुण्ठता श्रिता वशीकृतान्तःकरणेषु केषुचित् ।
मृगीदृशोऽस्यास्तु दृगन्तविभ्रमः करोति तेषामपि धैर्यविच्युतिम्॥५१॥
कुरङ्गमुत्सङ्गशयं शरद्विधुर्विधूय धत्ते यदि तद्दृशौ परम् ।
मृगेक्षणायाश्चटुलाक्षमाननं तदा निकामं तुलनामुपैष्यति ॥ ५२ ॥
निमीलयन्त्यारुणरत्नदीधितिं विलज्जयन्त्या नवपल्लवश्रियम् ।
समुल्लसन्त्याधरकान्तिसंपदा विकासिबन्धूकमधः करोति सा ॥ ५३ ॥
इमौ मृदू निर्भरमसि कर्कशं स्थितिः सहाभ्यां मम नैव सांप्रतम् ।
इतीव तस्याः परिणाहसंपदा भुजौ विदूरं नुदति स्तनद्वयम् ॥ ५४ ॥
तदीयमालोहितपाणिपल्लवं शिरीषमालामृदुलं भुजद्वयम् ।
विडम्बयन्भाति मृणालकाण्डयोरधोमुखस्मेरसरोजयोः श्रियम् ॥ ५५ ॥
विधाय मध्यं सुतनोस्तथा तनुं बभूव तद्भङ्गभयाकुलो विधिः ।
यदेष पश्चात्त्रिवलीमिषादमुं चकार हैमैर्वलयैर्वृतं त्रिभिः ॥ ५६ ॥
परस्परस्पास्पदलब्धनिपिणोर्निवारणाय स्तनयोर्मृगीदृशः ।
तनूरुहश्रेणिमिषान्नवं वयः करोति सीमानमिवानयोरधः ॥ ५७ ॥
किमुच्यतेऽस्याः प्रथिमा नितम्बयोर्यदत्र दृष्टिः पतिता विलासिनाम् ।
चिरं परिभ्रम्य कुतूहलाद्भृशं श्रमादिवान्यत्र न गन्तुमिच्छति ॥५८॥
निरस्तरम्भालरुरामणीयकं तदीयमूरुद्वितयं विचिन्तयन् ।
अनादरोऽहं विषयान्तरे मुहुः करोम्यसूयाकुटिलेक्षणां रतिम् ॥५९॥
विकस्वरैर्लोहितपङ्कजैस्तुल्यं विलोक्य पादद्वितयं दमस्वसुः ।
गुणाधिकं कर्तुमिदं समुत्सुकश्चकार धाता नखमु(मौ)क्तिकाङ्कितम् ६०

अशेषलावण्यनिधानभाजनं जगत्त्रयीमोहनसिद्धभेषजम् ।
प्रजासृजः शिल्पमहीरुहः फलं वपुस्तदीयं प्रतिभाति मे हृदि ॥६१॥
इति स्वयं तां स्मृतिजन्मना स्तुतां विचिन्तयन्तः पृथिवीन्द्रनन्दिनीम् ।
स्वधैर्यवन्धेष्वभवन्ननीश्वराः पुरंदराद्याः ककुभामधीश्वराः ॥ ६२ ॥
तथागतांस्तानवलोक्य दिक्पतीन्विमृश्य वाक्यं रतिवल्लभस्य च ।
परस्परस्यापि मुखावलोकने विलज्जमानाः सुरसुभ्रुवोऽभवन् ॥ ६३ ॥
शरत्तुपारद्युतिबिम्बसोदरं तिलोत्तमायास्तमसा वृतं मुखम् ।
स्वदेहसौन्दर्यविशेषसंभृतो मदालसायाः शिथिलोऽभवन्मदः ॥ ६४ ॥
अभूदभिध्यानपरेव निश्चला सुलोचना मुद्रितलोचनोत्पला ।
प्रदीर्घनिःश्वासविधूसराधरा स्थिता सखीमध्यगता सुमध्यमा ॥ ६५ ॥
अपि त्रिलोकीबहुमानभाजनं न मेनकामानयदात्मनो वपुः ।
निवेश्य नेत्रद्वितयं स्वपादयोरलम्बुसालम्बत पार्श्वगां सखीम् ॥ ६६ ॥
अनिन्ददाशु त्रिदशाभिनन्दितं कलावती केलिकलासु कौशलम् ।
अशेषवृन्दारकदृष्टिबन्धनं सुविभ्रमा विस्मरति स्म विभ्रमम् ॥ ६७ ॥
कपोलबिम्बं परिघूर्णितालकं निधाय पङ्केरुहसोदरे करे ।
चिराय चित्रार्पितयेव निश्चलं स्थितं सखीसंसदि चित्रलेखया ॥ ६८ ॥
निरायताभिः श्वसितानिलोर्मिभिर्विधुन्वती केलिसरोरुहं मुहुः ।
हृतेव कासारजलात्कुमुद्वती शशिप्रभासीत्तरसैव निष्प्रभा ॥ ६९ ॥
अधारयद्धासवधैर्यलोपिनी न जीवितेऽपि स्मरजीविता मनः ।
अहारयत्त्र्यम्बकचित्तहारिणी विदग्धतां गीतिषु मञ्जुगीतिका ॥ ७० ॥

लास्येष्वप्सरसां निरस्य कुतुकं संचिन्त्य भैमीं मुहुः
स्वं स्वं धाम पुरंदरप्रभृतयः सर्वे ययुर्निर्जराः ।
त्वत्कार्यं हृदये निधाय सपदि प्राप्तस्त्वरां भूयसीं
क्षोणीन्द्र त्रिदिवादवातरमहं रम्यां विदर्भामनु ॥ ७१ ॥

इति श्रीसाधिविग्रहिकमहापात्रश्रीकृष्णानन्दकृतौ सहृदयानन्दे महाकाव्ये
नलचरिते हंसदर्शनो नाम द्वितीयः सर्गः ।

तृतीयः सर्गः ।

तास्तास्ततो दिविपदामवगाह्य वीथीः
पाथोमुचामपि पथस्तरसावतीर्य ।
सौधैः सुधांशुधवलैस्त्रिदिवं हसन्ती
दृष्टा मया नरपते नगरी विदर्भा ॥ १ ॥
भैमीविलोकनसमुत्सुकमानसेन
तस्यां मया विचरता क्वचिदप्यदर्शि ।
मध्ये विलाससरसः स्फटिकावनद्धं
नातिप्रभूतपरिचारमगारमेकम् ॥ २ ॥
आकल्पशून्यवपुपं मणिभूपणेपु
विद्वेपिणीं प्रियसखीभिरुपाहृतेपु ।
आलेख्यवरफलकमेव निरीक्षमाणां
तां तत्र भीमनृपतेस्तनयामपश्यम् ॥ ३ ॥
आकर्णिताधिकगुणामवलोक्य भैमीं
भूपां विनापि नयनोत्सवमावहन्तीम् ।
संभावितं हृदि मया मदनस्य जाड्यं
लावण्यवर्णनविधौ वरवर्णिनीनाम् ॥ ४ ॥
किंचिद्विपण्णवदनामिव तां विभाव्य
तद्भावमिङ्गितलवैरवधारयिप्यन् ।
आसन्नपङ्कजवनेपु निबद्धनीडैः
प्रक्रीडितोऽस्मि सह तत्र विलासहंसैः ॥ ५ ॥
मन्दादरा मधुरभापिणि केलिकीरे
निप्कौतुका कलरुतास्वपि सारिकासु ।
आसाद्य मां वचसि मानुपनिर्विशेपं
किंचित्कुतूहलवती मयि सा तदासीत् ॥ ६ ॥
अत्रान्तरे सरभसं समुपेत्य काचि-
दन्तर्विजृम्भितविपादवशंवदायाः ।

तस्याः क्षितीन्द्रदुहितुः सविधं प्रपन्ना
प्रेमानुबन्धमधुरां गिरमित्यवादीत् ॥ ७ ॥

शून्या कुरङ्गमदपत्रविशेषकेण
गण्डस्थली परिणमल्लवलीविपाण्डुः ।
नैषा कथं विषहते विरहं कृशाङ्गि
शोणारविन्दसुहृदः करपल्लवस्य ॥ ८ ॥

आवर्जितैर्निजकरेण सखि त्वदीयै-
र्भृङ्गारवारिभिरभूदभिवर्धिता या ।
उज्जृम्भमाणमुकुला नरमालिकापि
नैषा कथं वितनुते नयनोत्सवं ते ॥ ९ ॥

आलक्ष्यमुग्धमुकुलां सहकारशाखां
तन्वीं निपीडयति निष्करुणः पिकोऽयम् ।
व्यालोलमञ्जुवलयस्वनमांसलाभि-
र्नैनं निवारयसि किं करतालिकाभिः ॥ १० ॥

आमोदलोलुपतया परिहृत्य पुष्पं
पुष्पंधयाः सरभसं समुपेत्य दूरात् ।
पर्याकुलाः पुनरमी विनिवर्तमानाः
संसूचयन्ति तव निःश्वसितेषु तापम् ॥ ११ ॥

उत्तंसितेष्वपि तमालदलेषु लोल-
मालोक्य यं सखि कुतूहलमातनोषि ।
त्वां वीक्ष्य खिन्नहृदयां निहितं मुखेऽपि
दर्भाङ्कुरं त्यजत एष कुरङ्गशावः ॥ १२ ॥

कौतूहलात्करतले विनिवेश्य मुग्धं
वैदग्ध्यभङ्गिषु गिरां सखि यं व्यनैषीः ।
त्वां मौनमास्थितवतीमवलोक्य सोऽयं
क्रीडाशुकोऽपि नवबद्ध इवास्ति मूकः ॥ १३ ॥

उत्कूजितेन मधुरेण समाह्वयन्ती-
मग्रे गतां सहचरीमपि नानुयाति ।
चञ्चूपुटे तव करेण समर्प्यमाणं
मुग्धे मृणालमभिकाङ्क्षति केलिहंसः ॥ १४ ॥

नैसर्गिकीं कनकचम्पकसोदरीं ते
कान्तिं विलुम्पति कुतः सखि पाण्डुतेयम् ।
तन्वि त्वमेपि पुनरेव कुतस्तनुत्वं
कुल्येव भानुकिरणैः कलिता निदाघे ॥ १५ ॥

इत्थं तया निगदिते शतशोऽपि सख्या
नाख्यायि किंचिदपि तत्र नरेन्द्रपुत्र्या ।
अन्या तु भावमुपलब्धवती तदीयं
काचिन्न्यवेदयदिदं वचनं वयस्या ॥ १६ ॥

रूपादिभिर्गुणगणैरनुरूपमस्या-
स्तातश्चिराय विमृशन्वरमात्मजायाः ।
आलेख्यकर्मकुशलैः फलकेषु कृत्स्ना-
नालेखयत्क्षितिभुजः प्रथितान्ववायान् ॥ १७ ॥

कौतूहलेन फलकेषु मयाहृतेषु
क्षोणीभृतो विलिखितान्निपुणं निरूप्य ।
आसीदियं त्रिजगतामभिनन्दनीये
कुत्रापि यूनि विनिवेशितचित्तवृत्तिः ॥ १८ ॥

खेदोज्झितामपि तनूमवसादयन्ती
विश्वं निरावरणमेव तिरोदधाना ।
निद्रां विनापि नयने विनिमीलयन्ती
चिन्ता पदं कृतवती हृदये ततोऽस्याः ॥ १९ ॥

एणीदृशः प्रबलतापभयादिवास्याः
श्वासानिलाः प्रतिमुहुः प्रसरन्ति दूरम् ।

बाष्पाम्बुवीचिषु निमज्जनकातरेव
　निद्रा दृशोर्न सविधेऽपि पदं विधत्ते ॥ २० ॥
उज्जृम्भते भृशमुशीरविलेपनेन
　धत्ते रुषं कमलिनीदलमारुतेन ।
अन्तःस्थमेव सुभगं सततं स्मरन्त्याः
　संताप एष सुतनोर्बत दुर्निवारः ॥ २१ ॥
ज्योत्स्नीषु चन्द्रमवलोकितुमक्षमेयं
　लोलेक्षणा नयनयुग्ममवाञ्चयन्ती ।
वीक्षाननं स्तनतटे प्रतिबिम्बितं स्वं
　तच्छङ्कया सपदि वेपथुमातनोति ॥ २२ ॥
एषा निसर्गसुकुमारतनू विशेषा-
　त्क्षामा स्मरेण विषहेत कथं भरं मे ।
इत्थं विचिन्त्य किमु निर्गलितं कराभ्यां
　क्षोणीतले लुठति कङ्कणयुग्ममस्याः ॥ २३ ॥
नीरन्ध्रमावृणुत कैरविणीं समेताः
　क्षौमाञ्चलैः सरभसं समुपेत्य सख्यः ।
एषापि नाहमिव दाहवशंवदास्तु
　संप्रत्यपि प्रणयिनी हतचन्द्रिकासु ॥ २४ ॥
पानाय चन्द्रमहसामसकृद्विलोलः
　चञ्चूपुटस्तव चकोर पुरेव मा भूत् ।
एतेषु संप्रति सुधामपसार्य सद्यः
　प्राणापहारि गरलं हि विधिर्व्यधत्त ॥ २५ ॥
मुञ्चन्ति मुर्मुरकणान्मरुतस्त एव
　तान्येव कोकिलरुतानि तुदन्ति कर्णौ ।
सख्यः किमेतदिति निःसहमालपन्ती
　निद्रां न विन्दति नरेन्द्रसुता निशासु ॥ २६ ॥

स्मेरेषु चन्द्रकिरणैर्वडभीगृहेषु
धौतेषु चन्दनरसैर्मणिकुट्टिमेषु ।
आरामसीमसु घनद्रुमशीतलासु
कुत्रापि निर्वृतिरभून्न विदर्भजायाः ॥ २७ ॥

इत्थं रहस्यमभिधाय शनैर्वयस्या
तत्कालयोग्यमुपचारविधिं विधित्सुः ।
आहृत्य केलिसरसः सरसैर्म्रदिष्ठैः
पाथोजिनीकिसलयैः शयनं व्यधत्त ॥ २८ ॥

तस्मिन्निसर्गशिशिरेऽपि मृगीदृशोऽस्याः
पाथोजिनीकिसलयास्तरणे लुठन्त्याः ।
आसीन्न निर्वृतिलवः शफराङ्गनायाः
कुल्याम्भसीव रविदीधितिदीपितायाः ॥ २९ ॥

सान्द्रा मृणाललतिका स्मरविक्लवाया-
स्तस्याः सखीभिरधिकण्ठतटं न्यधायि ।
श्यामीकृता सपदि तापभरेण सापि
स्निग्धेन्द्रनीलमणिहारतुलामयासीत् ॥ ३० ॥

इत्थं सखीविरचितैः शिशिरोपचारै-
र्दुर्वारतापरभसामवलोक्य बालाम् ।
संवीजयन्किमपि पक्षपुटाञ्चलेन
तामित्यवादिषमहं मृदुना स्वरेण ॥ ३१ ॥

एकः स एव तरुणः स्पृहणीयजन्मा
तस्यैव पुण्यनिवहः परिणाहशाली ।
चेतोभुवस्त्रिजगतीजयवैजयन्ति
यः प्रेम पल्लवयितुं निपुणस्तवासीत् ॥ ३२ ॥

तन्वन्ति ये त्वयि तनूदरि भावबन्धं
धन्यास्त एव भुवनत्रितये युवानः ।

किं नाम तेऽपि मधुपा स्मितलेशभाजं
सायंतनीमनुसरन्ति न मल्लिकां ये ॥ ३३ ॥

त्वं श्लाघ्यसे शतमखप्रमुखैरमर्त्यैः
कीदृग्विधेषु मनुजेषु मृगायताक्षि ।
अभ्यर्थितस्तु तव सुन्दरि दुर्लभो यः
सोऽयं न कस्य हृदि विस्मयमातनोति ॥ ३४ ॥

मध्येविलासविपिनं मणिमन्दिरेषु
मन्दारदामभिरलंकृतकुट्टिमेषु ।
शच्यापि सार्धममराधिपतिर्विहर्तुं
मन्दादरो भवति सुन्दरि चिन्तया ते ॥ ३५ ॥

दाक्षिण्यतः सुरमहीरुहमञ्जरीभि-
रापिञ्जराभिरवतंसयितुं प्रियायाः ।
अर्धप्रसारितकरोऽप्यमराधिनाथ-
स्त्वच्चिन्तया सुमुखि मन्थरतामुपैति ॥ ३६ ॥

मध्येऽपि दुग्धजलधेः कलिताधिवासः
संवाह्यमानचरणोऽपि तरङ्गिणीभिः ।
अन्तर्विचिन्त्य भवतीमवनीन्द्रपुत्रि
तापोत्तरं वपुरपामधिपो बिभर्ति ॥ ३७ ॥

तन्वि त्वदर्थमनिशं परिपीड्यमानः
पञ्चेषुणा धनपतिर्विनिमीलिताक्षः ।
सख्युः सकाशमवसर्पति चन्द्रमौले-
स्तन्मौलिचन्द्रमहसः परिशङ्कमानः ॥ ३८ ॥

त्वां भावयन्कनककेतकगर्भगौरि
मन्दादरः प्रणयिनीष्वपि पार्श्वगासु ।
पञ्चाशुगेन सुहृदापि शिलीमुखानां
लक्षीकृतः स्वमपि निन्दति रोचिरिन्दुः ॥ ३९ ॥

न्यस्तेक्षणस्तव तनौ स्तनवन्धुराङ्गि
रागान्ध्यमेत्य भगवानरविन्दवन्धुः ।
भ्राम्यन्मुहुः कनकभूधरमेखलाया-
माम्रेडितानि वितनोति गतागतेषु ॥ ४० ॥

सव्यार्धतामुपगतां गिरिशस्य वीक्ष्य
क्षोणीधरेन्द्रतनयामवनीन्द्रपुत्रि ।
स्पर्धावती त्वमसि चेद्वद निर्विशङ्कं
त्वां दक्षिणार्धमहमस्य करोमि सद्यः ॥ ४१ ॥

किं विस्तरेण वचसामपरेण भूय-
स्त्वं चेत्कुतूहलवती तरलायताक्षि ।
क्षीराम्बुराशितनयामपरामिव त्वां
नारायणस्य हृदये विनिवेशयामि ॥ ४२ ॥

एते मया मखभुजः कथिताः पुरस्ते
ये दुर्लभास्त्रिषु जगत्सु विलासिनीभिः ।
अग्रेसरत्वमुपनेष्यति भाग्यभाजां
त्वत्पाणिपीडनविधिः कतमं तदेषु ॥ ४३ ॥

कर्णाभिराममिह मां वहु भाषमाणं
त्वं केलिकीरमिव सुन्दरि मावमंस्थाः ।
वैमानिकोऽस्मि कमलप्रभवस्य तन्मे
लोकेषु सप्तसु न दुष्करमस्ति किंचित् ॥ ४४ ॥

इत्थं मया निगदिता वहुधा मृगाक्षी
सा निश्चयं कृतवती वचने मदीये ।
यत्रावलोकितवती तव देहलक्ष्मीं
भूयोऽपि तत्फलकमेव हृदि न्यधत्त ॥ ४५ ॥

तस्मिन्सखे लिखितया तव देहलक्ष्म्या
त्वय्येकतानहृदयामवलोक्य वालाम् ।

आत्मानमाकलयता सफलप्रयासं
भैमी प्रमोदतरलेन मयाभ्यधायि ॥ ४६ ॥
त्वं माधवी मधुरसौ जगदेकवीर-
स्त्वं कौमुदी कुमुदबन्धुरयं नरेन्द्रः ।
आस्तां निरस्तसदृशान्तरयोश्चिराय
संबन्ध एष युवयोरभिनन्दनीयः ॥ ४७ ॥
आश्वास्य तामिति वचोभिरहं दिदृक्षु-
स्त्वां यावदम्बरपथं न समुत्पतामि ।
तावत्तया स्तनतटादपकृष्य हारः
स्वेनैव पाणिकमलेन समर्पितोऽयम् ॥ ४८ ॥
द्राघीयसी हिमरुचेरपि निर्मलेयं
वक्षोजकुङ्कुमरजोभिरुदीर्णरागा ।
तस्याः सखे हृदयवृत्तिरिव द्वितीया
मुक्तालता हृदि तवास्पदमातनोतु ॥ ४९ ॥
मुक्ताकलापमथ तेन समर्प्यमाणं
पश्चान्नलः करतले कलयांचकार ।
स्वेदोदबिन्दुचयदन्तुरितं समन्ता-
त्प्रागेव तस्य वपुरुत्पुलकं बभूव ॥ ५० ॥
तेनोरसि प्रियसखेन निवेश्यमान-
मापिञ्जरं मृगदृशः कुचकुङ्कुमेन ।
हारं निरीक्ष्य कलितः कुसुमेषुबाणै-
रन्तर्व्यचिन्तयदिदं सुचिरं नरेन्द्रः ॥ ५१ ॥
[१]सूचीमुखेन सकृदेव कृतव्रणस्त्वं
मुक्ताकलाप लुठसि स्तनयोः प्रियायाः ।
बाणैः स्मरस्य शतशोऽपि निकृत्तमर्मा
स्वप्नेऽपि तां कथमहं न विलोकयामि ॥ ५२ ॥

१. उदाहृतोऽयं श्लोकः साहित्यदर्पणे.

प्रत्यक्षरं क्षरदिवामृतनिर्झरौघ-
माकर्ण्य कर्णमधुरं वचनं खगस्य।
तं मौनभाजमसकृत्परिरभ्य दोर्भ्या-
मानन्दमन्थरमिदं नृपतिर्बभाषे॥ ९३॥
अभ्यर्थितं फलति कल्पतरुः प्रकामं
चिन्तामणिर्दिशति चिन्तितमेव भूयः।
अप्रार्थितानि वितरन्ति वि(न्विह?) चिन्तितानि
कीर्तिं तयोरपि भवानधरीकरोति॥ ९४॥
अत्रान्तरे वियदशोभयदंशुपूरैः
पूर्णेन्दुसुन्दरमुखी दिवसान्तलक्ष्मीः।
लब्धोदयैस्त्रिषु जगत्सु गुणैरुदारै-
र्भैमीव तस्य हृदयं पृथिवीश्वरस्य॥ ९५॥
अथ सुहृदि सरोपे वैरिसेनिं जिघांसौ
विदधति विषमेषौ चापमारोपितज्यम्।
प्रथयितुमिव भूयस्तस्य साहाय्यमिन्दुः
ककुभि वलभिदः स्वं बिम्बमाविश्चकार॥ ९६॥

इति श्रीसाधिविग्रहिकमहापात्रश्रीकृष्णानन्दकृतौ सहृदयानन्दे महाकाव्ये नलचरिते हंससंदेशो नाम तृतीयः सर्गः।

चतुर्थः सर्गः।

सुरपतेरपहाय दिशं विधुर्विशदतां क्रमशः समुपाययौ।
मनसि तां विनिवेश्य मृगीदृशं कलयति स्म नलस्त्वनुरागिताम्॥ १॥
बहिरुदञ्चति कैरवबान्धवे स्फुरति चेतसि मुग्धदृशो मुखे।
समवलम्ब्य बलं सुहृदोर्द्वयोरभिजघान शरैस्तमनन्यजः॥ २॥
विचकिलैः स्मितशालि विकस्वरैः सुरभितं कुमुदैः क्षणदामुखम्।
दुरवलोकमभूदवनीभुजः स्मरशरज्वरकातरचेतसः॥ ३॥
अपि निमीलितमह्नि निशामुखे कुमुदमुल्लसितश्रियमानशे।
हृदयमस्य तदैव महीभुजः समधिकं विधुरत्वमुपाददे॥ ४॥

स्थितिमतां प्रथमोऽपि महाशयः पतिरपां रजनीरमणत्विषा ।
अवनिवासवसंभवया तया नल इवोत्तरलत्वमुपाययौ ॥ ५ ॥
अपकिरन्नमृतं परितः करैः प्रसृमरैरमृतद्युतिरुज्ज्वलैः ।
मुदमुदञ्चयितुं पृथिवीभुजः सरसिजस्य च नाभवदीश्वरः ॥ ६ ॥
किसलयान्तरसंधिषु पुञ्जितैः शशभृतः किरणैरपि भूरुहाम् ।
असमयेऽपि कथंचिदुदञ्चितैः सुमनसां स्तबकैरिव रेजिरे ॥ ७ ॥
शशिरुचः परिपीय मुहुर्मुहुः सपदि तुन्दिलतां समुपेयुषी ।
गृहचकोरवधूर्निजपञ्जरे पृथुतरेऽपि चिराय न संममौ ॥ ८ ॥
शशिरुचा शशिकान्तगृहाङ्गणे प्रसरदम्बुभरे सरसीयति ।
उडुगणैः परितः प्रतिबिम्बितैरुपहृतः कुमुदोत्करविभ्रमः ॥ ९ ॥
उपहसन्निव हंसकदम्बकं विचकिलं कलयन्निव निष्प्रभम् ।
अपहरन्निव हारलताश्रियं शशिरुचां निचयः समरोचत ॥ १० ॥
कतिचिदम्बर एव तिरोदधे निजकरैरपराः परिषस्वजे ।
अभिससार परा अपि तारकाः सितरुचिर्विकिरन्वसुसंपदम् ॥ ११ ॥
विकचकैरवसौरभलोलुपैस्तत इतः कलगुञ्जितकैतवात् ।
स्मृतिभुवस्त्रिजगद्विजयार्जितं यश इव भ्रमरैरुदगीयत ॥ १२ ॥
अथ हृदि प्रसभं विहितास्पदैः स्मरशरैरिव लम्भितशङ्कया ।
सहजया स च धीरतयोज्झितः खगमिदं निजगाद नरेश्वरः ॥ १३ ॥
तव निपीय सखे वचनामृतं श्रवणयुग्ममभून्मम शीतलम् ।
तदवधिप्रसभं दहतीव मे हृदयमर्म कथं स्मरमुर्मुरः ॥ १४ ॥
दहतु नाम सखे मलयानिलः कवलनात्फणिनां विषदूषितः ।
अमृतदीधितिरेष सुधामयैरपि करैर्दहतीति महाद्भुतम् ॥ १५ ॥
ध्रुवमियं मलयानिलचारिणां फणभृतां श्वसितोर्मिपरम्परा ।
न पुनरेष स दक्षिणमारुतस्तनुभृतां वितनोति सुखानि यः ॥ १६ ॥
दहति मे हृदयं हिमदीधितिस्तुदति चन्दनशैलसमीरणः ।
दलयति प्रसभं पिकपञ्चमः किमवलम्ब्य सखेऽस्तु सुखोदयः ॥ १७ ॥

ज्वलति शीतरुचिर्वियदङ्गणे तपति दिक्षु मरुन्मलयोद्भवः ।
किरति मर्मसु पञ्चशरः शरान्सुखलवोऽपि सखे मम दुर्लभः ॥ १८ ॥
स्मृतिभुवो यदि पञ्च शिलीमुखा यदि च ते कुसुमैरुपपादिताः ।
अविरतं निपतन्ति सहस्रशः कथममी हृदयं दलयन्ति च ॥ १९ ॥
हिमरुचिर्दहतीति किमद्भुतं वहिरसौ विशदः कलुषो हृदि ।
अबुध एष जनस्तु यदीदृशादपि सुखाधिगमाय समुत्सुकः ॥ २० ॥
तव सखे रचितोऽद्य मयाञ्जलिः शशभृते (?) स तथा प्रतिबोध्यताम् ।
समधिरुह्य निजाङ्कमृगं क्षणादयमुपैति यथास्तमहीधरम् ॥ २१ ॥
शशिनमंसतटे विनिवेश्य वा नयसखे चरमाचलकंदरम् ।
तव विरञ्चिविमानकधूरि(धुर्य ?)तामुपगतस्य भविष्यति कः श्रमः ॥२२॥
उदयमद्रिमधिश्रयितुं सखे त्वरय संप्रति वा दिनवल्लभम् ।
वसुसमृद्धिमदं शमयन्विधोर्विरहिणां स भवत्ववलम्बनम् ॥ २३ ॥
कथय किं नु कदापकृतं मया कुलगुरोरपि चन्द्रमसः सखे ।
मयि निरस्तकृपः कथमन्यथा किरति जीवितहारि विषं करैः ॥ २४ ॥
इदमुदीरयतः पृथिवीपतेः कथमपि प्रतिपद्य पदं दृशोः ।
सकृपयेव तदा किल निद्रया क्षणमदर्शि नरेन्द्रसुता पुरः ॥ २५ ॥
अथ नलः प्रतिबुध्य ससंभ्रमं तत इतो विनिवेश्य विलोचने ।
प्रियतमां सविधे न विलोकयन्निदमुवाच मनोभवकातरः ॥ २६ ॥
मम कृते मृदुलाङ्गि दवीयसीं सरणिमाशु विलङ्घ्य यदागतम् ।
तदिदमाचरितं सुदति त्वया समुचितं प्रणयस्य गरीयसः ॥ २७ ॥
अपकृतं त्वमुना मम निर्भरं भुजयुगेन वृथा परिणाहिना ।
वलयतां समुपेत्य निजान्तरे त्वमसि यन्न चिराय निवेशिता ॥ २८ ॥
स्मितविकस्वरया दशनश्रिया किमपि कन्दलिताधरपल्लवम् ।
पुनरुपैष्यति लोचनगोचरं मम कदा तव सुन्दरि तन्मुखम् ॥ २९ ॥
धृतकुरङ्गनदश्रुततूलिकं मम करं मकरीलिखनोन्मुखम् ।
तव कपोलतले पुलकोद्गमः सुमुखि नेष्यति मन्थरतां कदा ॥ ३० ॥

स्मरविमर्दविशृङ्खलबन्धनं लुलितमंसतटे शिथिलस्रजम् ।
तव कदा सुतनो कबरीभरं निगडयिष्यति पाणियुगं मम ॥ ३१ ॥
कृतकरोषजुषस्तव यावके चरणयोर्नमता शिरसादृते ।
विरचयन्परिकर्म सवेपथुर्मम कदा सुकृती भविता करः ॥ ३२ ॥
नयनयुग्म जनुस्तव निष्फलं प्रणयिनीं न चिराय यदीक्षसे ।
त्वमसि मानस पुण्यतमं यतः शशिमुखी सततं त्वयि खेलति ॥ ३३ ॥
तव कपोलतले विमलत्विषि प्रतिफलन्नविभावितमण्डलः ।
विलसदङ्कमृगस्तनुते शशी मृगमदद्रवपत्रविशेषताम् ॥ ३४ ॥
ध्रुवमसि त्वमिहैव तिरोहिता विरहपाण्डुवपुः शशिरोचिषा ।
इदमिदं तव नूपुरशिञ्जितं श्रवणयोः सविधे मम जृम्भते ॥ ३५ ॥
क्व ते शिरीषाधिककोमलं वपुः क्व लङ्घनं तन्वि दवीयसः पथः ।
निषीद तन्मे क्षणमङ्कसीमनि क्लमं कराभ्यां विनयामि पादयोः ॥ ३६ ॥
अध्वक्लान्त्या मुकुलितमिदं द्वन्द्वमुन्मीलयाक्ष्णो-
भूयो भूयः कुवलयमयी दिश्यतां दिक्षु वृष्टिः ।
व्रीडानम्रं क्षणमपि नयोन्नम्रतामेतदास्यं
व्योम्नि स्मेरं भवतु कमलं पश्यतः शीतभानोः ॥ ३७ ॥
कथं कथं मामपहाय भाविनि त्वरावती त्वं पुनरेव गच्छसि ।
निरागसि प्रेयसि केन हेतुना मयि क्षणं दक्षिणतां न रक्षसि ॥ ३८ ॥
तथातिभूमिं भवतैव लम्भितं कथं सखे सौहृदमाशु विस्मृतम् ।
इतः प्रयान्ती मम जीवनेश्वरी प्रसाद्य यत्नैव निवर्त्यते त्वया ॥ ३९ ॥
इतः प्रयाता पदवीं दवीयसीमदृश्यतां यास्यति जीवितेश्वरी ।
अनुव्रजन्नाशु निवर्तयामि तां सखे क्षणं पक्षयुगं प्रयच्छ मे ॥ ४० ॥
आश्वासनार्थमिव मे कमले विधौ च
लक्ष्मीलवं तव मुखस्य विधिर्व्यधत्त ।
निद्राति पूर्वमनयोरपरस्तु जाग्र-
न्मर्माणि हन्त मम कृन्तति किं करोमि ॥ ४१ ॥

[इति] प्र(वि)लपितमस्य मेदिनीन्दोः स्मरविधुरीकृतचेतसो निशम्य ।
प्रतिपदममृतद्रवं विमुञ्चन्वचनमुवाच दशोचितं विहंगः ॥ ४२ ॥

कुवलयदृशि तस्यामेष भावानुबन्ध-
स्तव निषधनरेन्द्र प्रीतये कस्य न स्यात् ।
भवति हि मधुलक्ष्म्याः साहचर्यं प्रपन्नः
समधिकमभिनन्द्यश्चन्दनाद्रेः समीरः ॥ ४३ ॥

धैर्यं निधाय मनसि प्रतिपालयेदं
क्ष्मावल्लभ क्षणमिव क्षणदावसानम् ।
प्रत्यूष एव भवतोऽभिमतार्थसिद्धे-
र्द्वारं भविष्यति विसंघटितापिधानम् ॥ ४४ ॥

इति वचनमुदीर्य मेदिनीन्द्रं विरमति तत्र विरञ्चियानधुर्ये ।
अनुव(ग)दितुमिवास्य वाचमुच्चैरुदचरदाशु निशान्तशङ्खनादः ॥ ४५ ॥

इति श्रीसाधिविग्रहिकमहापात्रश्रीकृष्णानन्दकृतौ सहृदयानन्दे महाकाव्ये नलचरिते नलोन्मादो नाम चतुर्थः सर्गः ।

पञ्चमः सर्गः ।

बहिर्विहाराय विशीर्णसक्थिनी निषेदुषी गर्भगृहोदरेषु ।
नभस्तुषारांशुमुखं दधाना क्रमेण रात्रिर्जरती बभूव ॥ १ ॥

समुत्सुकः प्राप्तुमिवास्य लक्ष्मीं नलस्य पञ्चेषुशराकुलस्य ।
विगाहमानः ककुभं प्रतीचीं बभूव चन्द्रः सविशेषपाण्डुः ॥ २ ॥

अनुद्यते भास्वति मन्दभासि विधौ किमप्याविरभूत्तमिस्रम् ।
आसाद्य रन्ध्रं महनीयधाम्ना मलीमसः संपदमातनोति ॥ ३ ॥

निद्रां विमुञ्चत्सु सरोरुहेषु सौरभ्यलोलैर्निवहैरलीनाम् ।
श्लोकावशेषोऽपि बभूव सान्द्रः पद्माकरेषु क्षणमन्धकारः ॥ ४ ॥

मस्पृश्यमानेव बलाज्जहार वसूनि सर्वाण्यपि पश्चिमाशा ।
इन्दोः प्रकृत्या विमलस्य जातस्तथापि तस्यामनुरागबन्धः ॥ ५ ॥

दिशं प्रतीचीं परिरभ्य चन्द्रे दरीगृहं गच्छति पश्चिमाद्रेः ।
बभार बालारुणरश्मिशोणं प्राची मुखं कोपकषायितेव ॥ ६ ॥

अर्धप्रवुद्धेषु सरोरुहेषु नातिप्रसुप्तेषु च कैरवेषु ।
करम्बितं सौरभमाददानः प्रालेयशीतः पवनश्चचार ॥ ७ ॥
तथाविधां तस्य दशां नृपस्य निरीक्षितुं कातरतामुपेत्य ।
निद्राविरामध्वनिभिः खगानामाहूय चन्द्रं रजनी जगाम ॥ ८ ॥
पूर्वापराद्र्योः शिखराग्रभाजौ द्वावेव माणिक्यमणिप्रकाशौ ।
परस्परस्य प्रतिविम्वलक्ष्मीं क्षणं प्रपन्नाविव पुष्पवन्तौ ॥ ९ ॥
सुतैरिव स्वैरुडुभिः सहैव नभोङ्गणे यामवतीमतीत्य ।
विहर्तुकामश्चरमाद्रिवेलां शनैः प्रपेदे तुहिनांशुहंसः ॥ १० ॥
वितीर्णरागः कुसुमोत्करश्रीर्ज्योत्स्नाविपाण्डुश्छदनान्यपास्य ।
वभार बालारुणरश्मिदम्भान्नभस्तरुर्नूतनपल्लवानि ॥ ११ ॥
उपैष्यतश्चण्डरुचेर्मयूखैर्निरस्यमानेऽपि घनान्धकारे ।
नलस्य भैमीविरहाग्निजन्मा जगाम वृद्धिं मदनान्धकारः ॥ १२ ॥
विकासलक्ष्मीः कमलं जगाम संकोचमुद्रा कुमुदं प्रपेदे ।
संपद्विपद्वापि निसर्गलोला कुत्रापि न स्थैर्यमुरीकरोति ॥ १३ ॥
मधूनि पीत्वा क्षणदामिदानीमदक्षिणोऽयं नलिनीमुपैति ।
इतीव सेर्ष्या निजकोषमध्ये कुमुद्वती कापि ववन्ध भृङ्गम् ॥ १४ ॥
कथंचिदास्थाय स धैर्यवन्धं प्रत्यूषसंध्याविधिमन्वतिष्ठत् ।
महात्मनां हि व्यसनातिभारः क्रियाविलोपे प्रभुतां न याति ॥ १५ ॥
दशां तवेमां विनिवेद्य भैमीमाश्वासयिष्यामि निकामखिन्नाम् ।
श्रुतोऽपि खेदं शिथिलीकरोति प्रियानुरागः प्रमदाजनस्य ॥ १६ ॥
तदेष गच्छामि नराधिनाथ मुहूर्तमात्रेण पुरीं विदर्भाम् ।
विलोकयिष्यामि दिनैः कियद्भिर्भैमीसनाथस्य मुखाम्बुजं ते ॥ १७ ॥
इति ब्रुवन्नेव नरेश्वरेण दोर्भ्यां परिष्वज्य खगो विमुक्तः ।
लिम्पन्नभः काञ्चनपक्षकान्त्या क्षिप्रं विदर्भाभिमुखो जगाम ॥ १८ ॥
अत्रान्तरे दूतमुखेन भीमः स्वयंवरार्थं स्वतनूभवायाः ।

ततः समासाद्य शुभं मुहूर्तं पुरोधसा संभृतमङ्गलश्रीः ।
निमित्तसंसूचितकार्यसिद्धिर्नलः प्रतस्थे नगरीं विदर्भाम् ॥ २० ॥

अधश्चमूरेणुभरस्य रेजे श्वेतातपत्रं निषधेश्वरस्य ।
विलङ्घ्य मेघान्निजवंशकेतुं तं वीक्षितुं प्राप्त इवामृतांशुः ॥ २१ ॥

अमुष्य हस्ताम्बुजमभ्युपेत्य भैमी ध्रुवं मे भविता सपत्नी ।
इतीव तस्य ध्वजिनीभरेण विश्वंभरा वेपथुमुद्बभार ॥ २२ ॥

मद्वंशजातान्नृपतीनतीत्य गुणेन भैमीमुपलप्स्यतेऽसौ ।
इतीव लज्जाविधुरो विवस्वानन्तर्दधे तस्य चमूरजोभिः ॥ २३ ॥

मतङ्गजानां मदवारिसेकैः पराभवासादनशङ्कयेव ।
अमुष्य नासीरतटे तुरङ्गैः क्षुण्णं रजः खं सहसोत्पपात ॥ २४ ॥

आभोगलक्ष्म्या पदवीष्व········ विसृत्वरैर्विश्वममुष्य सेना ।
वर्षाम्बुपूरेण विभिन्नसेतुः स्रोतस्वती वृद्धिमतीव रेजे ॥ २५ ॥

तस्य प्रयातुः पृतनाभरेण नीरन्ध्रतां वर्त्म तथा जगाम ।
यथा रजोऽप्यस्य खुरावकीर्णं न चक्षमे व्योमविलङ्घनाय ॥ २६ ॥

दृशः········निन्दति न क्षितीन्दुर्नेत्रश्रियं वीक्ष्य विदर्भजायाः ।
इतीव संचिन्त्य ययुर्विदूरं मृग्योऽध्वकुञ्जेषु सुखं निषण्णाः ॥ २७ ॥

उपायनान्यस्य तथोपनिन्ये पदे पदे जानपदो जनौघः ।
कृतोपयोगान्यपि तानि सैन्यैर्यथा न संख्याविषयत्वमीयुः ॥ २८ ॥

मार्गेष्वखिन्नोऽपि चमूचराणां विश्रामहेतोर्वसतीः स भेजे ।
तथाविधानां चरितं न जातु श्रमातिरेकाय समाश्रितानाम् ॥ २९ ॥

जवादविज्ञातविलङ्घिताध्वा संचिन्तयन्नेव गुणान्प्रियायाः ।
विदर्भराजस्य पुरोपकण्ठे बबन्ध सेनाशिविरं नरेन्द्रः ॥ ३० ॥

अत्रान्तरे क्षोणितलादुपेत्य कलिप्रियः कामचरो महर्षिः ।
निवेदयामास विदर्भजायाः स्वयंवरस्यावसरं सुरेभ्यः ॥ ३१ ॥

प्रागेव तस्यामनुबद्धभावाः पुरंदराद्याः ककुभामधीशाः ।
पुरःसरीकृत्य मुनिं तमेव प्रतस्थिरे तां नगरीं विदर्भाम् ॥ ३२ ॥

लावण्यलक्ष्मीजितपञ्चबाणं विलोक्य ते वर्त्मनि वैरसेनिम् ।
विदर्भजायां शिथिलीकृताशाः परस्परं मन्त्रमिमं व्यतेनुः ॥ ३३ ॥
उज्जृम्भते चेतसि तावदेव यूनां मदः कान्तिविशेषजन्मा ।
न यावदक्ष्णोर्विषयत्वमेति विश्वंभरालंकृतिरेष वीरः ॥ ३४ ॥
अस्माभिरेतैरविमृश्य नूनमङ्गीकृतः साहसिकत्वदोषः ।
मोहादनादृत्य नरेन्द्रमेनं भैमीविलोलं यदकारि चेतः ॥ ३५ ॥
अभ्यर्थनाभङ्गपराभवेण नवावतारेण विलज्जमानान् ।
प्रतिप्रयातानानवाप्य भैमीं वक्ष्यन्ति किं किं सुरसुभ्रुवो नः ॥ ३६ ॥
अस्माकमप्यत्र यदृच्छयैव निपत्य दृष्टिर्यदि नान्यमेति ।
गुणातिरेकोऽभिनिवेशवत्यास्तदा किमुच्येत विदर्भजायाः ॥ ३७ ॥
अस्माभिरभ्यर्थ्य तदेष एव दमस्वसुर्दूतपदे विधेयः ।
अस्मान्स्तुवन्नेनमपास्य नूनमन्यो हि लज्जाजडतामुपेयात् ॥ ३८ ॥
इत्थं विनिश्चित्य दिवौकसस्ते पृथक्पृथग्व्यञ्जितरूपचिह्नाः ।
आशीर्भिरानन्द्य मुहुः प्रणम्य बद्धाञ्जलिं नैषधमित्यवोचन् ॥ ३९ ॥
तथा प्रसन्नैरपि नांशुपूरैर्मालिन्यमिन्दुर्जगतां क्षिणोति ।
कुलावतंसत्वमुपेयुषस्ते यथा विशुद्धैर्यशसां वितानैः ॥ ४० ॥
आसाद्य पूर्वानपि पार्थिवांस्ते न कश्चिदर्थी विमुखः प्रयातः ।
यशस्त्वसामान्यमिदं त्वदीयं यदर्थिभावं वयमभ्युपेताः ॥ ४१ ॥
कुलानुसारी सुरकार्यसिद्धौ भवादृशानां भवति प्रयत्नः ।
तेनाद्य कुत्रापि समीहितेऽर्थे नियोक्तुमिच्छन्ति दिवौकसस्त्वाम् ॥ ४२ ॥
भीमात्मजायाः सविधे तथा त्वमस्मानुपश्लोकय लोकवीर ।
अलंकरोति त्रिदिवं यथेयमेकस्य नः कस्यचिदेत्य हस्तम् ॥ ४३ ॥
तदर्थमर्थी विदितोऽसि वत्स विस्रम्भभूमिस्तदपि त्वमेव ।
निजार्थसिद्धिष्वपि निर्व्यपेक्षाः श्रेयः परेषां घटयन्ति सन्तः ॥ ४४ ॥
प्रतिश्रुतं चेद्भवता तदेवमसंशयं सेत्स्यति वाञ्छितं नः ।
संपाद्यमानं हि महानुभावैः स्पृशन्ति न प्रार्थितमन्तरायाः ॥ ४५ ॥

विधेर्वशात्कार्यविपर्ययेऽपि न तेऽपराधः परिशङ्कनीयः।
प्रभुर्नियोगापनये नियोक्तुराशास्यसिद्धेः प्रतिभूर्न दूतः॥ ४६॥
नलः सखेदोऽपि गिरं सुराणां सत्त्वातिरेकाद्विदधे तथैव।
अमुष्य यत्नेन विदर्भजा तु सा निश्चयाद्धारयितुं न शेके॥ ४७॥
सुरास्तु तां निश्चितचित्तवृत्तिं विशुद्धवृत्तं निषधेश्वरं च।
वरैरुभौ प्रत्यभिनन्द्य भूयो दिवं ययुर्म्लानमुखप्रकाशाः॥ ४८॥
अथात्मजां नैषधसक्तचित्तां निशम्य शश्वन्मुदितोऽपि भीमः।
दाक्षिण्यमात्रेण नरेश्वराणां स्वयंवरं वर्तयितुं शशास॥ ४९॥
अतो नियुक्तैः प्रभुणा समन्तादलंकृता सा नगरी विदर्भा।
मरुद्विलोलैर्निवहैर्ध्वजानां स्वयंवरायाह्वयतीव राज्ञः॥ ५०॥
अथानुकूलेऽहनि तत्र मञ्चानास्थाय तस्थुः शतशः क्षितीशाः।
अनुद्रुता बन्धुवधूजनेन भैमी च तं देशमुपाजगाम॥ ५१॥
अभ्याशभाजोऽपि नृपानपास्य सा नैषधे केवलमुत्सुकासीत्।
अहेषु सत्स्वप्यपरेषु नूनं विलोकते चन्द्रमसं चकोरी॥ ५२॥
तामन्तिकाद्दूरतरं प्रयान्तीं न केवलं दृष्टिरनुप्रयाता।
श्वासोष्मणा म्लानमुखप्रमाणां नैसर्गिकी श्रीरपि पार्थिवानाम्॥ ५३॥
नेदीयसो यान्नृपतीनमुञ्चद्वसन्तलक्ष्मीरिव सा कुमारी।
तेषां तरूणामिव कान्तिरुच्चैरन्तार्नेदाघेन जगाम शोषम्॥ ५४॥
आरोप्यमाणा रभसातिरेकाद्गुणेन कर्णान्तिकमागतेन।
इषुः शरव्यं सुभटोज्झितेव जगाम दृष्टिर्नलमेव तस्याः॥ ५५॥

धात्री कापि विदर्भराजदुहितुर्भ्रूलीलया व्यापृता
　　पौष्पं दाम विजृम्भमाणपुलके कण्ठे नलस्यार्पयत्।
अन्येषां तु महीभृतां प्रतिमुहुः श्वासोत्तरं ताम्यतां
　　तापोत्सेकमधत्त चेतसि शरश्रेणी मनोजन्मनः॥ ५६॥

चूडाग्रे पुरविद्विषः समुचिते विन्यस्य लेखां विधो-
　　र्लब्ध्वा कीर्तिमवृद्ध तां खलु विधिर्भैमीं नलायार्पयन्।

एतस्याः समवासये प्रणयितां संपाद्य भूमीभुजा-
मन्येषां विषमायुधस्त्वसदृशारम्भापवादं ययौ ॥ ९७ ॥
पौराणामिति वचनं निशम्य हृष्यन्प्रासादं निषधपतिः शनैर्जगाम ।
वैदर्भ्याः परिणयमङ्गलाय भीमः संभारं रचयितुमुत्सुको बभूव ॥९८॥

इति श्रीसांधिविग्रहिकमहापात्रश्रीकृष्णानन्दकृतौ सहृदयानन्दे महाकाव्ये नलचरिते दमयन्तीस्वयवरो नाम पञ्चमः सर्गः ।

षष्ठ सर्गः ।

अथावरोधेषु विदर्भभूपतेर्वृतं कुमार्या निषधेश्वरं पतिम् ।
निवेदयन्त्यः परिवारसुभ्रुवः समीहितादप्यधिकं प्रपेदिरे ॥ १ ॥
नलेन संबन्धमुपाश्रितं नृपः कुलं स मेने सविशेषमुज्ज्वलम् ।
महार्णवं क्षीरमयं घनात्यये करेण संस्पृष्टमिवामृतद्युतेः ॥ २ ॥
प्रकामगुर्वीमपि संपदं नृपस्तदा स मेने नितरामणीयसीम् ।
नवं हि जामातरमर्चयिष्यतां समृद्धिभाजामपि शङ्कते मनः ॥ ३ ॥
भविष्यतीयं महिषी महीपतेर्नलस्य लोकत्रयविश्रुतौजसः ।
विचिन्तयन्नित्थमपश्यदात्मजां स गौरवस्नेहकरम्बितं तदा ॥ ४ ॥
पुरोहितेनाथ समं द्विजातिभिर्विवाहलग्ने विनिवेदिते शुभे ।
दमस्वसुर्माङ्गलिकेषु कर्मसु न्ययोजद्वन्धुवधूजनं नृपः ॥ ५ ॥
गृहे गृहे न्यस्तनवीनतोरणा पदे पदेऽलंकृतराजपद्धतिः ।
मुहुर्मुहुर्मूर्छिततूर्यनिःस्वना श्रियं ययौ कामपि सा पुरी तदा ॥ ६ ॥
ततः कुलाचारविदा पुरोधसा कृताधिवासां तनयां महीपतेः ।
विधाय संगीतकमङ्गलं स्त्रियः समेत्य तामस्नपयन्यथाविधि ॥ ७ ॥
निसर्गतः काञ्चनयष्टिसच्छविर्वितन्वती स्नानविधिं नृपात्मजा ।
नलेन काश्मीररसेन रञ्जिता न्यवेदि सौरभ्यभरैर्न तु श्रिया ॥ ८ ॥
ततोऽङ्गनाः क्षौमसमावृतैः करैर्यथायथाम्भःपृषतान्यमार्जयन् ।
तथातथास्याः परिणाहशालिनी बभूव लावण्यमयी तरङ्गिणी ॥ ९ ॥
विडम्बयन्ती कनकं तनुश्रिया सितेन मुक्तामधरेण विद्रुमम् ।
कराङ्गुलीभिः कुरुविन्दमञ्जरीं बभूव भूपान्तरनिःस्पृहेव सा ॥ १० ॥

अनन्तरं स्नानविधेर्नृपात्मजा पिनद्धबालार्कनिभांशुका बभौ ।
घनाम्बुवर्षेण कृताभिषेचना लतेव नीरन्ध्रमुदीर्णपल्लवा ॥ ११ ॥
रराज कालागुरुधूपलिप्सया विधुन्वती कुन्तलभारमायतम् ।
हिरण्मयी मन्मथकेतुयष्टिका मरुच्चलन्नीलनिचोलिकेव सा ॥ १२ ॥
विनिर्मिमाणा करयोर्युगेन सा मनोभिरामां कबरीं कृशोदरी ।
करम्ब्यमाणा करजांशुभिर्निजैरयत्नमेनां विदधे सगर्भकाम् (?) ॥१३॥
स्वभावतः कोकनदानुकारिणौ प्रसाधयन्त्यश्चरणौ दमस्वसुः ।
अलक्तकं वीक्ष्य जितं तयोः श्रिया क्षणं प्रपन्नाः करणीयमुग्धताम् १४
चकार कालाञ्जनलेखयाञ्चिते विलोचने यत्पृथिवीन्द्रनन्दिनी ।
ततस्तयोः श्रीरवतंसताजुषोर्निरास नीलाम्बुजयोस्तुला कथाम् ॥ १५ ॥
चकार कस्तूरिकया सकौतुकं वधूमुखे यत्तिलकं प्रसाधिका ।
जिगाय तत्कान्तिविशेषसंपदा मधुव्रतं निश्चलमम्बुजे स्थितम् ॥ १६ ॥
ततः कुमारी मुकुरेऽनुबिम्बितं विलोकयामास सकृन्निजं मुखम् ।
मुहुर्मुहुः प्रैक्षत नैषधं तु सा निवेशितं चेतसि मन्मथेषुभिः ॥ १७ ॥
वधूः सदुर्वाङ्कुरमार्द्रकुङ्कुमं करेण यत्कौतुकसूत्रमग्रहीत् ।
हिरण्मयीनां किरणैर्विराजिता(?) तुलां दधे काञ्चनकङ्कणेन तत् ॥१८॥
वधूर्विवाहोचितवेषपेशलं प्रसाधिता कौतुकसूत्रधारिणी ।
अमन्यतान्तःपुरसुन्दरीजनैरुपस्थिता मङ्गलदेवतेव सा ॥ १९ ॥
अथ प्रयुक्तं निपुणैः प्रसाधकैर्नलोऽपि यं वेषविशेषमग्रहीत् ।
अवर्धयत्तस्य स कान्तिसंपदं तुषारभानोः शरदेव संगमः ॥ २० ॥
निसर्गतो यस्तनुरूपसंपदा बभूव लोकस्य विलोचनोत्सवः ।
दमस्वसुः पाणिपरिग्रहोचिता प्रसाधनश्रीः किमिवास्य वर्ण्यते ॥ २१ ॥
ततो विदर्भाधिपतेः प्रशासनादमात्यमुख्याः सदसि स्थितं नलम् ।
विभो प्रभुर्नः सहितः सुहृज्जनैः प्रतीक्षते त्वामिति संन्यवेदयन् ॥२२॥
अथायमासन्नसमीहितोदयः पुरोधसा संभृतमङ्गलक्रियः ।
समन्ततो बन्धुजनैः समावृतः प्रभुर्विदर्भाधिपतेर्गृहं ययौ ॥ २३ ॥

सलीलमारुह्य मतङ्गजं नलः स्वदेहलीमेव न यावदत्यगात् ।
अमुष्य तावत्पृतनाग्रसारणी विदर्भराजस्य गृहानपूजयत् ॥ २४ ॥
विलोकमानाः पथि नैषधं जनाः परस्परं पीडितदेहयष्टयः ।
अशक्नुवन्तश्चलितुं पदात्पदं हृदा च दृग्भ्यां च परं तमन्वयुः ॥ २५ ॥
स्तनैर्नितम्बैश्च नितान्तपीवरैर्निवार्यमाणेषु समीपवर्तिषु ।
न मध्यभागे तनुमध्यमाः परं निपीडिताः पौरजनावृते पथि ॥ २६ ॥
नरेश्वरे गच्छति राजवर्त्मना वपुःश्रियावर्जितविश्वलोचने ।
इति व्यचेष्टन्त मनोभवाज्ञया निरस्तनारीसुलभत्रपाः स्त्रियः ॥ २७ ॥
पथि प्रयान्तं निषधेन्द्रमीक्षितुं समुत्सुका दृष्टिमधःप्रसारिणीम् ।
तिरोदधत्तुङ्गमुरोजयोर्युगं निनिन्द काचिद्वलभीगता वधूः ॥ २८ ॥
सह स्थिता जीवितबन्धुना परा निरीक्षितुं निर्भरमक्षमा नलम् ।
तदीयदेहप्रतिमाङ्कितं निजं मुहुर्मुहुः प्रैक्षत रत्नकङ्कणम् ॥ २९ ॥
नलस्य कान्त्या हृतमानसापरा वधूर्विधित्सुर्मकरीं कपोलयोः ।
तमेव शश्वल्लिखती ससंभ्रमं सखीजनैः पार्श्वगतैर्न्यषिध्यत ॥ ३० ॥
कयापि मुग्धाङ्गतया नरेश्वरे प्रयाति वातायनसंमुखात्पथः ।
अपाङ्गयोरुत्पलपत्रदीर्घयोरशिक्षि तिर्यक्चलनेषु चातुरी ॥ ३१ ॥
मृगेक्षणा काचन भावनावशाद्विलोकयन्ती निषधेश्वरं पुरः ।
गतेऽपि तस्मिन्परिलङ्घ्य दुष्पथं(?)चिराय नैव स्वगृहं न्यवर्तत ॥३२॥
वधूर्दृशौ रञ्जयितुं समुत्सका निवेश्य कालाञ्जनमङ्गुलीमुखे ।
त्वरावशान्तः परिलिप्य गण्डयोर्बहिर्गता कापि जनानहासयत् ॥ ३३॥
ततः सुधालेपसितं निवेशनं विवेश भीमस्य नलः सुहृद्वृतः ।
ग्रहैः समन्तादुदितैरनुद्रुतं तुषारधामेव शरद्बलाहकम् ॥ ३४ ॥
अथोपयन्तुः प्रणयाभिवृद्धये ननाम कन्या गिरिजां गुरोर्गिरा ।
प्रसाद्य तामेव भृशं समश्नुते वधूजनः श्लाघ्यगुणोऽपि काङ्क्षितम्॥३५॥
कुलाङ्गनानामभजद्विधेयतां नलस्तदा माङ्गलिकेषु कर्मसु ।
सतां समाचारमवारितं श्रुतौ श्रुतं प्रपन्ना अपि नोज्झितुं क्षमाः ॥३६॥

ततो गतः कौतुकवेदिकान्तरं विदर्भराजेन नलः कृतार्चनः।
समाहितान्तःकरणं समादधे हुताशनं तत्र विवाहसाक्षिणम् ॥ ३७ ॥
नलस्य पाणौ विधिवद्वधूकरं विधाय यावन्न ददौ जलं गुरुः।
परम्परस्पर्शवशात्तदैव तौ बभूवतुः स्वेदजलैः परिप्लुतौ ॥ ३८ ॥
ततो नलस्य प्रतिपादितः करे विदर्भराजेन दमस्वसुः करः।
निनिन्द कान्त्या नितरां मनोज्ञया नभस्वतावर्जितमम्बुजेऽम्बुजम्॥३९॥
हुताशनस्तावुपशिक्षयन्निव प्रदक्षिणप्रक्रमणं वधूवरौ।
भृशं तथैवाभ्रमयन्मुहुर्मुहुर्निजां शिखां लाजहविर्भिरर्चितः ॥ ४० ॥
वधूर्विवाहानलधूमविक्लवा निमीलयन्ती क्षणमीक्षणद्वयम्।
चकार कर्णार्पितयोरयत्नतः सपत्नशून्यामसितावयो(?)श्रियम् ॥ ४१ ॥
नरेश्वरे सप्तपदीविधित्सया करेण भैम्याश्चरणं जिघृक्षति।
निरीक्ष्य साकूततरङ्गितेक्षणं सखीजनं नम्रमुखी बभूव सा ॥ ४२ ॥
ततः कुमारी गुरुणाभ्युदीरिता समुन्नताक्षी ध्रुवमैक्षताम्बरे।
नलस्तु तस्या वदनं विभावयन्नमन्यताभ्याशगतं सुधानिधिम् ॥ ४३ ॥
ततो महार्हासनमेकमास्थितौ वितीर्णदायौ कृतमङ्गलाशिषौ।
विलोक्य जामातरमात्मजां च ता मुदं विदर्भाधिपतिः परां ययौ॥४४॥
विदर्भराजात्मजयान्तिकस्थया नलः श्रियं सातिशयामधारयत्।
विधुः स्वभावादपि नेत्रदोहदात्किमुच्यते पौर्णिमया समागतः ॥ ४५ ॥
जगुर्यदुच्चैः परिहासपेशलं विलोकयन्त्योऽपि गुरोः कुलाङ्गनाः।
ततोऽभिशङ्के निषधेन्द्रमीक्षितुं ह्रियोऽपि तासां हृदयाद्बहिर्गताः॥४६॥
ततः समादाय रविर्दिनश्रियं प्रवृद्धरागश्चरमाचलं ययौ।
नलश्च पर्याप्तमनोरथोदयः प्रियासखः कौतुकमन्दिरोदरम् ॥ ४७ ॥
गिरां विशेषैः परिहासगर्भितैर्विचेष्टितैश्च स्मरदर्पदीपनैः।
क्रमान्मृदूकृतलज्जया तया निशामनैषीत्प्रियया समं नलः ॥ ४८ ॥
पुरीं विदर्भामधिसंश्रितं जनं निजैश्चरित्रैरनिशं प्रमोदयन्।
उवास तत्रैव दिनानि कानिचिद्दमस्वसुः प्रेमवशंवदो नलः ॥ ४९ ॥

अथायमामन्त्र्य विदर्भ्यभूभुजं प्रियासहायः शिरसा प्रणम्य च ।
रथं समारुह्य समग्रसैनिकः पुरं प्रतस्थे पृथिवीपुरंदरः ॥ ९० ॥
पथि पथि स पुराण्यतीत्य गच्छन्व्यतनुत शून्यतराणि तानि पौरैः ।
स्वविषय····मथिदूर····मेते नहि विदु····तदनुप्रयाणलोलाः ॥ ९१ ॥
भैमीविलोकनमहोत्सवसंभ्रमेण
स्रस्तांशुकैः स्तनभरैर्मृगलोचनानाम् ।
रथ्यान्तरेषु पुनरुक्तसुवर्णकुम्भं
शीतांशुवंशतिलकः स्वपुरं विवेश ॥ ९२ ॥

इति श्रीसांधिविग्रहिकमहापात्रश्रीकृष्णानन्दकृतौ सहृदयानन्दे महाकाव्ये नलचरिते दमयन्तीपरिणयो नाम षष्ठः सर्गः ।

सप्तमः सर्गः ।

तत्र नैषधमनादृतेन्द्रया भीमराजसुतया सहागतम् ।
मेनिरे गुणविशेषभाजनं नीतियुक्तमिव विक्रमं प्रजाः ॥ १ ॥
अन्वहं नवनवैर्गुणान्तरैस्तावुभौ जनितविस्मयौ मिथः ।
खेलती(?)कुसुमकार्मुकाविव प्रेमवृद्धिमधिकामवापतुः ॥ २ ॥
चापयष्टिरिव शुद्धवंशजा सा गुणेन युयुजे यथा यथा ।
प्रेयसी नरपतेर्दिने दिने नम्रतामुपययौ तथा तथा ॥ ३ ॥
तं कदाचिदुपगम्य भूभुजं भीमराजसुतया सह स्थितम् ।
आयतिं हृदि चिराय चिन्तयन्नित्युवाच वचनं सितच्छदः ॥ ४ ॥
त्वं बृहस्पतिरिवापरः सखे नीतितत्त्वविदुषां पुरःसरः ।
सौहृदं तु मुखरीकरोति मां तेन किंचिदनुशासि ते हितम् ॥५॥
वारवामनयनामिवावनीं रागिताः कति न भुञ्जते नृपाः ।
एक एव निपुणः स गीयते रागिणी भवति यत्र सा पुनः ॥ ६ ॥
स्वेषु शर्मसु समुज्झितस्पृहाः साधवः परहितानि तन्वते ।
मूर्ध्नि धारयति केन हेतुना मेदिनीमनुदिनं फणीश्वरः ॥ ७ ॥
संपदामधिगमाय कौशलं कस्यचिद्भवति भाग्यशालिनः ।
तादृशः प्रविरलोदयः कृती यस्तु भोक्तुमपि तांश्चिरं क्षमः ॥ ८ ॥

मा स्म गाः क्षणमपि प्रमादितां दुर्बलेष्वपि नरेन्द्र वैरिषु ।
ते हि मत्सरवशंवदीकृताः कैतवेन किल जेतुमीशते ॥ ९ ॥
संपदां समुदयाय भूयसे बीजतां व्रजति रञ्जनं विशाम् ।
तेन तत्र सततं कृतोद्यमः श्रेयसां भवति भाजनं नृपः ॥ १० ॥
देहिनां सुकृतिनां न दुर्लभाः स्वर्णदीपरिसरेषु केलयः ।
त्वादृशेन सुहृदा तु संगतिर्मद्विना जगति केन लभ्यते ॥ ११ ॥
यद्भवेन्न विषयस्तपस्विनां यज्वनां च यदतीव दूरतः ।
प्रीतये मम न तत्पदं विधेर्यत्र नास्ति भवता समागमः ॥ १२ ॥
किं तु भीरुदयतेऽनुजीविनां स्वं नियोगमधिगम्य तिष्ठताम् ।
तेन वोढुमहमम्बुजोद्भवं गन्तुमुत्सुक इवास्मि संप्रति ॥ १३ ॥
तत्र तत्र सुरसिद्धचारणैर्गीयमानममलं यशस्तव ।
मामकं किमपि नोदयिष्यति त्वद्वियोगजनितं मनोज्वरम् ॥ १४ ॥
इत्युदीर्य कृतमौनबन्धनं वाग्भिरेनमभिनन्द्य नैषधः ।
दोर्युगेण परिषस्वजे स खं निर्जगाम तदनुज्ञया खगः ॥ १५ ॥
निर्गते सुहृदि खिन्नमानसं तं विनोदयितुमुत्सुकादिव ।
व्यञ्जयन्निजगुणानृतुस्तदा प्रादुरास सुरभेरनन्तरः ॥ १६ ॥
वीक्ष्य चण्डकिरणस्य रश्मिभिः शुष्यतः क्षितिरुहो निजाश्रयान् ।
झंकृतेन बहुलेन झिल्लिका मुक्तकण्ठमरुदन्मुहुर्मुहुः ॥ १७ ॥
चञ्चरीकपरिसंनिवेशितैः स्वैः प्रसूननिकरैर्निरन्तरा ।
पाटली विगलितच्छदावलिर्नीललोहितमधारयद्वपुः ॥ १८ ॥
मद्भयाद्बहिरलब्धसंश्रयं शैत्यमत्र किल वासरे स्थितम् ।
इत्यवाप्य किमु रोषमुष्मणा गर्भवेश्म रजनीषु जग्रसे ॥ १९ ॥
शङ्कमान इव तिग्मदीधितेर्दुःसहेन महसा पराभवम् ।
नोद्बभार तरसा नवाङ्कुरं पाटलिश्च्युतपुरातनच्छदः ॥ २० ॥
वासरे विरतिभाजि मल्लिका किंचिदुच्छ्वसितकुड्मलानना ।
सुप्तमातपभयादिव स्मरं झंकृतैर्मधुलिहामबोधयत् ॥ २१ ॥

स्वेदबिन्दुनिवहैर्द्विधोदितैरूष्मणः प्रणयिनश्च संनिधेः ।
आर्द्रतां न विजहौ मृगीदृशामङ्कके‍षु घनसारकर्दमः ॥ २२ ॥
अङ्गना इव वियोगविक्लवाः खिद्यमानकमलाननश्रियः ।
भेजिरे भवनदीर्घिकास्तदा तानवं नवनवं दिने दिने ॥ २३ ॥
वल्लभैः सह विहारयोग्यतां सुभ्रुवां समुपगन्तुमुत्सुकाः ।
दीर्घिकाश्चपलमीनराजयो जज्ञिरे तनुतराम्बुसंपदः ॥ २४ ॥
तत्र घर्मसमये विगाढतां याति दुःसहदिनेशरोचिषि ।
भीमराजसुतया सहाभवत्पार्थिवोऽम्भसि विहर्तुमुत्सुकः ॥ २५ ॥
नैषधोऽथ जलकेलिकौतुकाद्भूषणैस्तदुचितैः प्रसाधितः ।
निम्नगामनतिदूरवर्तिनीं कांचिदच्छसलिलां जगाम सः ॥ २६ ॥
दर्शयन्त्य इव नूतनोदयं सर्गमन्यमबलामयं विधेः ।
भीमराजतनयापुरोगमास्तं प्रयान्तमनुजग्मुरङ्गनाः ॥ २७ ॥
प्राप्तसैनिकवृतां विदूरतस्तीरयोरुपवनैर्मनोरमाम् ।
सैकतेषु मणिहर्म्यगर्भितामाससाद सरितं नरेश्वरः ॥ २८ ॥
अम्बुकेलिरकरोद्यथा यथा मन्दतां वपुषि तापसंपदः ।
वृद्धिरेव समभूत्तथा तथा सुभ्रुवां मनसि मन्मथोष्मणः ॥ २९ ॥
श्लिष्टसूक्ष्मवसनेषु निर्भरं वीचिभिर्विगलितांशुकेषु च ।
व्यक्तकान्तिषु न किंचिदन्तरं योषितां स्तनतटेष्वलक्ष्यत ॥ ३० ॥
अम्बुकेलिभिरपास्तभूषणाः क्षालिताञ्जनतयारुणेक्षणाः ।
रेजिरे विलुलितालकाः स्त्रियो मानवृद्धिविधुरीकृता इव ॥ ३१ ॥
कर्णधारतरुणीभिरास्थितं नौविशेषमधिरुह्य कौतुकात् ।
अन्यभू(अन्वभूत्)प्रणयिनीसखः प्रभुस्तत्र वारि णिविहारसंभ्रमम् ३२
वीक्ष्य वीक्ष्य परितस्तरङ्गिणीरामणीयकमनल्पकौतुकः ।
अन्तरम्बु मणिमण्डपे स्थितः प्रेयसीमिदमिदं जगाद सः ॥ ३३ ॥
भूयोभूयस्तिग्मभानोर्मयूखैस्तापोत्सेकं दुःसहं प्राप्य खिन्नाः ।
छायादम्भादम्बु नादेयमेतद्गाहन्तेऽमी तीरजाः क्ष्मारुहोऽपि ॥३४॥

एतासां तव परिवारसुन्दरीणां सौरभ्यं श्वसितसमुद्भवं पिबन्तः।
रोलम्बाः कमलवने नवावतारं वैरस्यं शशिमुखि निर्भरं भजन्ते ॥३५॥

आसां विहाररभसेन परिप्लुवानां
वामभ्रुवां स्तनतटेषु विचूर्णितोर्मिः।
एषा सरित्तव विलोकनमङ्गलाय
लाजानिवोत्क्षिपति सुन्दरि वारिबिन्दून् ॥ ३६ ॥

आरादसत्रासनकूजत्पृथुकण्ठं
चक्रद्वन्द्वं चञ्चुपुटन्यस्तविसाग्रम्।
लक्ष्म्या लेशेनानुसरत्यत्र तवेदं
गाढाश्लेषात्रोटितहारं स्तनयुग्मम् ॥ ३७ ॥

गतिं त्वदीयामवलोक्य मुग्धे विलज्जमाना इव राजहंसाः।
संबाधमम्भो मदिरेक्षणाभिर्विहाय दूरं तरसा प्रयान्ति ॥ ३८ ॥
मणितानुकारचतुराणि पत्रिणां विरुतानि तीरतरुनीडशायिनाम्।
समुदीरयत्यविरला कपोलयोः पुलकावलिः सुमुखि वारयोषिताम्॥ ३९॥
तरङ्गवातेन विकीर्यमाणैरम्भःपृषद्भिर्मुषितार्कतापाः।
अध्यास्य वानीरनिकुञ्जगर्भं वैदर्भि कूजन्ति शकुन्तयोषाः ॥ ४० ॥
गगनैकदेशमयमास्थितश्चिरं स्थिरदृष्टिरम्भसि निमज्य सत्वरः।
तव सुभ्रु लोचनविलासतस्करं शफरं मुखेन दधदुत्थितः खगः ॥४१॥
इयमिह गलदङ्गरागदृश्यं करजपदं स्तनयोस्तिरोदधाना।
प्रविशति पयसि स्वकण्ठ(दघ्ने) प्रतरणनैपुणशालिनीव बाला ॥ ४२ ॥
वसुसंपदा नियतमत्र विक्रियां तमसः परोऽपि पुरुषः प्रपद्यते।
अरविन्दबन्धुरपि बन्धुराङ्गि यद्वहतीव गाढमरविन्दमंशुभिः ॥ ४३ ॥

आपिञ्जरोभयतटा मृगलोचनाना-
मङ्गच्युतेन घनकुङ्कुमकर्दमेन।
जम्बूरसेन कनकीकृतकूलभागां
जम्बूनदीमनुकरोति तरङ्गिणीनाम् ॥ ४४ ॥

मध्ये व्योम्नः क्रीडतश्चण्डभानोर्भासा विश्वं(विष्वङ्)मूर्छितेषु च्छदेषु ।
छायां दीर्घां मण्डलीकृत्य मूलं संरक्षन्ति क्ष्मारुहस्तीरजाताः ॥ ४५ ॥
प्रतिपदमुपदिश्यमानमार्गः क्षितितिलकः प्रतिहारपालिकाभिः ।
मणिमयमपहाय केलिहर्म्यं व्यहरत वारिणि भीमजासहायः ॥ ४६ ॥
अथ मण्डलवन्दिना(?)भिरामं परिवव्रुः परितः प्रभुं मृगाक्ष्यः ।
स च मध्यगतो रराज तासां परिवेषान्तरमास्थितः शशीव ॥ ४७ ॥
श्लथांशुके वीचिविघट्टनेन वक्षोजयुग्मे परिणद्धरागम् ।
भैमी मुहुस्तोयलवाभिषेकैर्न्यमीलयन्नेत्रयुगं नलस्य ॥ ४८ ॥
परस्परं कुङ्कुमवारिसेचनैर्न केवलं तन्मिथुनं शरीरयोः ।
अमोघपातैः कुसुमेषुसायकैः पुपोष रोषं (तोषं) निबिडं हृदोरपि ॥ ४९ ॥
अथ भास्वति कुङ्कुमारुणाभे चरमक्ष्माधरचूडचुम्बिबिम्बे ।
अधिरुह्य नलः प्रतीरहर्म्यं कृतनेपथ्यविधिः पुरं प्रतस्थे ॥ ५० ॥
अतीत्य सर्वान्नृपतीनुपेतया दिने दिने प्रौढतरानुरागया ।
अरंस्त सोऽत्यर्थमनन्य············भुवा विदर्भेन्द्रभुवा च नैषधः ॥ ५१ ॥

आज्ञामप्रतिघातिनीमनुदिनं द्वीपेषु सप्तस्वपि
प्राज्यं राज्यमनभ्रशीतकिरणज्योत्स्नावदातं यशः ।
वैदर्भ्या सह विभ्रमं त्रिजग[ती] यूनां मदोच्छेदिनं
पश्यन्नन्तरसूयया कलुषतां भेजे कलिर्नैषधे ॥ ५२ ॥
पुरंदरपुरःसरेष्वपि सुरेष्वपास्यादरं
स्वयंवरमहोत्सवे तमवृणोद्यदा भीमजा ।
ततः प्रभृति निर्भरं स हि बभार तस्मिन्रुषं
परोन्नतिषु मत्सरः सहज एव पापात्मनाम् ॥ ५३ ॥

इति श्रीसांधिविग्रहिकमहापात्रश्रीकृष्णानन्दकृतौ सहृदयानन्दे महाकाव्ये
नलचरिते निदाघवर्णनो नाम सप्तमः सर्गः ।

अष्टमः सर्गः ।

सहस्राक्षमुखैर्देवैर्निषिद्धोऽपि सहस्रधा ।
पुपोष नैषधे रोषं कलिः कलुषिताशयः ॥ १ ॥

अथ तस्यापकाराय निकारं हृदि चिन्तयन्।
समाधिव्याजमास्थाय किंचिन्मीलितलोचनः ॥ २ ॥
दग्धस्थाणुरिव श्यामः कृष्णाजिनपरिच्छदः।
प्राप्तः शरीरसंबन्धं साक्षादिव तमोगुणः ॥ ३ ॥
ज्वालाः क्रोधानलस्येव हृदयान्निर्गता बहिः।
पद्मकिञ्जल्कपिङ्गाभाः शिरसा धारयञ्जटाः ॥ ४ ॥
सहायं द्वापरं कृत्वा कलिस्तापसवेषधृक्।
भ्रातरं निषधेन्द्रस्य प्रपेदे पुष्करं नृपम् ॥ ५ ॥ (कालापकम्)
इयेष सफलां कर्तुं स तेनैव निजां रुषम्।
आमयो वैरबन्धश्च कुलजः किल दारुणः ॥ ६ ॥
यथाविधि तमभ्यर्च्य पुष्करश्छद्मतापसम्।
निषण्णमासने वाक्यं विनयादिदमब्रवीत् ॥ ७ ॥
अवैमि पूतमात्मानं दर्शनानुग्रहात्तव।
न खल्वक्षीणपापानां त्वादृशैः सह संगतिः ॥ ८ ॥
भगवन्कृतकृत्योऽस्मि त्वत्पादपरिचर्यया।
तथापि श्रेयसे किंचिन्नियोगं प्रार्थयामि ते ॥ ९ ॥
भूयः प्रणम्य शिरसा रचिताञ्जलिबन्धनः।
स मुनेः पुरतस्तस्थौ विनयो मूर्तिमानिव ॥ १० ॥
दन्तांशुच्छद्मनान्तःस्थं हर्षमुन्मीलयन्निव।
पुनः प्रत्यभिनन्द्यैनमाशिषेदमुदाहरत् ॥ ११ ॥
इमां विश्वंभरां देवीं चतुरम्भोधिमेखलाम्।
अनन्यशासनं शाधि मत्प्रसादेन मा चिरम् ॥ १२ ॥
तव सिंहासनस्थस्य पादपीठं दिने दिने।
नीराजयन्तु राजानश्चूडामणिमरीचिभिः ॥ १३ ॥
अधमर्णमिवावर्णस्तावद्दूषयतीव माम्।
त्वद्भक्तेः सदृशीं लक्ष्मीं यावन्नावर्जयामि ताम् ॥ १४ ॥

किं तु दोर्दण्डदर्पेण निर्जित्य पृथिवीभुजः ।
भुनक्ति पृथिवीं कृत्स्नामेक एवाद्य नैषधः ॥ १५ ॥
नक्षत्राणीव तिग्मांशोः क्षत्राण्येतस्य तेजसा ।
अन्तरेण रणारम्भं निश्चिनुष्वात्मवैभवम् ॥ १६ ॥
निर्जित्य मदुपायेन निरपायेन नैषधम् ।
दुरासदां समासाद्य श्रियं श्रेयान्कुले भव ॥ १७ ॥
पुरा पुरारिमाराध्य प्रसादाभिमुखं ततः ।
विद्याक्षहृदयं नाम मया लब्धा गृहाण ताम् ॥ १८ ॥
तदक्षहृदयं नाम विद्धि संपादनं श्रियः ।
विदित्वैतेन दीव्यन्तः संसेव्यन्ते स्वयं श्रिया ॥ १९ ॥
मादृशानां प्रसादस्य नास्ति पुष्कर दुस्तरम् ।
तथापि पौरुषं किंचिद्वार्जल्लक्ष्मीरपेक्षते ॥ २० ॥
इत्युदीर्याभवन्मौनी मुनिवेषाश्रितः कलिः ।
पुष्करस्तु प्रणम्यैनमिदमूचे कृताञ्जलिः ॥ २१ ॥
भगवन्भागधेयानि फलबन्धोन्मुखानि मे ।
त्वादृशस्तपसां राशेः प्रसादो यदभून्मयि ॥ २२ ॥
यन्मे स्फुरति कार्येऽस्मिंस्तदार्येणावधार्यताम् ।
नापैति सहसा बुद्धिर्गहना नीतिवर्त्मनः ॥ २३ ॥
क्षेमं नाक्षविनोदेन निषधेन्द्रस्य वञ्चनम् ।
मृणालेन मदान्धस्य सिन्धुरस्येव बन्धनम् ॥ २४ ॥
धुरि च्छागो महोक्षस्य बालिशेन नियोजितः ।
नैव क्षमेत तां वोढुं केवलं क्षीयते स्वयम् ॥ २५ ॥
फणीन्द्रस्य फणारत्नं मांसमास्यस्थितं हरेः ।
साम्राज्यं निषधेन्द्रस्य को जिहीर्षति कैतवात् ॥ २६ ॥
मादृशः कैतवेनापि नैषधं यदि जेष्यति ।
तदात्येष्यति दर्पेण मृगेन्द्रं मृगवञ्चकः ॥ २७ ॥

माद्यन्तः पक्षलाभेन संप्राप्य पदमुन्नतम् ।
क्षुद्राः क्षिप्रं विनश्यन्ति प्रावृषीव पिपीलिकाः ॥ २८ ॥
साहसे वर्तमानस्य विपदः स्युः पदे पदे ।
सदृशं चेष्टमानस्य स्वयं लक्ष्मीः प्रसीदति ॥ २९ ॥
समारभेत यो वैरं वैरशून्ये बलीयसि ।
सुखसुप्तं स पारीन्द्रं पादाघातैः प्रबोधयेत् ॥ ३० ॥
सिद्धिर्दैवपराधीना कर्मणां तत्र कः प्रभुः ।
पश्यन्नप्यसतां मार्गं पुरुषस्त्वेति वाच्यताम् ॥ ३१ ॥
इति निष्पौरुषोन्मेषं प्रेक्षमाणः स पुष्करम् ।
कलिः कलितसंरोधः प्रत्यवोचदिदं वचः ॥ ३२ ॥
नीतिश्चक्षुष्मतां (?) याति दृष्ट्यान्धः सरणिं सताम् ।
नीयमानोऽपि बुद्ध्यान्धः संमुह्यति पदे पदे ॥ ३३ ॥
साध्या श्रीः साधनं क्रीडा सिद्ध्यै च प्रतिभूरहम् ।
तथापि तव कातर्यमाश्चर्यं वितनोति मे ॥ ३४ ॥
राजन्यापसदाः केचिद्भवन्ति युधि भीरवः ।
स्वयं प्राप्तां श्रियं मोक्तुं भीरुरेको भवान्भुवि ॥ ३५ ॥
इत्थमुत्साहशून्येऽपि श्रीस्त्वयि प्रणयोन्मुखी ।
वधूर्नद्धानुरागेव क्लीबे यास्यति हास्यताम् ॥ ३६ ॥
अपि तेजस्विनां तेजो वर्धते नोद्यमं विना ।
आरूढस्योदयं शैलं रवेः प्रसरति प्रभा ॥ ३७ ॥
स्वीकारे मत्प्रसादस्य दुर्लभस्य जगत्त्रये ।
कुतर्कैर्मत्सरीभूय मौर्ख्यमाविष्कृतं त्वया ॥ ३८ ॥
मम तोषश्च रोषश्च संकल्पे कल्पभूरुहः ।
सद्य एव फलं धत्ते न कामं(कालं) क्षेमुमीश्वरः ॥ ३९ ॥
अदृश्वराचरं विश्वं विनिवर्तयितुं क्षमाम् ।
विद्धि मां देवतां कांचिन्नाहं साधारणो मुनिः ॥ ४० ॥

रत्नानामिव पाथोधिं गुणानामाकरं परम् ।
अपथे नैषधं नेतुं मद्विना कस्य साहसम् ॥ ४१ ॥
धीराः कीरा इवाम्नायं शृण्वन्ति च पठन्ति च ।
संमुह्यन्ति मया क्लिष्टास्तदादिष्टानुवर्तने ॥ ४२ ॥
शृण्वन्तोऽपि न शृण्वन्ति हितमुक्तं हितैषिभिः ।
पश्यन्तोऽपि न पश्यन्ति मयाविष्टाः स्थितिं सताम् ॥ ४३ ॥
अहं हृदयमाविश्य निषधानामधीशितुः ।
तथा संमोहयिष्यामि यथा स्यात्त्वद्वशंवदः ॥ ४४ ॥
महान्तोऽपि पराधीनाः श्रेयसः स्युः पराङ्मुखाः ।
आलानं स्वस्य बन्धाय स्वयमर्पयति द्विपः ॥ ४५ ॥
तवाभिशरणौत्सुक्यात्प्रहिता विजयश्रिया ।
दूतिकेवाक्षसारीयं चरिष्यति गृहे गृहे ॥ ४६ ॥
निरुद्धा ताडिताप्येषा तावद्भवति न स्थिरा ।
सा त्वदीयं करं प्राप्य यावन्नायाति निर्वृतिम् ॥ ४७ ॥
सुहृन्मे द्वापरो नाम कृशानोरिव मारुतः ।
अक्षानेतानधिष्ठाय श्रेयस्ते साधयिष्यति ॥ ४८ ॥
इति व्याहृत्य सहसा रूपं कलिरदर्शयत् ।
असंस्पृष्टमहीपृष्ठो निरुन्मेषनिमेषदृक् ॥ ४९ ॥
तं प्रणम्य कलिं साक्षादक्षांश्चादाय पुष्करः ।
प्रतस्थे निषधेन्द्रस्य मन्दिरं देवनोत्सुकः ॥ ५० ॥
लुठतां पादयोर्मूले निर्जितानां महीभुजाम् ।
उपदाः प्रतिगृह्णन्तं दृगन्तक्षेपलीलया ॥ ५१ ॥
वन्दिभिर्गीयमानासु निजकीर्तिप्रशस्तिषु ।
किंचिन्मीलितपक्ष्मालिं नम्रीकृतमुखाम्बुजम् ॥ ५२ ॥
परस्परं जिगीषद्भिर्विद्वद्भिर्वादकेलिषु ।
संदेहग्रन्थिभेदाय प्रार्थितावसरं मुहुः ॥ ५३ ॥

युधि प्रत्यर्थिवीराणां प्रापितानां सुरालयम् ।
सचिवैरुपनीतेषु सुतेषु सदयेक्षणम् ॥ ५४ ॥
विध्वस्तविविधावाधैः पौरैर्जानपदैरपि ।
उपश्लोकितचारित्रं त्रिदशैरिव वासवम् ॥ ५५ ॥
सेवावसरमासाद्य दौवारिकनिवेदितः ।
अध्यासीनं सभासद्म नलं प्रैक्षत पुष्करः ॥ ५६ ॥
(कुलकम्)

सरतोऽपि कलेराज्ञां प्रसादक्रोधगर्भिताम् ।
आतन्त्रतोऽपि निकृतिं पुष्करस्य समुद्यमः ॥ ५७ ॥
अपि प्राप्योन्नतिं दूरादभ्यासे निषधेशितुः ।
तरङ्ग इव पाथोधेर्वेलोद्देशे व्यशीर्यत ॥ ५८ ॥
प्रणम्य चरणौ मूर्ध्ना निषधेन्द्रस्य पुष्करः ।
उपाहरत्तु पाणिभ्यां सारीं रत्नविनिर्मिताम् ॥ ५९ ॥
दृष्टिर्निषधराजस्य रत्नसारीमवाप्य ताम् ।
वागुरामिव सारङ्गी चलितुं नाभवत्प्रभुः ॥ ६० ॥
इदमन्तरमासाद्य कलिराविश्य नैषधम् ।
निन्ये विधेयतां सद्यः सादीवारुह्य वाजिनम् ॥ ६१ ॥
कलिनात्मनिविष्टेन निरस्तविनयाङ्कुशः ।
अपथे गन्तुमारेभे मदेनेव करी नलः ॥ ६२ ॥
वार्षिकेणाम्बुपूरेण कासार इव नैषधः ।
संदूषिताशयस्तेन प्रसादं सहजं जहौ ॥ ६३ ॥
प्रभामिव सहस्रांशोश्चरमः पृथिवीश्वरः ।
निश्चकर्ष कलिस्तस्य बुद्धिं नैसर्गिकीमपि ॥ ६४ ॥
अर्थव्यापार्यकार्येषु सचिवानुचितान्नलः ।
देवनायोद्यमं चक्रे पुष्करेण समं रहः ॥ ६५ ॥
पारं यान्तीव नौरर्वाक्तीरं प्रति नमस्वता ।
कलिना पुष्करं निन्ये जयश्रीर्नैषधोन्मुखी ॥ ६६ ॥

भैमी च देहयष्टिश्च शून्या भूषणसंपदा ॥
द्वे परं समशिष्येतां निषधेन्द्रस्य दीव्यतः ॥ ६७ ॥
करेणुरिव बद्धैव वारिगर्भे भृशाकुला ।
हृतो द्यूतेन राजर्षिर्निवासं पुष्करेऽकरोत् ॥ ६८ ॥
दोर्दण्डलीलया लक्ष्मीं प्रत्याहर्तुमपि क्षमः ।
नैषधः समयाकाङ्क्षी न चक्रे विक्रमोदरम् ॥ ६९ ॥
पुष्करेण जितामूर्वीं स्रजं मूर्ध्नश्च्युतामिव ।
पङ्क्त्यामपि न संस्प्रष्टुमुत्सहे निषधेश्वरः ॥ ७० ॥
भुवं पुष्करसात्कृत्वा प्रतस्थे काननं नलः ।
न रज्यति मनः प्रायः सतां परपरिग्रहे ॥ ७१ ॥
अद्य निश्चीयतेऽस्माभिर्व्रीडाशून्यं विधेर्मनः ।
यदेष निषधेन्द्रस्य पदेऽर्पयति पुष्करम् ॥ ७२ ॥
गुणानां स्पृहणीयत्वं भजतेऽद्य विपर्ययम् ।
यदस्यैते समेत्यापि न स्थिरां कुर्वते श्रियम् ॥ ७३ ॥
योषित्प्रोषितनाथेव जीवनं वोज्झिता तनुः ।
तैस्तैरङ्गैः समग्रापि नगरी नाद्य शोभते ॥ ७४ ॥
नितरामापद्भि नः········कष्टं द्राघीयसायुषा ।
यदद्य निषधेन्द्रस्य विरहोऽपि सहिष्यते ॥ ७५ ॥
समभ्युन्नतदण्डेऽपि न्यस्यन्ति पुष्करे पदम् ।
धरित्री सह तेनैव भृशं भङ्गमुपैष्यति ॥ ७६ ॥
प्रत्यग्रा मालतीमाला शुनः कण्ठ इवार्पिता ।
श्रीरियं निषधेन्द्रस्य पुष्करे शोच्यतां गता ॥ ७७ ॥
नलस्य निर्जितारातेर्युधि द्यूते पराजयः ।
जनस्य लङ्घिताम्भोधेर्गोष्पदे मज्जनोद्यमः ॥ ७८ ॥
यस्य बाहुतरुच्छायां जगदाश्रित्य जीवति ।
स कथं श्रयतु च्छायां कानने कस्यचित्तरोः ॥ ७९ ॥

१. 'मुत्सहेत नलस्तदा' इति प्रतिभाति.

मृगत्वमपि मृग्यं न तत्र तत्र वनान्तरे ।
भ्रमणं यत्र यत्रास्य सुलभं स्यादुपासनम् ॥ ८० ॥
इत्थं वाचः सचिवनिवहैर्विक्लवैरुच्यमानाः
श्रावंश्रावं सह दयितया निर्गतः सौधमध्यात् ।
पौरस्त्रीणां नयनगलितैर्निर्भरं वाष्पवाणं
धारासारैः शमितरजसं राजमार्गं स भेजे ॥ ८१ ॥

इति श्रीसांधिविग्रहिकमहापात्रश्रीकृष्णानन्दकृतौ सहृदयानन्दे महाकाव्ये नलचरिते निषधेन्द्रवनगमनो नामाष्टमः सर्गः ।

नवमः सर्ग. ।

ततः समृद्धश्रियमप्यपास्य वनं प्रयास्यन्न शुचं स लेभे ।
दैवादुपेतास्वविशेषवृत्ति सतां हि संपत्सु विपत्सु चेतः ॥ १ ॥
तथोन्नतां स्वां पदवीं विहाय वनप्रवेशाय निवद्धरागम् ।
दिनस्य लक्ष्मीरिव तिग्मभानुं विदर्भजा नैषधमन्वयासीत् ॥ २ ॥
अमुञ्चतां तौ मणिभूषणानि नैसर्गिकी श्रीस्तु न तौ मुमोच ।
नोपाधिमन्विच्छति यस्तु बाह्यं प्रेम्णां स एव प्रथिमा समग्रः ॥ ३ ॥
निवार्यमाणोऽप्यनुजीविलोकः सिं[1]षेविषुः प्रागिव तं प्रपेदे ।
गुणातिरेकेण वशीकृतानां विपर्ययं याति न जातु चेतः ॥ ४ ॥
राजोचितं वेषमपास्य कृत्स्नमादित्समानौ वनवासयोग्यम् ।
तौ दम्पती वीक्षितुमक्षमेव दृष्टिर्जनस्याश्रुभिरावृतासीत् ॥ ५ ॥
नीराज्यते यद्धिकचाशुपूरैः किरीटरत्नैर्नमतां नृपाणाम् ।
रथ्यारजोभिः परुषीकृतं तत्तवाङ्घ्रियुग्मं तनुते शुचं नः ॥ ६ ॥
अद्य प्रसादः कुलदेवतानां विपर्ययं कस्य कृते प्रयाति ।
स्पृशन्ति मोघत्वमलब्धपूर्वमाशंसितान्यद्य कथं द्विजानाम् ॥ ७ ॥
मनीषिणा दैवविदां वचःसु विपद्यसे संप्रति संप्रतीतः ।
विलक्षतां विभ्रति लक्षितानि शुभाशुभानामपि लक्षणानि ॥ ८ ॥

---

१ 'सिषेविषुः' इत्युचितम्, 'स्तौतिण्योरेव–' इति षत्वनियमात्.

पुण्यक्रियाणां परिणामभाञ्जि फलानि नो काङ्क्षति कोऽद्य हर्तुम् ।
अनन्यभाजोऽपि जनानपास्य त्वं नाथ येनाद्य वनं प्रयासि ॥ ९ ॥
त्वत्पाणिना पालनलालनानामन्तः स्मरन्तः परिहीनदानाः ।
विषादमेते विनिवेदयन्ति विघूर्णमानैर्नयनैर्गजेन्द्राः ॥ १० ॥
उदीर्णकर्णाः परिमुक्तशष्पाः क्षितिं खुराग्रेण मुहुर्लिखन्तः ।
प्रत्याह्वयन्तीव वनं प्रयान्तं ह्रेषास्वनैस्त्वां निषधेन्द्र वाहाः ॥ ११ ॥
प्रतिष्ठमानं वनवासहेतोस्त्वां वीक्षितुं पौरजनैः समेतैः ।
आकीर्यमाणाप्यभितः पुरीयं शून्येव नाथ प्रतिभासते नः ॥ १२ ॥
कथं त्वमप्यस्य निसर्गजातं वात्सल्यमस्मासु निराकरोषि ।
अस्मानिहोत्सृज्य वनं प्रयान्तमन्वेषि यन्निष्करुणं नरेन्द्रम् ॥ १३ ॥
तथा तथा कुण्ठय कण्टकानामग्राणि तीक्ष्णानि वनस्थलि त्वम् ।
त्वयि भ्रमन्तीं निषधेन्द्रपत्नीं यथा यथा न व्यथयन्ति तानि ॥ १४ ॥
नूनं पुनः पास्यसि नाथ नस्त्वं न दीयतेऽद्यापि हि तेऽनुभावः ।
प्रायोंऽशुमानस्तमुदेति भूयः क्षीणोऽपि वृद्धिं लभते सुधांशुः ॥ १५ ॥
इत्थं गिरः पौरजनैः समेतैर्बाष्पोद्गमव्याकुलमुच्यमानाः ।
यथामितापाय तयोर्बभूवुरभूत्तथा नाध्वपरिश्रमोऽपि ॥ १६ ॥
आश्वास्य सम्यग्वचनैरुदारैरुदग्रशोकान्विनिवर्त्य पौरान् ।
स प्रान्तरं प्राप समं महिष्या रविश्च मध्यं नभसः प्रपेदे ॥ १७ ॥
रवेः करैस्तापजुषां जनानां तापापनोदाय न मेऽस्ति शक्तिः ।
इतीव लज्जाविधुरा तरूणां छाया भृशं संकुचिता बभूव ॥ १८ ॥
अन्तःपुरस्था निषधेन्द्रपत्नी न प्रागियं मा सकृदप्यपश्यत् ।
इतीव जातानुशयो विवस्वान्भैमीं बबाधेऽभ्यधिकं मयूखैः ॥ १९ ॥
यतो यतश्चण्डरुचिर्मयूखैस्ततताप गात्राणि नरेश्वरस्य ।
ततस्ततः खेदवशंवदापि चकार भैमी करमातपत्रम् ॥ २० ॥
उन्मीलयन्तीषु निसर्गरागं विदर्भजायाश्चरणाङ्गुलीषु ।
पथि प्रमृष्टापि भृशं रजोभिरलक्तकश्रीः पुनराविरासीत् ॥ २१ ॥

ततो रवेरातपसंभृतैस्तौ घर्मोदबिन्दुस्तबकैश्चिताङ्गौ।
परस्परं वीक्ष्य निकामखिन्नौ निषेदतुः क्वापि निकुञ्जगर्भे ॥ २२ ॥
स तत्र भैमीमतिमात्रखिन्नां प्रकामदुर्गामटवीं च वीक्ष्य।
तां प्रापयिष्यन्नगरीं विदर्भामिदं बभाषे वचनं नरेन्द्रः ॥ २३ ॥
शरीरयष्टिर्भवती च नूनमालम्बनं मे हतजीवितस्य।
तयोस्तु दुःखानुभवाय योग्या पूर्वैव शातोदरि न द्वितीया ॥ २४ ॥
उपस्थिता दुःखपरम्परा मां चिरेण सेवावसरं निरूप्य।
अद्यापि चेन्मामनुवर्तसे त्वं बाधिष्यते रोषवतीव सा त्वाम् ॥ २५ ॥
वैदर्भि दूर्वाङ्कुरदुर्गमासु पद्यासु भ्रमन्ती विपिनस्थलीषु।
त्वं मा कृथाः काननदेवतानां बाष्पाम्बुमोक्षे प्रथमोपदेशम् ॥ २६ ॥
कृतं श्रिया साधु मयानुविष्टा यन्मां परित्यज्य तदैव याता।
वने वने मामनुवर्तमाना त्वं खिद्यसे सुन्दरि कस्य हेतोः ॥ २७ ॥
जातासि वैदर्भि तदैव शोच्या यदावृणोर्मा त्रिदशानपास्य।
कल्पद्रुमेभ्यो विमुखी लतेव समाश्रिता तीरतरूंस्स्रवन्त्याः ॥ २८ ॥
वपुस्तवेदं वनवासकष्टैः शिरीषपुष्पं च रवेर्मयूखैः।
भृशं परिक्लेशयतोर्विधातुरलक्षि चेतः करुणादरिद्रम् ॥ २९ ॥
तनुस्तवेयं रुचिरा विधातुः स्त्रीसृष्टिशिल्पं सफलीकरोतु।
इत्थं पुनः क्लेशविशेषयोगाच्चिरार्जितं तस्य यशः क्षिणोति ॥ ३० ॥
चित्रार्पितेभ्योऽपि बिभेषि पूर्वं वनेचरेभ्यो दमयन्ति येभ्यः।
तैरेव सार्धं विहरिष्यसि त्वं कथं पुलिन्दीव वनस्थलीषु ॥ ३१ ॥
सोपानपङ्क्तिष्वपि खेदिनी या मदंसविन्यस्तभुजं प्रयासि।
सा त्वं कथं मार्गरुधां गिरीणामुल्लङ्घनायोद्यममातनोषि ॥ ३२ ॥
कुतूहलादङ्गणमल्लिकानामुच्छिद्य पुष्पाण्यपि खिद्यते यः।
फलं च मूलं च वनेषु हर्तुं स एव पाणिः क्षमतां कथं ते ॥ ३३ ॥
वनस्थलीयं मृगयाविहारे सहस्रकृत्वः परिशीलिता मे।
निरूपितं यन्न मया पुरासीन्नहीकमप्यत्र पदं तदस्ति ॥ ३४ ॥

पुरश्चकोराक्षि विलोकय त्वं य एष दीर्घः सरलश्च पन्था: ।
सिप्रातरङ्गैः परिरभ्यमाणां पुण्यामवन्तीमयमभ्युपैति ॥ ३५ ॥
तस्यां महाकालकृतास्पदस्य देहार्धतां शूलभृतः प्रपन्नाम् ।
आराध्य गौरीं व्रज दक्षिणाशां दिदृक्षसे चेद्गिरिमृक्षवन्तम् ॥ ३६ ॥
खर्वीकृतं कुम्भसमुद्भवेन विलङ्घ्य रेवाप्रभवं नगेन्द्रम् ।
विगाह्य वैदर्भि पयः पयोष्ण्यास्त्वमुष्णमध्वश्रमजं जहीहि ॥ ३७ ॥
ततः प्रिये नातिदवीयसीषु क्वचित्क्वचित्काननगर्भितासु ।
स्थलीषु नेत्रातिथितां नयस्व खुराग्रचिह्नानि तुरंगमाणाम् ॥ ३८ ॥
विषाणिनश्छिन्नविषाणकोपाः शिखण्डिनः खण्डितपुच्छभागाः ।
मात्रे वराहाः कलितव्रणाश्च यास्यन्ति ते लोचनगोचरत्वम् ॥ ३९ ॥
भित्त्वापि सत्त्वान्यविमुच्य वेगं स्कन्धे निमग्नानवनीरुहाणाम् ।
शिलीमुखान्काञ्चनचित्रपुङ्खान्वीक्षस्व मुग्धे मुखमुन्नमय्य ॥ ४० ॥
पुङ्खेषु तेषां कनकद्रवेण न्यस्ताक्षरं नाम तवाग्रजस्य ।
निवर्तयन्ती वरवर्णिनि त्वं नेदीयसीं विद्धि पुरीं विदर्भाम् ॥ ४१ ॥
ततस्तनूकृत्य मनोभितापं पुरीं प्रयान्त्याः कतिचित्पदानि ।
अभ्यर्णमायास्यति कर्णयोस्ते मञ्जीरशिञ्जामधुरो निनादः ॥ ४२ ॥
जिज्ञासमाना प्रभवं तदीयं व्यापारयन्ती नयने समन्तात् ।
स्वच्छन्दकूजत्कलहंसमालां सरोवरां द्रक्ष्यसि सुभ्रु तापीम् ॥ ४३ ॥
तस्याश्च तीरादविदूर एव तपस्विनामाश्रमसंनिवेशः ।
संपर्कमासाद्य परस्परं ये स्वं पावनत्वं परिवर्धयन्ति ॥ ४४ ॥
तामभ्युपेत्य प्रयतप्रयत्नात्तपोधनानां प्रणिपत्य पादान् ।
प्रत्यर्चिता तैः कतिचिद्दिनानि चिरं पथः क्लान्तिमपाकुरुष्व ॥ ४५ ॥
त्वां वीक्ष्य वैदर्भि विशुद्धवृत्तां तपस्विनस्ते करुणोपपन्नाः ।
संप्रापयिष्यन्ति पुरीं विदर्भां दोर्भ्यां पितुस्ते परिरक्ष्यमाणाम् ॥ ४६ ॥
अहं तु तीर्थेषु विशुद्धदेहः प्रसाद्य दैवं विपरीतवृत्तिः ।
कालान्तरे नातिविलम्बभाजि भूयः प्रपत्स्ये भवतीं श्रियं च ॥ ४७ ॥

तैलैर्गुणैः संवरणाघृतेन त्वहोमसूत्रेण विकृष्यमाणम् ।
दूरस्थितस्यापि विधेर्वशान्मे मनस्तु मुग्धाक्षि न मोक्ष्यति त्वाम् ॥४८॥

इत्थं नरेन्द्रस्य गिरो निशम्य निजाङ्घ्रिमूले विनिवेशिताक्षी ।
बाष्पाम्बुभिः क्लिन्नकपोलपाली विदर्भजा प्राञ्जलिरित्यवादीत् ॥ ४९ ॥

धिगस्तु मां वेत्सि नरेन्द्र यस्यास्त्वत्तोऽपि गाढं प्रणयं शरीरे ।
इत्थं न चेदिच्छसि कस्य हेतोर्गृहेषु भीमस्य निवासनं मे ॥ ५० ॥

अयि त्वदाज्ञा परिमोक्षजन्मा धुनोतु मामेष नवापवादः ।
एकाकिनः काननमाश्रितस्य नाराधनं ते परिमोक्तुमीशे ॥ ५१ ॥

पराजितानां बत दुष्कृतानां सुदुष्करं नाम न किंचिदस्ति ।
वक्ता त्वमाशीर्वचसां यदेषामाकर्णयन्ती हतजीविताहम् ॥ ५२ ॥

इति ब्रुवाणेव नरेन्द्रपत्नी विलुप्तसंज्ञा निपपात भूमौ ।
ततो गिरः शुश्रुविरे समन्तः कृपावतीनां वनदेवतानाम् ॥ ५३ ॥

नूनं जनः स्वां[1] प्रति मुज्जहाति क्लेशातिभारैरपि पीड्यमानः ।
वसद्वनान्तेषु[2] यतस्त्वमीश भैमीवियोगे कृतसाहसोऽसि ॥ ५४ ॥

नव्यो नृपश्रीपरिभोगभङ्गस्ततोऽप्यसह्यो वनवासखेदः ।
तत्रापि चेद्वां भविता वियोगः सोऽयं क्षते क्षाररजोनिपातः ॥ ५५ ॥

त्वया विना नैषध भीमजेयं कथं प्रपद्येत पुरीं विदर्भाम् ।
न चन्द्रिका चन्द्रमसं विहाय विहायसि द्योतितुमुत्सहेत ॥ ५६ ॥

स्वदेहयष्टेरुपलालनार्थं कथं नु संत्यक्ष्यति भीमजा त्वाम् ।
को नाम शुक्तेः परिरक्षणाय चिन्तामणिं पादगतं जहाति ॥ ५७ ॥

विपद्गतं त्वामपहाय भैमी कथं विदर्भापुरमभ्युपैतु ।
कासारमुत्सृज्य[3] निदाघतप्तं छायां तरोः किं शफरी प्रयाति ॥ ५८ ॥

त्वया नराधीश निराकृतापि न मुञ्चतीयं चरणान्तिकं ते ।
श्रीखण्डभूमीधरमन्तरेण क दृश्यतेऽन्यत्र पटीरवल्ली ॥ ५९ ॥

---

१. 'स्वं पतिमुज्जहाति' इति भवेत्. २. 'वसन्' इति स्यात्. ३. 'कासारम्' इति तु व्यक्तम्.

तदेषु मासद्वचनेषु राजन्ननादरो भूत्सविधेस्त्वयं[1] ते।
विलोकनेनापि परस्परस्य शोकोर्मयो वां मसृणीभवन्तु ॥ ६० ॥
ततो नलः स्वांशुकपल्लवेन संवीज्य बाष्पाम्बुतरङ्गिताक्षः।
क्रमेण संज्ञामुपजग्मुषीं तामारोपयन्नवमिदं वचनं बभाषे ॥ ६१ ॥
असह्यमप्यत्र मया यदुक्तं त्वं विद्धि वैदर्भि न मे तदागः।
इयं तव क्लेशपरम्परैव व्यधत्त मौखर्यमिदं त्वदीयम्[2] ॥ ६२ ॥
जहासि चेन्नाभिनिवेशमित्थं प्रतिश्रुतं चण्डि तदीप्सितं ते।
स्वप्नेऽपि नैवाभवितुं[3] प्रभुर्मे भीरु त्वदिच्छापरिपन्थिभावः ॥ ६३ ॥
कुलानुरागिण्यपि राजलक्ष्मीर्निष्कासिता निष्करुणेन येन।
शठः कथं नाम विधिः स एव मंदन्तकस्थां[4] विसहिष्यते त्वाम् ॥६४॥
तथापि निर्बन्धवती यदि त्वं मनोरथस्ते सफलस्तदास्तु।
अकाण्डचण्डानलनिर्विशेषाः प्रत्यर्थिनः स्युर्यदि नान्तरायाः ॥ ६५ ॥
इत्थं नलस्तामनुशास्य बालामस्ताचलं याति दिनाधिनाथे।
आसाद्य शीतं गिरिनिर्झराम्बुदिनान्तसंध्यां विधिवद्व्यधत्त ॥ ६६ ॥
गुञ्जास्रजः कण्ठतटीजुषोऽपि संगोपयन्ती शबराङ्गनानाम्।
विजृम्भयन्ती पिशिताशनानामश्रुभ्रमं वारिषु निर्मलेषु ॥ ६७ ॥
निकृन्ततीवोन्मदसारसानां शिरांसि कारज्यतटाश्रितानाम्।
विचूर्णयन्तीव शुकावलीनां चञ्चूकुलायद्रुमसंमुखीनाम् ॥ ६८ ॥
शृङ्गारयन्तीव मतङ्गजानां मुखानि सिन्दूररजोभरेण।
पाण्डुच्छदानामिव पल्लवौघमुल्लासयन्तीव महीरुहाणाम् ॥ ६९ ॥
प्रसूयमानेव जवाप्रसूनैः संवर्धमानेव मुखैः कपीनाम्।
बालप्रवालप्रलिप····रोचिर्दिनान्तसंध्या जगतीमरुद्ध ॥ ७० ॥

कुञ्जेभ्यः शतशो निपत्य पृषतैराच्छन्नमूर्वीतलं
संध्यासु प्रसृतारुणाभ्रमुडुभिः किर्मीरितं व्योम च।

---

१. 'स्त्वय' इति स्यात्. २. 'मदीयम्' इति स्यात्. ३. पराभवं दातुम्. ४. 'मदन्तिकस्थाम्' इति तु चितम्.

काले तत्र दिनक्षपाविरहिते तुल्यामवस्थां गतं
वैदर्भ्या सह नेत्रयोर्विषयतां निन्ये विशामीश्वरः ॥ ७१ ॥
अथ समजनि संध्या भिद्यमाना तमिस्रै-
र्दरपरिणतजम्बूराजिनी सारुणश्रीः ।
अविरलमुदयद्भिस्तारकाश्चन्द्रवालैः
सपदि गगनलक्ष्मीश्चित्रितेवोल्ललास ॥ ७२ ॥

इति श्रीसांधिविग्रहिकमहापात्रश्रीकृष्णानन्दकृतौ सहृदयानन्दे महाकाव्ये नलचरिते वनपरिभ्रमणो नाम नवमः सर्गः ।

दशमः सर्गः ।

अत्रान्तरे घनतमालनिकुञ्जलीनै-
र्निष्पीड्यमानमवलोक्य नमस्तमोभिः ।
प्राग्वासनावशतया वनवासखेदं
विस्मृत्य संभ्रमवतीदमुवाच भैमी ॥ १ ॥
सख्यः कथं कथमहो शशिदीर्घिकाभि-
र्निःसारयन्ति मम केलिनिकेतनानि ।
एतानि कोकिलकदम्बमलीमसानि
लुम्पन्तु लोचनपथं परितस्तमांसि ॥ २ ॥
संपादयन्त्वगुरुधूपपरम्पराभिः
क्रीडागृहाण्यसितकाण्डपटावृतानि ।
किं चाम्बरे मणिमयाभरणांशुजालै-
रुज्जृम्भितैर्विरचयन्तु वितानलक्ष्मीम् ॥ ३ ॥
आच्छादयन्तु रजसा घनसारजेन
केलीसरःपरिसरं रभसा वयस्याः ।
अस्मिन्भविष्यति यथा शिशिरावदातै-
श्चन्द्रांशुभिः परिचयः पुनरुच्यमानः ॥ ४ ॥
सिञ्चन्तु चन्दनरसैरनुधूपवासं
रङ्गाङ्गणानि परितः परिचारयोषाः ।

संगीतमङ्गलविधेरवतारणाय
सज्जीभवन्तु तरसा निपुणास्तरुण्यः ॥ ५ ॥
इत्थं दिनान्तविधिषु त्वरितां विलोक्य
प्रासादभाजमिव तत्र नरेन्द्रपत्नीम् ।
अर्चि···· तत इतः स्फुरदोषधीनां
शोकानलं वनभुवः प्रथयांबभूवुः ॥ ६ ॥
इन्दुस्ततोऽन्धतमसाम्बुनिधौ निमग्नं
विश्वकरैः प्रसृमरैर्जगदुज्जहार ।
भैम्यास्तथा भ्रममुदीर्णमपाचिकीर्षु-
स्तां नैषधश्च गिरमित्थमुदाजहार ॥ ७ ॥
नैसर्गिकं मनसि भैमि निधेहि धैर्य-
मित्थं प्रलापविधुरा पुनरेव मा भूः ।
आरोपितं श्रुतिपथे विपदाकुलानां
मर्माणि कृन्तति सुखं हि पुरानुभूतम् ॥ ८ ॥
आमोदसंपदिव चन्दनपादपस्य
शाखाकरैर्दिनकृतः परिपीतसारम् ।
त्वां देवि दुःखनिवहैरभितप्यमानां
नाद्यापि मुञ्चति कथं ननु वासनेयम् ॥ ९ ॥
अन्त····स्मरमसारकुरङ्गलक्ष्म
बिम्बं विधोः स्फुरति वारिणि निर्झरेऽस्मिन् ।
मध्ये निवेशितकुरङ्गमदाम्बु मुग्धे
काश्मीरजास्म(श्म)रचितं न तु भाजनं ते ॥ १० ॥
श्वेतीकृता सितरुचः किरणैरदूरे
संदृश्यते शिखरिणः शिखरस्थलीयम् ।
सायंतनैर्विचकिलैः परितः प्रकीर्णा
नैषा प्रिये नवसुधा तव चन्द्रशाला ॥ ११ ॥

एताः पुलिन्दवनिताः प्रतिजातिपल्ली-
राखेटकप्रणयिभिर्दयितैर्नियुक्ताः ।
वीक्ष्य क्षणं समुचितं परिकर्मणस्ते
प्राप्ताः ससंभ्रमपदं न पुनर्वयस्याः ॥ १२ ॥

संगीतसद्मसु विभावितरागभेदं
नोद्गीयते सरभसं तव गीतिकाभिः ।
एष ध्वनिस्तु नलिनोदरि कीचकानां
संमूर्छितः श्रवणयोरुपकण्ठमेति ॥ १३ ॥

आकीर्यते सुमनसा विपिनोद्भवाना-
मामोद एष मदिराक्षि समीरणेन ।
आलीजनैस्तव निषिद्धमधुव्रतानां
क्रीडागृहाङ्गणभुवां न तु मल्लिकानाम् ॥ १४ ॥

इत्थं वचोभिरसकृत्प्रतिपाद्यमानै-
र्भैमी प्रबोधमुपलभ्य न किंचिदूचे ।
सा केवलं किसलयैर्मृदुलैस्तरूणा-
मास्तरे वसुमती शयनाय राज्ञः ॥ १५ ॥

आपूर्य गर्जितभरेण निकुञ्जगर्भा-
नाविर्भवत्यभिसृगं क्षुधिते तरक्षौ ।
सत्त्वं किमेतदिति भीमजयाभिपृष्टः
प्रत्युत्तरार्पणविधौ नृपतिर्जडोऽभूत् ॥ १६ ॥

कुर्वत्सु भैरवरवानथ फेरवेषु
प्रादुर्भवत्सु च पुरः पिशिताशनेषु ।
कर्णौ च लोचनयुगं च विदर्भजायाः
सव्याजमाशु रुरुधे नृपतिः कराभ्याम् ॥ १७ ॥

निद्राविघूर्णितदृशः परिमण्डलानि
देहैर्विधाय परिपुञ्जितपार्श्वमार्गे ।

सौहित्यसंभृतमुदः सुषुपुः स्थलीषु
　　रोमन्थमन्थरचलद्वदनाः कुरङ्गाः ॥ १८ ॥
आलोक्य तन्मिथुनमास्थितदौर्मनस्यं
　　निश्चित्य निष्फलमिव स्वगुणप्रकर्षम् ।
अर्धोपभुक्तमधुभिर्मधुपैः सहैव
　　शेफालिकाः सपदि भूमितले निपेतुः ॥ १९ ॥
वाचालिताः प्रतिमुहुर्वयसां विरावैः
　　खद्योतराजरुचिभिः कलितप्रदीपाः ।
तस्मिन्वने प्रतिभये रजनीमशेषा-
　　मारक्षकत्वमनयोरभजन्निकुञ्जाः ॥ २० ॥
शून्यं वनोदरमिदं वनितासहायः
　　क्ष्मावल्लभोऽयमिह नाभ्युचिताय सेवा ।
इत्थं विचिन्तनपरेव दृशोर्नलस्य
　　निद्रा निशि क्षणमपि प्रणयं न भेजे ॥ २१ ॥
क्लान्तासि काननभुवः परिलङ्घ्य भैमि
　　नेत्रे निमील्य मुहूर्तमुपैतु निद्रा ।
वेत्सि त्वमेव निषधेश्वर यत्किलैषा
　　त्वामेव पूर्वमुपसर्पति मां न जातु ॥ २२ ॥
इत्थं तयोः किसलयास्तरणेऽनुवेल-
　　मभ्यर्थनं विदधतोरितरेतरस्य ।
दीर्घं प्रजागरमुदीक्षितुमक्षमेव
　　द्रागेव सा परिणतिं रजनी जगाम ॥ २३ ॥
अत्रान्तरे किसलयास्तरणं विहाय
　　प्रत्यूषकृत्यमखिलं विधिवद्विधाय ।
क्षोणीपतिर्विमनसं वनवासखेदै-
　　र्भैमीं विनोदयितुमित्थमुदाजहार ॥ २४ ॥

आलोलमण्डलनिरस्तघनान्धकारं
दिक्चक्रवालमवलोक्य पतत्रिणोऽमी ।
स्वेच्छाविहारतरलाः शनैः प्रयातुं
गच्छन्ति कूजितमिषेण कुलायवृक्षात् ॥ २५ ॥

खिन्नानि रात्रिमखिलां विरहज्वरेण
प्रातः परस्परविलोकनलालसानि ।
एतानि चक्रमिथुनानि बिसाङ्कुराग्रं
नास्वादयन्ति न पिबन्ति च निर्झराम्भः ॥ २६ ॥

एतानि सुन्दरि तुषारपृषन्ति भान्ति
भानोः करैरभिनवैररुणीकृतानि ।
गुञ्जाधियाङ्गुलिमुखं विनिवेश्य येषु
वैलक्ष्यमाशु कलयन्ति पुलिन्दयोषाः ॥ २७ ॥

एतेऽधिरुह्य शिखराणि महीरुहाणां
बालातपग्रहणलोलधियो मयूराः ।
प्रालेयबिन्दुजटिलान्परिवर्त्य कण्ठा-
श्चञ्चूपुटैर्विरलयन्ति कलापभारान् ॥ २८ ॥

बालातपे वलितपृष्ठमितः कपीनां
कण्डूयनं विदधतामितरेतरस्य ।
लाङ्गूलयष्टिभिरधः परिलम्बिताभि-
रेताः प्ररोहजटिला इव भान्ति शाखाः ॥ २९ ॥

पानाय निर्झरजलान्यशनाय काले
मूलानि कान्यपि फलानि च पादपानाम् ।
पत्राणि तल्पविषये दिवसावसाने
तौ दम्पती जगृहतुर्विपिनोदरेषु ॥ ३० ॥

इत्थं तयोर्विदधतोरितरेतरस्य
संभावनैः शिथिलितादशुचोः क्रमेण ।

जग्मुर्दिनानि कतिचित्कुपितः कलिस्तु
नैतावतापि परिपूर्णमनोरथोऽभूत् ॥ ३१ ॥

शून्यं तडागमिव तोयसमुद्गमेन
वन्ध्यं महीरुहमिव प्रसवोदयेन ।
स्वं मत्सरं कलिरनर्थकमेव मेने
भैमीसखे चरति राजनि काननेऽपि ॥ ३२ ॥

स द्वापरेण सुहृदा सह मन्त्रयित्वा
भेजे विहङ्गतनुमञ्चितहेमपक्षम् ।
तस्यानुरूपमपरोऽपि वपुः प्रपेदे
सख्यं हि तुल्यचरितेषु चिरानुबन्धि ॥ ३३ ॥

तौ पत्रिणौ मरकतेन कृतोत्तमाङ्गौ
काश्मीरजासुपरिकल्पितकण्ठभागौ ।
मुक्ताप्रवालमणिनिर्मितपृष्ठपक्षौ
स्निग्धेन्द्रनीलशकलाङ्कितपुच्छगुच्छौ ॥ ३४ ॥

चञ्चूपुटं च कुरुविन्दमयं दधानौ
शेषं वपुः कनककर्बुरितं वहन्तौ ।
संचेरतुस्तरुषु लोचनगोचरेषु
विश्लेषणाय रसिकौ मिथुनस्य तस्य ॥ ३५ ॥

निष्पन्दलोचनमुदञ्चितकर्णशुक्ति-
स्तोकावलीढनवपल्लवगर्भितास्यम् ।
तस्थुर्निकुञ्जगहनेषु परिप्लवाङ्ग-
माकर्ण्य केलिरसितानि तयोः कुरङ्गाः ॥ ३६ ॥

कौतूहलाद्विहरतोरनयोर्विधूय
वेगातिरेकजनितं मरुतोऽपि दर्पम् ।
पक्षप्रभाभिरभितः परिजृम्भिताभि-
गतिर्बभूव गगने मरकार्ककश्रीः ॥ ३७ ॥

उत्पत्य दूरमसकृत्परितो दिनेशं
लक्ष्यं विधाय मणिचित्रपतत्रकान्त्या
यद्भ्रमाविरमवत्तदुदीक्ष्य मेने।
व्योमाङ्गणं सपरिवेषमिव क्षितीशः।

आलोक्य रत्नखचितौ सविधे शकुन्तौ
कौतूहलोत्तरलिता महिषी नलस्य।
नीवारमुष्टिमवकीर्य तयोः पुरस्ता-
दासीदपास्तहृदया विषयान्तरेभ्यः॥

आपातमात्ररुचिरं परिणामभीमं
पत्रिच्छलाद्विरचितं बडिशद्वयं तत्
धाता प्रसार्य करुणाविमुखः क्षणेन
क्षोणीपतेर्नयनमीनयुगं जहार॥ ४

उत्पश्यतः खगयुगं पृथिवीश्वरस्य
वामं विलोचनमधः स्फुरितं व्यधत्त।
उत्पत्स्यमानमशुभं च शुभं च नूनं
दैवं निवेदयति पुण्यविशेषभाजाम्॥

आसेन काञ्चनमयेन विहंगमेन
संपादिताभिलषितार्थविशेष.... ।
मायामये मणिविहंगयुगे च तस्मि-
श्चेतस्तयोरजनि सान्द्रतरानुरागम्॥

आदर्शयोर्विधुतयोः प्रतिबिम्बितस्य
भानोः प्रभाव्यतिकराविव चञ्चलाङ्गौ

तौ निन्यतुर्वसुमतीतिलकं सदारं
वन्यान्तराण्यपरिभावितसंचराणि ॥ ४४ ॥
इत्थं प्रतार्य नृपतिं च विदर्भजां च
संपन्नकल्पमवधारयतोः स्वमर्थम् ।
एकस्तयोर्बलभिदः ककुभं प्रपेदे
प्राचेतसीं दिशमगादपरः पतत्री ॥ ४५ ॥
अथ मणिमयपत्रे पक्षिणि न्यस्तनेत्रा
कियदपि दमयन्ती दूरमुल्लङ्घ्य खिन्ना ।
क्वचिदपि तरुमूले विश्रमार्थं निषण्णा
दयितमनवलोक्य प्राप संभ्रान्तिमन्तः ॥ ४६ ॥
तस्मिन्मायाविहंगे नयनविषयतः क्षिप्रमन्तर्दधाने
वैदर्भीजीवितेशस्तदनुगमनजं खेदमाशङ्क्य मोघम् ।
विश्वग्व्यापार्य नेत्रद्वयमथ सविधे प्रेयसीं तामपश्य-
न्मेने चिन्तानिमग्नः सपदि निजवपुर्जीवितेनैव शून्यम् ॥ ४७ ॥

इति श्रीसांधिविग्रहिकमहापात्रश्रीकृष्णानन्दकृतौ सहृदयानन्दे महाकाव्ये नलचरिते दमयन्तीविप्रलम्भो नाम दशमः सर्गः ।

एकादशः सर्गः ।

अथ सा पथि खेदनिःसहा दमयन्ती चलितुं न चक्षमे ।
प्रियमीक्षितुमिच्छती परं प्रजिघायाशु दृशं दिशो दश ॥ १ ॥
अधुनैव समेष्यति प्रभो(भुः) मणिचित्रं परिगृह्य पत्रिणम् ।
स हि मद्विरहेण दुःसहं क्षणमात्रं मनुते समाशतम् ॥ २ ॥
इति तत्र नरेन्द्रनन्दिनी हृदि निश्चित्य भृशं न विव्यथे ।
न विवेद तथातिनिष्ठुरं परिणामं हतधातुरात्मनि ॥ ३ ॥
निषधाधिपतिस्तु सत्वरं परितः प्रेरितदृष्टिराकुलः ।
परिमार्गयितुं प्रचक्रमे वनराजीषु नरेन्द्रनन्दिनीम् ॥ ४ ॥
किमियं पुरतः प्रयाति मे शकुनेस्तस्य विलोकनेच्छया ।
अथवा स्तनभारपीडिता नितरां पृष्ठत एव तिष्ठति ॥ ५ ॥

यदि वा परिगृह्य तं खगं क्वचन क्रीडति मत्प्रतीक्षया ।
इति चेतसि चिन्तयंश्चिरं न विनिश्चेतुमभूदलं नलः ॥ ६ ॥
गगने चरतः पतत्रिणः स्पृहया यद्दयिता महारयम् ।
किमतोऽप्यधिकं प्रथिष्यते हतभाग्यस्य नलस्य दुर्यशः ॥ ७ ॥
क्व नु तां विचिनोमि शाखिनां विटपैर्दृष्टिपथोऽपि मे हृतः ।
पदपङ्क्तिरपीह नेक्ष्यते तृणगूढासु वनान्तभूमिषु ॥ ८ ॥
इह केन पथाहमागतः क्व पुनः संप्रति गन्तुमुत्सुकः ।
इति वेदितुमप्यकोविदः कथमेनां मृगये मृगेक्षणाम् ॥ ९ ॥
मृगयापरिशीलिनोऽप्यलं यदि संमोहवतीह मे मतिः ।
वनवर्त्मनि तत्कथं नु सा विनिवृत्योटजमागमिष्यति ॥ १० ॥
पशवः प्रतिवक्तुमक्षमास्तरवोऽमी सुतरामचेतनाः ।
कथयिष्यति हन्त कोऽत्र मे पदवीं तां दयिता यया ययौ ॥ ११ ॥
इह चेत्परिपालयामि तामपथज्ञा कथमेष्यति स्वयम् ।
यदि यामि यदृच्छया क्वचित्कथमेषा नयनातिथिर्भवेत् ॥ १२ ॥
इति तत्र वनोदरे नलः प्रबलश्वासविधूसराधरः ।
सुचिरं परिचिन्तयन्नपि प्रतिपेदे न विधेयनिश्चयम् ॥ १३ ॥
अथ निर्झरशीकरस्पृशा पवमानेन मृदूकृतश्रमा ।
अवलम्ब्य लताः शनैः शनैर्विचरन्तीदमुवाच भीमजा ॥ १४ ॥
परिगृह्य पतत्रिणावुभौ त्वमसीति प्रतिपन्नमेव मे ।
अनयोः कथमेकमप्यहो दमयन्त्यै ननु न प्रयच्छसि ॥ १५ ॥
पुर एव नरेन्द्र दृश्यसे विनिगूढार्धवपुर्लतान्तरे ।
इह दृग्विषये स्थितोऽपि मे प्रतिवाचं न कथं प्रयच्छसि॥ १६ ॥
अलमेभिरकाण्डकौतुकैस्तरुमूलेऽत्र निषीद नैषध ।
चरणौ पथि खेदनिःसहौ तव संवाहयितुं समुत्सहे ॥ १७ ॥
रजसा परिधूसरीकृतं तुहिनेनेव वपुः सुधानिधेः ।
परिमार्ष्टुमनाः शनैः प्रभो वदनं तावकमेष मे करः ॥ १८ ॥

रविरम्बरमध्यमाश्रितः क्रमशस्ते वलितक्लमं वपुः ।
इदमम्बु गृहाण शीतलं नलिनीपत्रपुटे मया हृतम् ॥ १९ ॥
अधिकुञ्जमिदं शिलातलं शिशिरं निर्झरवारिशीकरैः ।
इह ते श्रमशान्तये मया शयनीयं नवपल्लवैः कृतम् ॥ २० ॥
परिहासकुतूहलेन मां यतसे त्रासयितुं कियच्चिरम् ।
ननु वञ्चनयानया कथं दयिता सा सभया भविष्यति ॥ २१ ॥
यदि वान्यवधूचितं भयं नृपते त्वन्महिषीमपि स्पृशेत् ।
अवधारय लोकवीर तद्भविता तेन विलज्जसेऽत्र कः ॥ २२ ॥
इति तत्र गिरः पदेपदे निगदन्ती विपिनं विगाह्य तत् ।
क्वचिदप्यविलोक्य वल्लभं दमयन्ती विललाप विक्लवा ॥ २३ ॥
विपिने चरतोः पतत्रिणोरपराधः कतमः कृतो मया ।
यदिमौ नितरां प्रतार्य मां दयितं मे तिरयांबभूवतुः ॥ २४ ॥
अपि सप्तसमुद्रमुद्रिता वसुधा यस्य भुजेन रक्षिता ।
वनवाससखीमपि प्रियां स कथं रक्षितुमक्षमायते ॥ २५ ॥
कृतवानसि नाथ सांप्रतं हतभाग्यामिह मां यदत्यजः ।
असवस्तु नितान्तनिष्कृपाः प्रतिमुञ्चन्ति न मामकं वपुः ॥ २६ ॥
महतीह विपन्मयेऽम्बुधौ तरिरासीत्त(त्व)दुपासनैव मे ।
विधिनाद्य वियोजिता तया विनिमग्नास्मि वने निराश्रया ॥ २७ ॥
इह मां त्वदधीनजीवितां कथमुत्सृज्य गतोऽसि नैषध ।
करुणापि पणीकृता ध्रुवं नृपलक्ष्मीरिव दीव्यता त्वया ॥ २८ ॥
अपि वीक्षितुमक्षमा परैस्त्वदभिन्नैव पुरा विदर्भजा ।
फणिना त्वगिव त्वयोज्झिता शिशुनाप्यद्य पराभविष्यते ॥ २९ ॥
इह धन्यतमा परं मही क्वचिदास्ते सहितैव या त्वया ।
भवता रहिता दमस्वसा नृपलक्ष्मीश्च गताद्य शोच्यताम् ॥ ३० ॥
वसुधे विदधामि तेऽञ्जलिं न सपत्नीति रुषं कुरुष्व मे ।

अविपद्य विपाकजृम्भितं दमयन्त्या किल दुष्कृतं कृतम् ।
अपि काननवासविक्लवं दयितं सा परिहाय जीवति ॥ ३२ ॥
अयि पाणिग्रहणेन मां प्रियां गमयित्वा सुखिनीषु मुख्यताम् ।
कथमाशु तपस्विनीष्वपि प्रथमोदाहरणत्वमानयः ॥ ३३ ॥
सुकृतं दुरितं च भूपते मम लोकोत्तरमेव दृश्यते ।
यदहं दयिता तवाभवं परिमुक्ता च वने यतस्त्वया ॥ ३४ ॥
हृदयं मम निर्ममे विधिः कुलिशेनेति मया विनिश्चितम् ।
यदिदं शतधा न भिद्यते दयित त्वद्विरहाग्नितापितम् ॥ ३५ ॥
परलोकजुषोऽपि वल्लभाननुगच्छन्ति कुलोद्भवाः स्त्रियः ।
हृदयेश्वरमन्तिके स्थितं महतेऽन्या कतमा विहास्यति ॥ ३६ ॥
मम पाणिपरिग्रहः परं समभूत्ते विपदां निबन्धनम् ।
ग्रसते खलु सिंहिकासुतस्तपनं दर्शतिथेः समागमे ॥ ३७ ॥
.................तेजसा..............खलु तिग्मदीधितिः ।
चरमाद्रिदरीमिवाद्य मां कथमासाद्य गतोऽस्यदृश्यताम् ॥ ३८ ॥
अथ सा नयनाम्बुवीचिभिः प्रसृताभिर्विनिगूढसंचरा ।
पुनरेव नरेन्द्रनन्दिनी परितस्तद्विचचार काननम् ॥ ३९ ॥
इतरेतरयुद्धसंभ्रमैर्महिषैः क्वापि विकर्दितक्षितिः ।
विटपैरवनीरुहां क्वचिद्गजभग्नैः प्रतिरुद्धपद्धतिः ॥ ४० ॥
असमग्रविशीर्णफेरवं जठरेणाजगरेण कुत्रचित् ।
क्षुधितेन तरक्षुणा क्वचित्प्रसभं क्रान्तकुरङ्गशावकम् ॥ ४१ ॥
क्षुभितर्क्षमुखोज्झितैरपां पृषतैः क्वापि विकीर्णकुज्झटिः ।
दवपावकधूममण्डलैः क्वचिदाविष्कृतमेघडम्बरम् ॥ ४२ ॥
मृगराजचपेटताडितैः करिभिः क्वापि विमुक्तचीत्कृतिः ।
धरणीविवरार्धनिर्गतैः फणिनिर्मोकचयैश्चितं पदम् ॥ ४३ ॥
इति तत्र भयंकरे वने न भयं प्राप भृशं विदर्भजा ।
हृदये नवशोकविक्लवे नहि भावान्तरमर्पयेत्पदम् ॥ ४४ ॥

अनिशं प्रियदर्शनेच्छया विचरन्तीं परिखेदिनीमपि ।
सदया इव विश्रमाय तां रुरुधुः काननवीरुधः क्वचित् ॥ ४५ ॥
कृतकेशचयग्रहा क्वचित्क्वचिदाकृष्टनिचोलपल्लवा ।
क्व च दुर्ललितस्तनान्तरा कुटिलैः काननकुञ्जकण्टकैः ॥ ४६ ॥
पृषतीभिरिवोपशिक्षिता वनराजीश्चरितुं निरन्तराः ।
भ्रमितुं धरणीभृतां दरीर्भुजगानामिव शिष्यतां गता ॥ ४७ ॥
अवगाहितुमद्रिनिम्नगाः शफरीणामिव सख्यमाश्रिता ।
जलदाम्बुहिमातपग्रहे प्रतिपन्नेव लतासु बन्धुताम् ॥ ४८ ॥
फणिभिश्चरणाग्रपीडनादधिगुल्फं वलयत्वमागतैः ।
प्रतिमुक्तपदाङ्गदेव सा विलपन्ती व्यचरत्क्वचित्क्वचित् ॥ ४९ ॥
अथ भीमसुतां शठो विधिर्विचरन्तीं विपिने यदृच्छया ।
महताजगरेण कुत्रचित्प्रतिरुद्धे पथि संन्ययोजयत् ॥ ५० ॥
द्रवतामपसार्य वेधसा कठिनत्वं यमुनेव लम्भिता ।
नभसः स्खलितेव कालिका तनुरेतस्य तया व्यलोक्यत ॥ ५१ ॥
अतिदीर्घतया वनेचरैरसमग्रेक्षितभोगवैभवम् ।
महिषौघविषाणतामितैः सुदृढैरप्यकृतव्रता क्वचित् ॥ ५२ ॥
........रधिपृष्ठमाचितं रचितं सेतुमिवासितोपलैः ।
समुपाश्रितपार्श्वभित्तिकं शयनागारधिया करेणुभिः ॥ ५३ ॥
उदरे दरभिन्नकञ्चुके परितश्छिद्रसितैर्निरन्तरे ।
वृकशल्लकिजम्बुकैश्चिरं सकुटुम्बैर्गमितं निवासताम् ॥ ५४ ॥
अवलोकयति स्म केवलं पृथुदीर्घाङ्गमुखं विदर्भजा ।
भुजगत्वममुष्य सा पुनर्न विवेदान्तिकमप्युपागता ॥ ५५ ॥
विधिना निधनाय देहिनां विहितं यन्त्रमिवातिदारुणम् ।
सहसा यमसद्मयायिनां विवृतं द्वारमिवार्गलोज्झितम् ॥ ५६ ॥
विगलद्गरलान्धकारितं पवमानग्रहणाय जृम्भितम् ।
[illegible] ॥ ५७ ॥

अथ मृगयुभिरेकः काल्यमानः कुरङ्गः
प्रतिपदमनुयद्भिस्त्रासितः सारमेयैः ।
इषुविहतविशीर्णैः शोणितैः कीर्णवर्त्मा
पृथुनि वदनरन्ध्रे प्राविशत्पन्नगस्य ॥ ५८ ॥

तदनु शोणितबिन्दुभिरङ्किताममनुसृता सरणिं हरिणस्य ते ।
कलितकर्णशराः सशरासनाः सरभसं शबराः शतशोऽभ्ययुः ॥ ५९ ॥

हा नाथ कुत्र गतवानसि मां विहाय
भूयः करिष्यसि कदा नयनोत्सवं मे ।
इत्थं गिरः प्रतिपदं प्रतिपादयन्ती
भैमी चचार भुजगस्य मुखान्तरेऽपि ॥ ६० ॥

समन्ताद्भ्राम्यन्ती पृथुलमुरगस्यास्यविवरं
न यावद्वैदर्भी समभजत कण्ठान्तिकमपि ।
किराताः पीनत्वादविचलतनुं तावदपि तं
द्विधा मध्ये चक्रुस्तरुमिव निशातैः परशुभिः ॥ ६१ ॥

इति श्रीसांधिविग्रहिकमहापात्रश्रीकृष्णानन्दकृतौ सहृदयानन्दे महाकाव्ये
नलचरिते दमयन्तीविलापो नामैकादशः सर्गः ।

द्वादशः सर्गः ।

तदनु ते भुजगस्य मुखे स्थितां किमपि लक्ष्यतनुं सहजश्रिया ।
प्रतनुनीलघनान्तरचारिणीं ददृशुरिन्दुकलामिव सुन्दरीम् ॥ १ ॥

समपकृष्य ततस्तलिनोदरीं गरलदाहवशाद्गतचेतनाम् ।
व्यपगतासुमिव प्रतिपद्य तां मृगयवोऽपि विषादमुपाययुः ॥ २ ॥

शिशिरनिर्झरशीकरसेचनैः प्रतिमुहुर्विहितैरपि संभ्रमात् ।
निरतरं रचितैरपि यत्नतः शिखिशिखण्डकदम्बवीजनैः ॥ ३ ॥

अपि च मन्त्रपदैर्विषहारिभिः शशिमुखीमनुपागतचेतनाम् ।
समपहाय यथागतमेव ते प्रतिययुर्मृगबन्धनलालसाः ॥ ४ ॥

तदनु कोऽपि तपोनिधिरायया स्थलमिदं समिदाहरणोत्सुकः ।
अयमलोकत तां पृथिवीपतेः प्रणयिनीं पतितामवनीतले ॥ ५ ॥

यदि परासुरियं वपुषः श्रिया रुचिरया न कथं परिहीयते ।
श्वसिति वा न कथं यदि निद्रया निबिडया परिमुद्रितलोचना ॥ ६ ॥
वपुरिदं भुवनत्रयमोहनं सुहृदिदं मदनस्य नवं वयः ।
किमुत घोरतरे विपिनान्तरे निपतितेयमितस्तलिनोदरी ॥ ७ ॥
यदि तु मोहयितुं यमिनां मनः सुरवधूः प्रहिता हरिणा दिवः ।
विरहिता ललितैः स्मरविभ्रमैरियमुपैति दशां कथमीदृशीम् ॥ ८ ॥
अपहृता कुटिलैः क्षणदाचरैस्त्रिदिवतो यदि कापि सुराङ्गना ।
न खलु तैर्मिलिताकृतिरीदृशी व्यपगतासुरपीह विमुच्यते ॥ ९ ॥
पुररिपोर्नयनार्चिषि भस्मतां गतवतो दयितस्य शुचाकुला ।
त्रिषु जगत्सु परिभ्रमणश्रमाद्ध्रुवमियं पतिता स्मरवल्लभा ॥ १० ॥
नहि नहि द्युपदा करुणावशात्पुनरवाप्तवता रुचिरं वपुः ।
प्रणयिना सह सा भुवनत्रये विहरतीति वदन्ति पुराविदः ॥ ११ ॥
इति वितर्कशतं परिवर्तयन्नपि न तां स मुनिर्निरधारयत् ।
क्रमवशाद्विशदैरथ लक्षणैः किमपि निःश्वसितं समभावयत् ॥ १२ ॥
कृतरुषा कलिना हृतसंपदा तत इतश्चरता विपिनोदरे ।
विरहितां दयितेन नलेन तां विषधरस्य विषेण विचेतनाम् ॥ १३ ॥
समधिगम्य समाधिबलान्मुनिर्मनसि खेदमवाप मुहुर्मुहुः ।
परगतामपि दुःखपरम्परां कृतधियो हि निजामिव मन्वते ॥ १४ ॥
पुनरवेक्ष्य तथापतितां भुवि प्रियतमां महिषीं निषधेशितुः ।
विधिमपास्तकृपं परिभर्त्सयन्मुनिरिदं मनसा समचिन्तयत् ॥ १५ ॥
विपदि भग्नमवेक्ष्य जनं जनः प्रभुरपि प्रतिकर्तुमनुद्यतः ।
कुमतिराशु करोति मलीमसं निजकुलं यशसापि समुज्वलम् ॥ १६ ॥
तपसि राज्यसुखेऽपि समाहिते विविधविघ्नकृतां विनिवारणैः ।
नृपतयो मुनयश्च परस्परं विनिमयेन भजन्त्युपकारिताम् ॥ १७ ॥
इति विचिन्त्य मुनिर्नृपतेः प्रियामभिषिषेच जलैरभिमन्त्रितैः ।
तदनु चेतनया च शुचा च सा युगपदेव बभूव समन्विता ॥ १८ ॥

चरणयोः प्रणतां स विदर्भजां समभिनन्द्य तपोनिधिराशिषा ।
विगलदश्रुतरङ्गितलोचनामिदमुवाच सुधामधुरं वचः ॥ १९ ॥
अयि कुरुष्व कृशोदरि मा शुचं विधिरभूत्करुणासुमुखस्त्वयि ।
विचरतोऽपि वने हि यदृच्छया त्वमसि यन्मम दृक्पथमागता ॥ २० ॥
त्वमसि यस्य तनूदरि वल्लभा वनमिदं च यथागतवत्यसि ।
समधिगम्य समाधिबलादिदं मम मनः सुतरां परिदूयते ॥ २१ ॥
तदिह मेऽस्ति तपश्चिरसंचितं किमपि तेन नलः सुलभोऽस्तु ते ।
क्षितिमिमां च समुद्धृतकण्टकां समनुशास्तु चिरं मुदितस्त्वया ॥ २२ ॥
अनुपलब्धपदं विविधैर्भयैः सुलभमूलफलं विमलोदकम् ।
क्रमभृतां क्रमभेदनमाश्रमं समवलोकय मामकमग्रतः ॥ २३ ॥
इह दिनानि कियन्त्यपि विश्रमं विदधतीं भवतीमवनीन्द्रजे ।
सकरुणैर्मुनिभिः कृतशासनाः परिचरन्तु तपोनिधिकन्यकाः ॥ २४ ॥
इति मुनेर्वचसापि नृपात्मजा न हृदयं विदधे किल विश्रमे ।
सुखिनि दुःखिनि वा दयिते दशां तदुचितामनुयान्ति पतिव्रताः॥२५॥
अवितथं परिचिन्त्य वचो मुनेर्निजमवेक्ष्य च भाग्यविपर्ययम् ।
किमपि कन्दलितां दलितां पुनर्निजमनोरथसिद्धिममंस्त सा ॥ २६ ॥
अथ मुनिं प्रणिपत्य विदर्भजा विदधती विपिनेषु विगाहनम् ।
पथिषु यद्यदवैक्षत विक्लवा सपदि तत्तदुपेत्य जगाद सा ॥ २७ ॥
स्थगयति त्रिदिवं शिखरोन्नतिर्धरणिमावृणुते परिणाहिता ।
स्पृशति मूलमधोभुवनं ततः किमपि नाविदितं त्रिजगत्सु ते ॥ २८ ॥
स्थिरतया स्थितिहेतुतया भुवः प्रथितवंशतयोन्नतिमत्तया ।
अमितसत्त्वतयाप्यनुयासि यं क्षितिधरेन्द्र वद क्व स नैषधः ॥ २९ ॥
अपि मनःशिलया घटितं गिरे तव वपुर्विषमं कठिनं च यत् ।
विफलमेव करिष्यसि तन्मम प्रियतमस्य निवेदनमीप्सितम् ॥ ३० ॥
यद्यपि मामवलोक्य गिरेस्तटादिह समागमवत्यसि निम्नगे ।
तदपि सेत्स्यति मे त्वयि नेप्सितं न खलु वाक्पटुतास्ति जडात्मनाम्॥३१॥

गिरितटादिह संप्रति निम्नगे ध्रुवमुपागतवत्यसि मत्कृते ।
तदपि मे प्रथयिष्यसि न प्रियं प्रकृतिवक्रगते करुणा कुतः ॥ ३२ ॥
अयि मृगेन्द्र निवेदय मे प्रभु..............................।
सपदि वा यदि वा जननान्तरे परिचरामि पुनर्निषधेश्वरम् ॥ ३३ ॥
हरिण मां दयितं परिपृच्छतीमपि कथं प्रतिवक्षि न किंचन ।
ध्रुवमिमं मृगयत्सु कृतागसं स्मरसि तेन मनः कलुषं तव ॥ ३४ ॥
जनपदेषु विहृत्य विहंगमानुपगतान्निशि पृच्छत मे पतिम् ।
यदि न ते कथयन्ति तदाशु तान्विटपतो विनिपातयत द्रुमाः ॥ ३५ ॥
त्वमनुरागसमृद्धिमिमां परं वहसि कीर मुखे न तु चेतसि ।
परुषवागपि नोत्सहसे यतः स्फुटमुदन्तमुदीरयितुं प्रभोः ॥ ३६ ॥
इति प्रलापानसकृद्वितन्वती विगाह्य शैलांश्च वनोदराणि च ।
दिनावसाने कृतविश्रमं क्वचिद्ददर्श सार्थं वणिजां विदर्भजा ॥ ३७ ॥
जनतां विलोक्य सुचिरेण तत्र सा नयने निवेश्य दयितेक्षणाशया ।
अविदूर एकतरुभिस्तिरोहिता निषसाद भीमतनयावनीतले ॥ ३८ ॥

अथास्तसंस्थे मृदुधाम्नि भानौ निरन्तरे तत्र वने निकुञ्जे ।
अदृष्टपारस्तिमिराम्बुराशिर्वेलामतिक्राम्य समुज्जजृम्भे ॥ ३९ ॥
आलोकसंपत्तिरुवास तुङ्गे चकार निम्ने पदमन्धकारः ।
परस्परस्पर्धितया तदानीमकारि ताभ्यां जगतो विभागः ॥ ४० ॥
दरीषु येषामवनीधराणां लब्धोदयस्तानपि जग्रसे यत् ।
तेनैव कृत्स्नं चरितं खलानां गाढोऽन्धकारस्तुलयांबभूव ॥ ४१ ॥

रन्ध्रेषु प्रथमं प्रविश्य तदनु प्राप्य स्थलीषु स्थितिं
छिद्राण्याशु तिरोदधत्कवलयत्तुङ्गांस्ततः क्ष्माभृतः ।
विष्वक्प्रौढतमं तमो जगदिदं सर्तव्यतां प्रापय-
न्व्याचक्रे चरितं युगान्तसमयोद्वेलस्य वारांनिधेः ॥ ४२ ॥

विधिरतनुत सृष्टिं दृष्टिशून्यां किमन्यां
व्यरचयदथवैनां रूपसंपत्तिहीनाम् ।

इति जगति विवेक्तुं कोविदः कोऽपि नासी-
दलिकुलमलिनाभैरुन्मिषद्भिस्तमोभिः ॥ ४३ ॥

भूयोभूयो वर्त्मसंबाधखेदाद्भेजे निद्रां दुःसहः पान्थसार्थः ।
शोकोर्मीभिर्बाध्यमानानुवेलं निर्निद्रासीत्केवलं राजपत्नी ॥ ४४ ॥

नीलाम्भोरुहिणी कलिन्दतनया तोयं प्रसूनैरिव
स्वैरङ्गैर्मलिनैस्तदन्धतमसं संम्लापयन्ती भृशम् ।
उत्क्षिप्तैः क्षितिरेणुभिः कलुषतां संप्रापयन्ती नभः
स्पर्शेनारुजती तरूकरिघटा वात्येव तत्रायया ॥ ४५ ॥

अभ्यर्णे कुलमवलोक्य कुञ्जराणां क्रोशन्त्यामसकृदपि क्षितीन्द्रपत्न्याम् ।
अध्वन्याः कतिपय एव बोधमापुर्दुर्वारं विधिविहितं हि देहभाजाम् ॥ ४६ ॥

असंयमितमूर्धजानविशदस्वरान्निद्रया
स्खलच्चरणपल्लवान्विकृतवेपमुत्तिष्ठतः ।
विलोक्य पथिकानिभाः समयरोपमुज्जृम्भितै-
र्व्यधुः सपदि चीत्कृतैः क्षुभितसत्त्वमाराद्वनम् ॥ ४७ ॥

अध्वक्रान्त्या निःसहाङ्गं प्रसुप्तास्ते वैदर्भ्या सत्वरं बोध्यमानाः ।
धात्रा यत्नेनाशु संप्रेर्यमाणैर्निद्रां दीर्घां प्रापिताः केऽपि नागैः ॥ ४८ ॥

रोषोत्सेकवशादुरांसि चरणैराक्रम्य केषामपि
प्रोच्छिद्याग्रकरे शिरांसि करिणो दूरं समुच्चिक्षिपुः ।
शाखासंधिषु लग्नकेशनिचयैरस्रच्छटाभिर्भृतै-
र्यैरासन्परिणामिभिः फलभरैः पूर्णा इवोर्वीरुहः ॥ ४९ ॥

पान्थाः केचिद्दलितवपुषः कुञ्जराणां विषाणै-
रस्रोद्गारं सपदि मुमुचुर्जीवितैः सार्धमेव ।
भूयो भूयः सरभसपदाक्रान्तिभिश्चूर्णपेशं(षं)
निष्पिष्टाङ्गाः कतिचिदपरे भेजिरे पेचकत्वम् ॥ ५० ॥

निद्रयाथ तमसा च विक्लवाः केचिदन्वितदृशः पदेपदे ।
क्वापि विश्रमपदं न भेजिरे कुञ्जकुञ्जरविचेतनाक्षमाः ॥ ५१ ॥

छिन्नार्धाङ्गान्पल्लवैः पादपानामुत्तुङ्गानामग्रशाखासु लीनान् ।
त्रासान्मौनं संश्रितानभ्यगच्छन्निश्चित्यान्ये वानरा वा नरा वा ॥ ९२ ॥
इत्थं तत्पथिककुलं प्रमथ्य यूथे नागानां गतवति ये हतावशिष्टाः ।
प्रातस्ते विपदि तथा कृतोपकारां वैदर्भीं प्रणतिभिरर्चयांबभूवुः ॥ ९३ ॥
अथ सुचिरमसौ परिभ्रमन्ती वनभुवि कान्तमवीक्ष्य खिद्यमाना ।
पथि पथि पथिकाननुप्रयान्ती पुरमविशत्पृथिवीपतेः सुबाहोः ॥ ९४ ॥
अथ तत्र पुरे परिभ्रमन्तीं जननी प्राप्तदया नृपस्य तस्य ।
शुभलक्षणलक्षितानुभावां तनयां स्वामिव पालयांबभूव ॥ ९५ ॥
अथ चरैर्विनिवेदितलक्षणां विरहवेदनया विधुरां सुताम् ।
द्रुतमुपेत्य विदर्भमहीपतिर्गमयति स्म निकेतनमात्मनः ॥ ९६ ॥
लावण्यमात्रपरिशिष्टवपुः प्रयत्नादृष्टापि सा विरहिता निषधेश्वरेण ।
अन्त्या कलेव शशिनस्तिमिरं समग्रं शोकं पितुः शमयितुं क्षमतां न भेजे॥९७॥
अन्वेषणाय निषधाधिपतेः समन्ता-
दूतान्प्रतीतवचसः प्रजिघाय भीमः ।
भैमी तु तस्य भवने स्वजनैर्वृतापि
वन्दीव बाष्पकलुषा दिवसाननैषीत् ॥ ९८ ॥
चिरं चरन्नपि विपिने न विव्यथे विदर्भजां सविधगतां विलोकयन् ।
तया पुनर्विरहमवाप्य जीवितं क्षणार्धमप्यमनुत निष्फलं नलः ॥ ९९ ॥

इति श्रीसाधिविग्रहिकमहापात्रश्रीकृष्णानन्दकृतौ सहृदयानन्दे महाकाव्ये नलचरिते वैदर्भीविदर्भानुप्रवेशो नाम द्वादशः सर्गः समाप्तः ।

त्रयोदशः सर्गः ।

अथ चेतसि शोकवेगभाजि स्थगिते दृष्टियुगे च बाष्पपूरैः ।
श्रुतवानपि नैषधश्चिराय प्रतिपेदे करणीयमूढभावम् ॥ १ ॥
बहु तत्र विलप्य बाष्पवारां पृषतैर्निष्पतितैर्वनस्थलीषु ।
नवमेघजलाभिषेकतः प्रागपि सौरभ्यमुदैरयन्नरेन्द्रः ॥ २ ॥
अथ तत्र कदापि वाति वाते रविरश्मिप्रकरैः प्रकामतप्ते ।
उदभूद्विपिने मिथस्तरूणां विटपाघट्टनसंभवः कृशानुः ॥ ३ ॥

अनतिप्रसृतेऽभितः कृशानौ गगनाग्रस्पृशि धूमचक्रवाले ।
ननृतुः क्षणमुन्मदाः सकेकं नवमेघोदयशङ्किनो मयूराः ॥ ४ ॥
विटपानवनीरुहां कृशानोः स्पृशतीष्वग्रशिखासु लोहितासु ।
सुरभेरुदयं विनापि वन्या परितः पुष्पितकिंशुकेव रेजे ॥ ५ ॥
कुसुमान्यपहाय पादपानां भ्रमरैर्धूमसमाकुलैः पतद्भिः ।
तरसैव शिखाङ्कुराः कृशानोरसकृन्निर्गलदञ्जना इवासन् ॥ ६ ॥
लिलिहुर्विरला मुखैश्चकोराः पततोऽङ्केषु समन्ततः स्फुलिङ्गान् ।
अपरे त्वभिपत्य संहतास्तान्कृतरोपा इव भस्मसाद्वितेनुः ॥ ७ ॥
रुरुधुर्गगनं शिखाः कृशानोरुपरि व्याततसान्द्रधूमसंघाः ।
अवलीढघनानि काञ्चनाद्रेः शिखराणि द्युतिभिर्विडम्बयन्त्यः ॥ ८ ॥
अपहाय कुलायकुञ्जगर्भान्पततामुत्पततां दिधक्षयेव ।
सह धूमचरैर्विजृम्भमाणा सपदि व्योम ललङ्घिरे दवोल्काः ॥ ९ ॥
भृशमाकुलतामुपेत्य धूमैर्विविशुः क्ष्माधरकंदरेषु सिंहाः ।
अपि तेषु हविर्भुजि प्रविष्टे पुटपाकं झटिति प्रपेदिरे ते ॥ १० ॥
विवरैरुपसृत्य कंदरायां ज्वलति ज्वालिनि तत्र चित्रभानौ ।
घनधूममये महान्धकारे गिरिरुल्कामुखवद्व्यलोकि कैश्चित् ॥ ११ ॥
चमरान्परिधावतः समन्ताद्वनवीथीषु नितान्तमार्तिभाजः ।
सरलायतचामरप्रसङ्गाननुधावन्निव पावकश्चकाशे ॥ १२ ॥
अपि तीर्णवतां रयातिरेकाद्वनराजिः परितः प्रदह्यमाना ।
परिणाहिषु चामरेषु लग्ना चमराणामनलः सुदुस्तरोऽभूत् ॥ १३ ॥
परितः पवनेन कीर्यमाणान्क्षपयन्तः करशीकरैः स्फुलिङ्गान् ।
अभितापभृतोऽपि वारणेन्द्राः क्षणमासन्वनचारिणां शरण्याः ॥ १४ ॥
सहसा द्रवणाक्षमांस्तनूजांश्चरणैः स्वैः परिवार्य गोपयन्त्यः ।
पृषतीः परिमन्थरं व्रजन्तीः सह तैरेव ददाह कृष्णवर्त्मा ॥ १५ ॥
अविभृश्वरसासु विद्रुतानां परितः शल्लकिनां शरीरलग्नः ।
प्रतिशल्लकशेखरं प्रसर्पन्नपि सप्तार्चिरसंख्यकार्चिरासीत् ॥ १६ ॥

निजपल्लवभक्षणापराधं परिचिन्त्येव महीरुहः सरोषाः ।
प्रतिरुध्य लताभिरग्रशृङ्गे पृषतानुत्पति(त)तोऽग्नये वितेरुः ॥ १७ ॥
न शरीरभृतां परं कृशानुः प्रसरन्नाशु जहार जीवनानि ।
सरसां सरितां च तीरकक्षे परिसर्पन्क्रमशस्तथैव चक्रे ॥ १८ ॥
सरितामविभावनीयरूपं सहसाविश्य जहार जीवनं यत् ।
अतएव बभार काननाग्निः समदाभूतपदाभिधां यथार्थाम् ॥ १९ ॥
अपि पल्वलमुण्वलं झषौघं परितापातिशयं तथा जगाम ।
इह कोलकुलं विविग्नमग्नेर्बिलमग्नं न प(य)थोज्जगाम जीवत् ॥ २० ॥
दरदग्धवराहदेहजातैः परिदिग्धानि भृशं वसाप्रवाहैः ।
विपिनानि समश्नु(श्न)तः कृशानोरुपदंशत्वमगुः पुलिन्दपत्न्यः ॥ २१ ॥
सविधे परिधावतः कुरङ्गान्न किरांताः शरलक्ष्मतामनैषुः ।
दवपावकजातसंभ्रमाणां शवरीणां परिरक्षणैकतानाम् ॥ २२ ॥
धवलीकृतमूर्तयः समन्तादवकीर्णैः पवनेन भस्मजालैः ।
गिरयोऽस्थिचया इवावशिष्टाः समभूवन्परिदग्धकानना[ना]म् ॥ २३ ॥
इति तत्र चिराय दह्यमाने विपिने भूमिपतिर्विगाढशोकः ।
विललाप विदर्भसंभवायामपराद्धं ज्वलनस्य शङ्कमानः ॥ २४ ॥
अवलोक्य शिखाशतैः करालं प्रसरन्तं परितः कृशानुराशिम् ।
दमयन्ति मया शठेन मुक्ता कमरण्येपु करिष्यसे शरण्यम् ॥ २५ ॥
ज्वलनस्य विवाहसाक्षिणोऽपि भ्रमणे नासि पुरा नितान्तखिन्ना ।
मृदुलाङ्गि कथं नु संप्रति त्वं वनवह्नेर्विषहिष्यसेऽभितापम् ॥ २६ ॥
दयिते तव विप्रयोगजन्मा ज्वलनो मां प्रबलश्चिरादधाक्षीत् ।
अधुनाभ्यधिकं करिष्यतेऽसौ किमिवा····वनपादपप्रसूतः ॥ २७ ॥
तव सुन्दरि विप्रयोगजन्मा हृदि योग्यं मम जृम्भतेऽनुवेलम् ।
उपगन्तुमपि स्फुलिङ्गभावं शिखिनस्तस्य शिखी न कल्पतेऽसौ ॥ २८ ॥
विपिनानल धन्यतामुपैषि क्षणमात्रेण दहद्वनान्यमूनि ।
धिगिमं विरहानलं वपुर्मे ग्लपयत्येव निनीषते न निष्ठाम् ॥ २९ ॥

इति मात्रमुपेयुषा समीपं विधिदोषानितरान्दवीयसोऽपि ।
अनलेन नलेन वाद्य बाले नियतं जीवितसंशयं गतासि ॥ ३० ॥
दमयन्ति मया विचुम्बनादि स्मरलीलावसरेषु यान्यकार्षीः ।
प्रथयिष्यसि तानि सीत्कृतानि त्वमिदानीं वत पीडिता स्फुलिङ्गैः ॥३१॥
मुकुलीकृतदीर्घपक्ष्मलाक्षं स्मरसंदर्भभुवा परिश्रमेण ।
श्रमवारिलवाभिषिक्तभालं स्मरणीयं वत तन्मुखं तवासीत् ॥ ३२ ॥
अभिरूपितहेमकुम्भकान्त्योः परिणाहिस्तनयोः परिस्फुरन्ती ।
अवलोक्य हुताशनस्य हेतीर्ध्रुवमायास्यसि संभ्रमातिरेकम् ॥ ३३ ॥
विपुलस्तनभारपीडितापि क्षणमुत्सृज्य मतिं निसर्गमन्दाम् ।
व्रज सुन्दरि सत्वराङ्घ्रिपातं प्रसरत्येष समन्ततः कृशानुः ॥ ३४ ॥
स्खलदङ्घ्रि विशीर्णकेशबन्धं परितः प्रेरितदृष्टि विद्रवन्ती ।
वनराजिषु वीक्ष्य वीक्ष्य वह्निं दयिते यास्यसि कीदृशीमवस्थाम् ॥३५॥
यदि सत्यगिरो दिवौकसः स्युर्यदि चेतो मम तेषु निर्विकारम् ।
स्वमनोरथलङ्घनापराधं दमयन्त्याः स्मरतात्तदेष नाग्निः ॥ ३६ ॥
इति तत्र वनोदरे नरेन्द्रं विलपन्तं मुनिशापबद्धदेहः ।
मनुजोचितया गिरा बभाषे भुजगः कोऽपि दवाग्नितापखिन्नः ॥ ३७ ॥
अविपह्यतमेन दह्यमानं मुनिशापेन दवाग्नितेजसैव ।
अभिरक्षतु मां महीसुधांशो तव कारुण्यमयः सुधाभिषेकः ॥ ३८ ॥
अकृतोपकृतावपि क्षितीन्दो त्वयि दृष्टे मम कोऽप्यभूत्प्रमोदः ।
अविसृष्टजलेऽपि वारिवाहे जगदाश्वासमुपैति घर्मतप्तम् ॥ ३९ ॥
इति वाचमनुव्रजन्नरेन्द्रः फणिनं मण्डलितं क्षितौ ददर्श ।
करविच्युतकङ्कणोपमानं वनलक्ष्म्याः शिखिशङ्कया द्रवन्त्याः ॥ ४० ॥
अथ दंशभयादिवापमुक्तः सविधेऽपि ज्वलता हुताशनेन ।
सदयं परिपृष्टशापहेतुं पृथ्वीन्द्रं पुनराह पन्नगेन्द्रः ॥ ४१ ॥
ननु गाननसंभवो महर्षिर्मयि रोषं कृतवान्कुतोऽपि हेतोः ।
इह मामरुजद्गिरा स तावत्तव राजन्न करान्स्पृशामि यावत् ॥ ४२ ॥

क्रमशः परिहीयमाणकान्तेः स्फुटतीवैशम''''फणागतो मे ।
अभितापमवाप्य दाववह्नेरसवः कण्ठतटान्तरे लुठन्ति ॥ ४३ ॥
प्रतिसंगरसीम्नि वैरलक्ष्म्याः प्रसभाकर्षणकर्म कर्मठेन ।
नय मां गणयन्पदानि राजन्नरुणाम्भोरुहचारुणा करेण ॥ ४४ ॥
अहमस्मि पतिर्महोरगाणामिह कर्कोटक इत्युदीर्यते यः ।
दशमे तु पदे नरेन्द्र नूनं भवतः श्रेयसि निर्भरं यतिष्ये ॥ ४५ ॥
गणनां विदधन्नलः पदानां स्फुटवर्णं यदसौ दशेत्यवादीत् ।
अवलम्ब्य तदेव दन्दशूकः करमेतस्य ददंश दक्षिणं सः ॥ ४६ ॥
नृपतिर्भुजगेन दष्टमात्रः कमनीयां सहजामपास्य कान्तिम् ।
उपरक्त इवामृतांशुरासीत्तरसैव प्रतिपन्नवर्णभेदः ॥ ४७ ॥
अथ वीक्ष्य तनोस्तथा विकारं परिदंशं च विचिन्त्य निर्निमित्तम् ।
नलमास्थितवैमनस्यमूचे वपुरासाद्य स दिव्यमाशु नागः ॥ ४८ ॥
इदमप्रियवन्मया कृतं यन्नृपते यास्यति तत्तव प्रियत्वम् ।
प्रथमं कटु भेषजं निपीतं परिणामे हि सुधारसत्वमेति ॥ ४९ ॥
नगरे नगरे क्षितीश्वराणां निषधाधीश चिरं चरिष्यसि त्वम् ।
तदमी युधि निर्जिताः कथं त्वां विषहेरन्नवलोक्य निःसहायम् ॥ ५० ॥
अवलम्ब्य नयं गुरुप्रणीतं सततं रन्ध्रनिरूपणप्रवीणाः ।
प्रभवन्ति परे पराभवाय प्रबलानामपि दुर्बलाः क्षितीन्द्राः ॥ ५१ ॥
अधुना तु रिपूंस्त्वमेक एव युधि जेतुं सहितानपि क्षमोऽसि ।
न भजेः परिपन्थितां यदा ते दमयन्तीविरहानलो बलीयान् ॥ ५२ ॥
इति चिन्तयता मया विमुक्तं विषमेतत्त्वचमेव संस्पृशंस्ते ।
असितागुरुलेपनिर्विशेषां वपुषः श्यामलतामिमां व्यधत्त ॥ ५३ ॥
अपि नीतिविदं नरेश्वर त्वां कितवं यस्त्रिदशाधमश्चकार ।
अधुनापि शरीरमाविशन्तं गरलं धक्ष्यति मामकं तमेव ॥ ५४ ॥
अधुना त्वचि भाव्यपूर्वरूपः सविधस्थैः स्वजनैरपि त्वमासीः ।
व्रज निष्प्रतिबन्धमाशु राजन्नृतुपर्णस्य नृपस्य संनिकर्षम् ॥ ५५ ॥

भुवनत्रयलुण्ठनापराधाद्दशकण्ठं रणलीलया जिघांसुः।
जगतः प्रभवोऽपि यस्य वंशे प्रभवं स्वस्य हरिः पुरा विधत्ते ॥ ९६ ॥
कृतमस्य गुणान्तराविधानैस्तव सख्योचित एष राजचन्द्रः।
उपगन्तुममुष्य सारथित्वं सहसा याहि विभो पुरीमयोध्याम् ॥ ९७ ॥
अवलोक्य कलासु कौशलं ते निजदेहादधिकं स मंस्यते त्वाम्।
नियमान्निह मेदिनीसुधांशो दमयन्तीमचिरेण लप्स्यसे त्वम् ॥ ९८ ॥
उपयास्यति लोचनातिथित्वं पृथिवीनाथ विदर्भजा यदा ते।
अपहातुमिमं वपुर्विकारं परिधेहि त्रिदशांशुके तदैते ॥ ९९ ॥
इति वाचमुदीर्य नागराजः सुरयोग्यं वसनद्वयं वितीर्य।
अनुभाववशान्निजं शरीरं तिरयामास नलस्य पश्यतोऽपि ॥ ६० ॥
इति दर्शितशोकसागरान्तः फणिराजेन पतिर्विदर्भजायाः।
स च तेन विमुक्तशापबन्धः प्रतिनन्द्योपकृतिं मिथः प्रयातौ ॥ ६१ ॥

सूते यद्विषमेव जीवितहरं कर्कोटकस्याननं
तस्मादेव त्वचश्छलाद्विगलितः पीयूषपूरो नवः।
प्रत्यङ्गं कवलीकृतस्य दयिताविश्लेषजेनाग्निना
जीवातुर्जगतीपतेर्यदभवत्तच्चित्रतामाययौ ॥ ६२ ॥

नरपतिरथ स्मारं स्मारं वचांसि फणीशितुः
किमपि किमपि प्राप्ताश्वासः समीहितसिद्धये।
दिनकरकुलोत्तंसेनाधिष्ठितां नगरीं व्रज-
न्नपि गिरिसरिद्दुर्गान्मार्गानमंस्त न दुर्गमान् ॥ ६३ ॥

इति श्रीमाधिविग्रहिकमहापात्रश्रीकृष्णानन्दकृतौ सहृदयानन्दे महाकाव्ये नलचरिते कर्कोटकदर्शनो नाम त्रयोदशः सर्गः समाप्तः।

चतुर्दशः सर्गः।

अथाश्विनां कुम्भसमुद्भवेन क्रमेण कृत्स्नां ककुभं विहाय।
....मध्यातिवाह्य किंचिन्नलः प्रपेदे नगरीमयोध्याम् ॥ १ ॥
प्रत्यानुमार्गं मरयूजलानां पृषद्भिरम्भोरुहगन्धगर्भैः।
क्रमाद्गतो योजनं व्रजन्तं प्रत्युद्ययौ तं शिशिरः समीरः ॥ २ ॥

एकैकशो निर्जितनामधेयैर्यूपच्छलाद्रोधसि संनिविष्टैः ।
इक्ष्वाकुवंशप्रभवैः क्षितीन्द्रैराराध्यमानां सरयूं स भेजे ॥ ३ ॥
अतीत्य कृत्स्नं वनवासखेदं समागतं वीक्ष्य नलं नदी सा ।
सितच्छदानां ध्वनिकैतवेन मुहुर्मुहुः स्वागतमन्वयुङ्क्त ॥ ४ ॥
तस्यां मिथः प्रेमवशंवदानि रथाङ्गनाम्नो मिथुनानि वीक्ष्य ।
विहाय भैमीमभितश्चरन्तमात्मानमन्तर्नृपतिर्निनिन्द ॥ ५ ॥
[1]अनीतियुक्तानपि नीतिभाजः [2]संख्यावतोऽपि स्वगुणैरसंख्यान् ।
[3]विलासिनोऽप्युन्नतसौधसंस्थान्गोष्ठीषु पौरानभिनन्दयन्ति(न्तीम्) ॥ ६ ॥
प्रकामदुर्गां सुखसंचरां च [4]निकामकान्तामपि कामकान्ताम् ।
राजन्वतीं वीक्ष्य पुरीमयोध्यां चिरोज्झितां स्वां नगरीं स दध्यौ ॥ ७ ॥
नलेति नाम प्रथितं विहाय स बाहुकेति प्रथयांबभूव ।
दशानुरूपां रचयन्ति चेष्टामासाद्य सिद्धिं त्वभियोगभाजः ॥ ८ ॥
कलिस्तु देहे निवसन्नलस्य लेभे भुजङ्गस्य विषेण दाहम् ।
अनागसि द्रोहकृतः सुजिह्मान्कियच्चिरं न ग्रसते विपत्तिः ॥ ९ ॥
अवापतुस्तापमतुल्यहेतुं समास्थितौ तौ वपुरेकमेव ।
भैमीवियोगेन नलः कलिस्तु विषेण तीव्रेण भुजङ्गभर्तुः ॥ १० ॥
रूपान्तरेणैव तिरोहितोऽपि गुणेन लोकोत्तर इत्यशंसि ।
आमोदपूरेण निवेद्यते हि कुञ्जेन गूढापि पटीरशाखा ॥ ११ ॥
[5]भाङ्गासरेः कर्णपुटोपकण्ठं निन्ये चरैस्तस्य गुणप्रकर्षः ।
क्रमेण निम्नैः पथिभिः समुद्रं प्रविश्यते प्रावृषि वारिपूरः ॥ १२ ॥
वृत्तं च विद्यां च दवीयसोऽपि विवेद भाङ्गासरिरस्य सर्वम् ।
चक्षुर्नृपाणां हि चराभिधानं गृह्णन्ति भावानपि विप्रकृष्टान् ॥ १३ ॥
स मन्त्रितां मन्त्रविनिश्चयेषु क्रीडारहस्येषु वयस्यभावम् ।
गजाश्वशास्त्रेषु विनेतृतां च जगाम तिग्मांशुकुलध्वजस्य ॥ १४ ॥

---

१. नीतिरहितान्, ईतिरहिताश्च. २. गणनायोग्यान्, पण्डितानपि. ३. विवरस्थायिनः, विलासयुक्तानपि. ४. न कामवन्मनोहराम्, निकाम कान्ताम्. 'नि स्यात्क्षेपे भृशार्थे च नित्यार्थे दानकर्मणि' इति हैमः. ५. भाङ्गासरिर्ऋतुपर्णो राजा.

यथा पुरा दोहृदिणप्रभावादभूदयोध्यापतिरस्य वश्यः ।
रूपान्तरेणापि तिरोहितस्य गुणप्रकर्षादभवत्तथैव ॥ १५ ॥
शीलेन वृत्तेन च सख्यभाजोः प्रीतिस्तयोः प्राप तथाभिवृद्धिम् ।
अमात्यलोकोऽपि यथोपभेजे शरीरमात्रेण पृथक्कृतौ तौ ॥ १६ ॥
ततो निदाघेन नितान्तखिन्नं विलोक्य लोकं करुणावतीव ।
निरोद्धुमाना किरणान्खरांशोराविर्बभूवाम्बुधरागमश्रीः ॥ १७ ॥
सभौलिरत्नद्युतिचित्रभासः सुरायुधाख्यस्य भुजंगमस्य ।
वल्मीकरन्ध्राद्बहिरुद्गतस्य भेजे फणत्वं तनुमेव चक्रम् ॥ १८ ॥
अमुक्ततोयं प्रतिरुद्धभानु परस्पर·········चित्रदण्डम् ।
अभून्नवाम्भोधरचक्रवालं लोकस्य साधारणमातपत्रम् ॥ १९ ॥
समाश्रितैः सानुषु वारिवाहैः समीरणान्दोलनया विलोलैः ।
प्रसार्यमाणैर्गगने विहर्तुं पक्षैरिव क्षोणिभृतो विरेजुः ॥ २० ॥
मया विसृष्टानि पयांसि नूनं विशोषयत्येष मयूखजालैः ।
इतीव गर्भाश्रितदीर्घरोषा कादम्बिनी चण्डरुचिं रुरोध ॥ २१ ॥
लोकस्य संतापनिरासजन्यां संपद्यते कीर्तिमसौ मदीयाम् ।
इतीव रोषेण सुधाकरस्य ज्योत्स्नां समग्रामपिबत्पयोदः ॥ २२ ॥
यस्यां न सूर्यो न च चन्द्रतारं विभाति यत्रास्ति न कोऽपि भेदः ।
तां प्राप सिद्धिं पवमानयोगादम्भोदसंघः स्तिमितो बभूव ॥ २३ ॥
जम्बूवने पक्वफलापदेशाद्विलम्बदम्भान्नवमालतीषु ।
गते घनैर्वैरिणि निम्नमानौ स्वैरं तमः प्रादुरभूद्दिनेऽपि ॥ २४ ॥
नितान्तरत्नं पदवी न सेव्या दिनेषु सनद्धवलाहकेषु ।
इतीव नृत्यावसरे मयूराः कलापचक्रं व्यधुरातपत्रम् ॥ २५ ॥
गुरुप्रसङ्गेषु निपादवन्तः केकाविलासैर्मुखरेषु मूकाः ।
मार्गान्विलोकेषु जडत्वभाजः पान्था बभूवुः शिखिनां गणेषु ॥ २६ ॥

1. ——————.

समीरयोगात्परिघट्टितस्य घनाम्बुराशेरिव फेनलेखा ।
नभस्तले कामपि कान्तिमापुराबद्धमालाः परितो बलाकाः ॥ २७ ॥
प्रचण्डभानोः किरणान् [सुतीक्ष्णान्] अन्तर्भृशं तापयतः पयोदः ।
निजोदराम्भःपरिशोषशङ्की सौदामिनीपुञ्जमिषाद्ववाम ॥ २८ ॥
मया विना नैष घनश्चकास्ति विलोक्य मां ताम्यति नैषधश्च ।
इतीव विद्युत्परिचिन्तयन्ती मुहुश्चकासे च तिरोदधे च ॥ २९ ॥
कोर्षार्जनं नीपमहीरुहाणामसुव्ययं चैव वियोगभाजाम् ।
विद्युल्लतालास्यविलासरङ्गं पयोदसंघः सममेव चक्रे ॥ ३० ॥
भैमीं च भीमस्य गृहेषु खिन्नां भाङ्गीसरेर्वेश्मनि नैषधं च ।
मुहुर्मुहुर्द्रष्टुमिवाततान सौदामिनी व्योम्नि गतागतानि ॥ ३१ ॥
आसारसेकेन शमं प्रपेदे क्षोणीभृतामङ्कगतो दवाग्निः ।
नलस्य भैम्याश्च जगाम वृद्धिं वियोगजन्मा हृदि मन्मथाग्निः ॥ ३२ ॥
कृतापराधेष्वपि वल्लभेषु रोषं वधूनामपसारयन्तः ।
विश्रान्तिमीयुर्न मुहूर्तमात्रं कुञ्जेषु दात्यूहसमूहकूजाः ॥ ३३ ॥
घनाम्बुवर्षैरभिषिच्यमाना पौरस्त्यवातेन च वीज्यमाना ।
रोमाञ्चमुच्चैः प्रथयांबभूव तृणाङ्कुरोन्मेषमिषेण भूमिः ॥ ३४ ॥
अथोपपन्नप्रणयेषु दैवाद्दूरं प्रयातेषु सितच्छदेषु ।
शोकातिभारादिव पद्मिनीभिर्नवाम्बुपूरे सरसां न्यमज्जि ॥ ३५ ॥
मानग्रहे वृद्धिमुपागतेऽपि सरित्पतिं .... ।
वधूविरुद्धं सरितश्चरित्रं तेनैव नूनं प्रथयांबभूवुः ॥ ३६ ॥
आस्कन्धमग्नाः सलीलेषु वृक्षाः कृतार्तनादाः खगकूजितेन ।
शाखाकरैर्वायुवशाद्विलोलैर्मिथः समुद्धर्तुमिवाह्वयन्ति ॥ ३७ ॥
विभिद्य सेतूनभितः स्थलानि समश्नुवानेषु सरिज्जलेषु ।
निगूढपादाः पृथिवीरुहोऽपि तदा बभूवुः प्लवमानकल्पाः ॥ ३८ ॥

---

१. कुड्मलसंपादनम्.

मया कृतं निर्गमन मदीयैरम्भोभरैर्निर्वसुधं व्यधायि।
इतीव दर्पं प्रथयन्पयोदः प्रतिक्षणं तारतरं जगर्ज॥ ३९॥
इत्थं क्रमादम्बुधरागमश्रीर्यथा यथा यौवनमाससाद।
तथा तथा दुर्विषहा बभूवुः शोकोर्मयो भीमतनूभवायाः॥ ४०॥
समृद्धकामापि पुरी विदर्भा शोकेन भैम्याः समवाप खेदम्।
अप्येकवीरुत्प्रभवः कृशानुः कृत्स्नां दहत्येव वनीं निदाघे॥ ४१॥
ततः समुत्कर्षवतीं विलोक्य वर्षाः कुलायेष्ववसन्विहंगाः।
भीमस्य चारास्तु तदापि चेरुर्जामातरं मार्गयितुं नियुक्ताः॥ ४२॥
नलं विना यानि न वेद कश्चिद्रहस्यसंकेतपदानि भैम्याः।
उदीरयंस्तानि परिस्फुटार्थं गोष्ठीषु गोष्ठीषु गृहे गृहे ते॥ ४३॥
वनेषु शैलेषु सरित्तटेषु स्थलेष्वनूपेषु पुरेषु राज्ञाम्।
निरूपयन्तोऽप्यनिशं प्रयत्नाद्व्यालोकयन्क्वापि न नैषधं ते॥ ४४॥
निवृत्य भेजुर्नगरीं विदर्भां नलस्य वृत्तान्तमविन्दमानाः।
भीमस्य दूताः स्मृतिमागतेन शोकेन भैम्याः प्रतिरुध्यमानाः॥४५॥
अथेङ्गिताम्बूहनलब्धवर्णः कश्चिच्चरः प्राप्य पुरीमयोध्याम्।
नलं समासाद्य रहस्यवादीदमूनि संकेतपदानि भैम्याः॥ ४६॥
नभस्तले संचरता यथेच्छं विहंगडिम्भेन विलोक्यमानः।
एकाकिनीं काननसीम्नि मुग्धामनागसं मुञ्चति कः सुचेताः॥ ४७॥
दया च लज्जा च मतिश्च नूनं सर्वाश्रयोऽयं परिचारवर्गः।
मनः कुलीनोऽप्यनया विहीनस्ताभिः प्रकामं परिहीयते यत्॥ ४८॥
मनांसि पुंसां परिणामवल्लिम्लुल्यानि किं पाकफलैर्भवन्ति।
अन्तः प्रकृत्या विरसान्यमूनि बहिर्बहिर्ये प्रथयन्ति रागम्॥ ४९॥
इत्थं वचो दूतमुखान्निशम्य प्रागेव संस्मृत्य विचेष्टितं स्वम्।
निगृह्य बाष्पप्रसरं कथंचिदिदं वभाषे निषधाधिनाथः॥ ५०॥

---

१. ... २. ...मानाः. ३. अर्गीकथन्. ४. दयादिभिः

प्रतिक्षणं तापयता शरीरं शोकानलेन स्वयमर्जितेन ।
विलुप्तसंज्ञं कितवं विनान्यः प्राणेश्वरीं मुञ्चति कानने कः ॥ ९१ ॥

नूनं रथाङ्गौ विगमे रजन्याः श्रेयः समासंश्रितमश्नुवाते ।
न जीवितं तौ परिमुञ्चतश्चेदसह्यमासाद्य वियोगखेदम् ॥ ९२ ॥

श्रुत्वा वचः कैतवबाहुकस्य पुरीं विदर्भां सहसा स भेजे ।
विदर्भजायाः सविधे च सर्वं शशंस राज्ञा विहितोऽभ्यनुज्ञः ॥ ९३ ॥

सा बाहुकेनोदितमाकलय्य चरोपनीतं किमपि प्रहृष्य ।
निशम्य तस्याकृतिवैपरीत्यं भूयोऽपि शोकाम्बुनिधौ ममज्ज ॥ ९४ ॥

अत्रान्तरे निषधभर्तुरवेक्षणाय
क्षोणीतलं तत इतः सुचिरं विगाह्य ।
सूतोऽस्य कश्चन पथि श्रमनोदनार्थ-
मिक्ष्वाकुवंशतिलकस्य पुरं प्रपेदे ॥ ९५ ॥

आसन्नसंगतिमहोत्सवशंसनाय
विश्रब्धदूतमिव तं प्रहितं स्वलक्ष्म्या ।
पश्यन्नपि प्रथयति स्म निजं न रूपं
रुद्धः फणीन्द्रवचसा निषधाधिनाथः ॥ ९६ ॥

आकारभेदपिहितेऽपि नलेऽन्तिकस्थे
सूतस्य चित्तमभजत्कमपि प्रमोदम् ।
पूर्वाद्रिशृङ्गजुषि वारिधरावृतेऽपि
घर्मद्युतौ सरसिजं स्मितमातनोति ॥ ९७ ॥

तं शुद्धभावमधिगत्य नलः स चैनं
लोकोत्तरैर्गुणगणैरभिनन्दनीयम् ।
सौहार्दबन्धमतिमात्रमुपेयिवांसौ
तावश्विनाविव सदा सहितावभूताम् ॥ ९८ ॥

ज्योत्स्नासारैः स्नपयति जगद्यामिनीजीवितेशे
मन्दं मन्दं वहति कुसुमामोदमित्रे समीरे ।

स्मारं स्मारं वनभुवि तथा विक्लवां प्रेयसीं स्वा
मायं सायं व्यतनुत नलस्त्यक्तधैर्यः प्रलापम् ॥ ५९ ॥

वैरिण्यः क्षणदाः शशाङ्ककिरणैर्मर्मच्छिदो वासराः
स्मेराम्भोरुहसौरभैर्वनभुवः सप्तच्छदैर्दुस्तराः।
कासारः कलहंसकेलिरसितैः······कूलंकषा
जीवातुस्तव जीवितेश्वरि मया कुत्रापि न प्रेक्ष्यते ॥ ६० ॥

निर्गतोऽपि सितच्छदाः कमलिनीं संभावयन्त्यागताः
संत्यज्यापि धनाधिनाथदयितं··············सरः।
तां बालामनुयायिनीं प्रियतमामेकाकिनीं कानने
भ्राम्यन्तीमपहाय जीवितशठः कस्मादयं नैषधः ॥ ६१ ॥

सैवेयं शरदम्बुवाहविषमा निस्तन्द्रचन्द्रद्युतिः
प्रालेयाम्बुलयामिषेकशिशिरः सोऽयं निषिद्धानलः।
तत्तन्मधुपव्रजैरनुसृतं शेफालिकासौरभं
सोऽयं निष्करुणो नलः शशिमुखी सा केवलं नेक्षते ॥ ६२ ॥

इत्थं वाचमुदीर्य भीमतनयाविश्लेषखिन्नं वपुः
पर्यङ्के परिवर्तनव्यतिकरैर्निर्निद्रमायास्य सन्।
आपृष्टः प्रथितादरेण सुहृदा सूतेन तेनैकदा
तं दाक्षिण्यवशादवाच रहसि व्याजोत्तरं बाहुकः ॥ ६३ ॥

देवग्रामकमौलिकश्यवसतिर्यद्गोत्रवृद्धे विधुः
स्त्रासाधिपतेस्तुलामुपययौ यः प्राज्यया संपदा।
देवेन्द्रेऽपि निरादरा वृणुत यं वैदर्भराजात्मजा
सोऽयं ते श्रुतिगोचरीकृतचरः कश्चिन्नृपो नैषधः ॥ ६४ ॥

अविनयपथे सक्तस्त्यक्तः कथंचिदयं श्रिया
सह दयितया भ्राम्यन्विन्ध्याटवीषु मयेक्षितः।
तदनु विधुरस्यास्य प्राणेश्वरीविरहाग्निना
प्रशमितमिदं स्मारं स्मारं विषीदति मे मनः ॥ ६५ ॥

अथ तस्य वाक्यपवनोद्धतार्चिषा
　चिरसंचितेन निजशोकवह्निना ।
परिदह्यमानहृदयो मुहुर्मुहुः
　श्वसितं विमुच्य निजगाद सारथिः ॥ ६६ ॥

धन्योऽसि वाहुक विनैव परिश्रमेण
　यन्नैषधं नयनगोचरतामनैषीः ।
नैनं व्यलोकयमहं पुनरल्पभाग्या-
　त्कृत्स्नां समुद्रवसनामपि गाहमानः ॥ ६७ ॥

वैदर्भी तु वने भ्रमन्त्यजगरस्यास्यं प्रविष्टा ततः
　कृच्छ्रान्निर्गमिता विधेः करुणया नीता निकेतं पितुः ।
भूयो नैषधसंगमाय मुनिना केनापि दत्ते वरे
　विश्रम्भात्तरसा न मुञ्चति शुचा क्लिष्टामपि स्वां तनूम् ॥६८॥

हस्तन्यस्तकपोलपालिविगलद्बाष्पाम्बुधौतस्तनं
　निःश्वासोष्मनिपीडिताधरपुटं व्याघूर्णितार्धेक्षणम् ।
ध्यायन्त्याश्च्युतचापलेन मनसा नक्तंदिवं नैषधं
　वैदर्भ्याः कवलीकरोति वलवानङ्गानि शोकानलः ॥ ६९ ॥

वाष्पाम्भस्तटिनीरयेष्वनुदिनं गण्डस्थले मज्जतः
　पक्ष्मोन्मेषनिमेषयोरपि दृशोर्वा लास्यमभ्यस्यतः ।
वाहू वालमृणालतन्तुतुलनामादातुमाकाङ्क्षतः
　संतापश्वसितानिलौ तु सुतनोर्निर्म्लानिमन्विच्छतः ॥ ७० ॥

वारं वारं निषधनृपतेश्चिन्तयोज्जृम्भमाणै-
　रुष्णोन्मेषैः प्रसृमरतटे तत्क्षणं क्षीयमाणः ।
प्रत्यासन्नैरपि सहचरीमण्डलैर्नोपलक्ष्यः
　सारङ्गाक्ष्याः श्रवणपुलिने निष्पतन्वाष्पपूरः ॥ ७१ ॥

मुकुलितनयनापि प्रेक्षते वैरिसेनिं
　सुरभिमपि निदाघं श्वासमाविष्करोति ।

कथयति हृदि खेदं मौनमभ्याश्रयन्ती
कुवलयनयनायाश्चेष्टितं चित्रमास्ते ॥ ७२ ॥
प्राप्तां दैववशाद्विदर्भनगरीं तत्रापि शोकाग्निना
भैमीं जीवितसंशयं गतवतीं निश्चित्य सूतोक्तिभिः ।
आनन्दाङ्कुरमग्रिमं कलयता तीव्रं च खेदोच्चयं
बाष्पाम्भःपिहितेक्षणेन गमिता सा बाहुकेन क्षपा ॥ ७
मार्गासुरिस्तदनु वन्दिजनोदिताभि-
र्योगावलीभिरपसारितशेषनिद्रः ।
प्रातस्तनेषु विधिषु त्वरमाणचेताः
शय्यानिकेतनमपास्य बहिर्जगाम ॥ ७४ ॥

इति श्रीसांधिविग्रहिकमहापात्रश्रीकृष्णानन्दकृतौ सहृदयानन्दे महाकाव्ये नलचरिते दमयन्तीवृत्तान्तलाभो नाम चतुर्दशः सर्गः ।

पञ्चदशः सर्गः ।

ततः समाहूय स बाहुकं नृपः सदः समासाद्य समेत्य मन्त्रिभिः ।
पृथक्पृथग्वर्णविशेषचारिणा गिरश्चराणां स्मृतिगोचरेऽकरोत् ॥ १ ॥
अरात्युदासीनसपक्षताजुषां दिनेदिने यद्व्यवसायवेदनम् ।
जिगीषतां दोर्बलशालिनामपि क्षितीश्वराणां प्रथमो ह्ययं नयः ॥ २
ततश्चरः कश्चन कुण्डिनाह्वयात्पुरादुपेतः क्षितिपं प्रणम्य तम् ।
निजांशुकान्तेन समावृताननः कृताञ्जलिर्वाचमुदैरयद्रहः ॥ ३ ॥
श्रुतं त्वया नाथ यथागतः पुरात्पुरा वनं क्वापि नलो न लक्षितः ।
अमुष्य पत्नी तु विदर्भनन्दिनी यदृच्छया प्राप पितुर्निकेतनम् ॥ ४
मुहुर्मुहुर्दुःसहतामुपेयुषा चिराय शोकेन हृता तपस्विनी ।
भवान्तरेऽपि प्रियदर्शनाशया जुहूषतीयं ज्वलने निजं वपुः ॥ ५ ॥
तपस्विना केनचिदर्पितं वरं प्रतीक्ष्य निन्ये दिवसान्यमून्यपि ।

सुतां निजां निश्चिततीव्रसाहसां विलोक्य भीमः सह पौरबन्धुभिः ।
निमज्य शोकाम्बुनिधौ सुदुस्तरे तरीं विधातुं न किमप्यवेक्षते ॥ ७ ॥
प्रभो पुरस्ते विनिवेदितुं मया श्रुतं विदर्भाधिपतेर्गृहेषु यत् ।
अनन्तरं यत्तु विधेयमीक्षसे प्रमाणतां तत्र मनस्तवार्हति ॥ ८ ॥
निवेद्य वृत्तान्तमिमं चरे गते नरेश्वरः प्रेक्ष्य मुखानि मन्त्रिणाम् ।
पुरं प्रयास्यन्नचिरेण कुण्डिनं निजासनार्धस्थितमाह बाहुकम् ॥ ९ ॥
सतां विपत्तीरसतां च संपदः समीक्ष्य को नाम भृशं न दूयते ।
विशेषतः सत्यपि राजमण्डले विदर्भराजस्त्वमिहापरः सुहृत् ॥ १० ॥
इतस्तु गव्यूतिशतद्वयं परं यियासुरेकेन दिनेन कुण्डिनम् ।
अजातपक्षेण खमुत्पतिष्यता शकुन्तशावेन गतोऽस्मि तुल्यताम् ॥ ११ ॥
तदद्य शोकेन विमूढचेतसं विलोकितुं तं सहृदं समुत्सहे ।
तदेव सौहार्दमकृत्रिमं विदुर्न विक्रियां यद्विपदि प्रपद्यते ॥ १२ ॥
रथस्थितं नेतुमिदं तु मां पुरं दिनेन दाक्ष्यं यदि लक्ष्यते तव ।
ऋतेऽरुणं कोऽन्वहमंशुमालिनं सुमेरुमावर्तयितुं प्रगल्भते ॥ १३ ॥
कलासु लोकोत्तरकौशलो भवान्भवादृशोऽन्योऽस्ति न कोऽपि सारथिः ।
न दुष्करं कर्म किमप्यभू……त्वया सनाथ…………… ॥ १४ ॥
इति ब्रुवाणस्य नृपस्य मन्त्रिणः समाहरंस्ते तुरगैर्युतं रथम् ।
व्यतर्कयद्यानवलोक्य बाहुकः पुरीं विदर्भां पुरतः स्थितामिव ॥ १५ ॥
स बाहुकेनोपगृहीतरश्मिभिस्तुरंगमैरूढधुरं रथं स्थितः ।
पुरोधसा संभृतमङ्गलक्रियः पुरीं विदर्भामतिसत्वरं ययौ ॥ १६ ॥
तथा प्रणुन्नाः पथि बाहुकेन ते रयातिरेकं तुरगाः प्रपेदिरे ।
यथा तदीया अपि नेत्ररश्मयः पुरः प्रसर्तुं प्रभुतां न लेभिरे ॥ १७ ॥
स बाहुकं स्यन्दनवाहने तथा विलोक्य लोकोत्तरपौरुषं नृपः ।
तमक्षलीलाहृदयं व्यचिन्तयत्ततः प्रपेदेऽश्वरयस्य वेदिताम् ॥ १८ ॥
ततोऽक्षलीलाहृदयं परीक्षितुं यदेव चक्रे पथि निश्चयं नलः ।
कलिस्तदैवास्य विहाय विग्रहं कृताञ्जलिर्वाचमिमामुदैरयत् ॥ १९ ॥

मुर्गीनिनी शोकमहार्णवे चिरं न्यमज्जयस्त्वां च विदर्भजां च यः।
मर्ग्पने पापकृता पुरःसरं नुराधमं मां निगृहाण तं कलिम्॥ २०॥
इति ब्रुवाणं करुणानिधिर्नलः कलिं समाश्वासयदुक्तिवैभवैः।
पैररभीष्टैः प्रतिनन्द्य तं च स प्रसन्नचेतास्त्रिदशालयं ययौ॥ २१॥

नरत्नु..........समं रथं मुहूर्तविश्रान्तहयं समाश्रितः।
विदर्भ[जा]चेतनमङ्गलोदयं समर्थसंपन्नमिव द्रुतं ययौ॥ २२॥
विलङ्घयन्वर्त्म यथा यथा त्वया पदे पदे सातिशयं रयं श्रितः।
तथा नगोत्सुक्यवशादमन्यत प्रकामदूरं नगरं स कुण्डिनम्॥ २३॥

अथास्तशैलोदरभाजि भास्करे सबाहुकस्तामविशत्पुरीं नृपः।
दमस्वसुः शोकतरङ्गिणीरयं प्रकाशयन्तीं जनलोचनाम्बुभिः॥ २४॥
विदर्भराजस्तु शुचापि विक्लवस्तमर्चयामास गृहानुपागतम्।
सतां सपर्यासु परिक्षतादरं न जातु जायेत महात्मनां मनः॥ २५॥
ध्वनिर्यश्च बाहुकवाह्यवाजिनो रथस्य भैम्याः श्रुतिगोचरं ययौ।
तं च तं प्रत्यभिजानती चिराद्भूत्नलोपागमशङ्किनी च सा॥ २६॥
ततः कथंचिद्धृतधैर्यबन्धना निवार्य वाष्पाम्बुतरङ्गिणीरयम्।
मुदं च दुःखं च निजे निरन्तरा रहः सखीमित्यमुवाच भीमजा॥ २७॥
अनुक्षणं केशिनि दक्षिणेतरं यथेक्षणं स्पन्दितमानोत्यधः।
तथास्य शोकाब्धिरयं दुरत्ययं तथा मनो मे [illegible]पि प्रसीदति॥ २८॥
तथाभिशङ्के फलवद्वचोन्मुखं मुनेः प्रसादं करुणार्द्रचेतसः।
निगूढय मामयं तु मदीयमीदृशं धियं सुमाविष्वपि हन्त संश्रये॥ २९॥
तथापि मन्ये नलमत्र सारथिं रथे ध्वनिर्यस्य भृशं विजृम्भते।
मरीचिमालेऽपि निदाघदीधितेर्विगद्धते वारि मरुस्थलीमृगी॥ ३०॥
ततस्तु केशिन्युपगम्य सारथिः क एष कस्येत्यवधार्यतां रहः।
इदं वयस्ये दलनीयमिन मम त्वदुक्तवार्तार्थविवेचनावधि॥ ३१॥
इति निश्चयार्थ निदेशेनानुमतः आगमं तस्यै पृथिवीन्द्रनन्दिनी।
आनन्यमानन्दमनुष्य कोशलं कन्यानु वृत्तं च वने यदप्यभूत॥ ३२॥

निशम्य संकेतगिरं दमस्वसुर्नितान्ततीव्रं [च] विचिन्त्य साहसम् ।
अनुद्रवन्ती रथघोषमायतं ददर्श सा कैतवबाहुकं नलम् ॥ ३३ ॥

तथा तमाकारविकारशालिनं विलोकयन्त्याः कुशलं कलासु च ।
सरिज्जलावर्तवशंवदेव नौर्मतिस्तदास्याः सपदि भ्रमं ययौ ॥ ३४ ॥

ततोऽभ्युपायैर्विविधैः परीक्षितं नलं विनिश्चेतुमलब्धवर्णया ।
निशम्य सख्याभिहितं रहोगतां विदर्भजा तां पुनरित्थमब्रवीत् ॥ ३५ ॥

अहो विधातुः प्रतिकूलवर्तिता मयि प्रशान्तिं भजते न जात्वपि ।
यदेष भूयः प्रियसंगमाय मां दुराशया योजयितुं समीहते ॥ ३६ ॥

मलीमसेयं दुरितैः क्व भीमजा क्व चैष लोकैकललाम नैषधः ।
न लक्ष्यते संगतिरेतयोः पुनः कुहूनिशाशीतमयूखयोरिव ॥ ३७ ॥

कुतोऽपि हेतोः कृतरूपवैकृतः कथं च न स्याद्यदि नैषधोऽप्ययम् ।
कृपापराधीनतयापि मां ध्रुवं तदा चिताग्नेर्विनिवारयिष्यति ॥ ३८ ॥

अदक्षिणत्वं मयि संश्रितं⋯⋯तदाप्यदः साहसमेव मे हितम् ।
प्रियेषु सौभाग्यसमुन्नतिच्युतिः कुलाङ्गनानामपरा परासुता ॥ ३९ ॥

तदद्य शोकाग्निरयः सुदुःसहश्चिताग्निनापि प्रशमं प्रयातु मे ।
अतीतमन्त्रौषधिवीर्यमूर्जितं विषं विषेणैव हि शान्तिमृच्छति ॥ ४० ॥

अलं विलम्बेन निशावसीयते हुताशनं दीपय दीपयेन्धनैः ।
नलोपलाभाय भवान्तरेऽपि मे भवन्तु भृत्याः सखि तस्य हेतयः ॥ ४१ ॥

सखि त्वमम्बा नृपतिः परोऽपि यः समीहितं मे प्रतीहन्तुमीहते ।
स केवलं द्रक्ष्यति पञ्चतां मम प्रपत्स्यते नेप्सितसिद्धिमात्मनः ॥ ४२ ॥

⋯⋯⋯⋯वचनं दमस्वसुर्विकृष्य तामप्यनिवार्यसाहसाम् ।
सबाहुके पश्यति पौरमण्डले हुताशनं दीपयति स्म केशिनी ॥ ४३ ॥

कृतप्रयत्नोऽपि विदर्भभूपतिः सुतां निषेद्धुं न शशाक निश्चयात् ।
परासुतानैषधविप्रयोगयोर्द्वितीयमेषा हि विवेद दुःसहम् ॥ ४४ ॥

---

१. ज्वालाः.

निर्गन्धधम्मिल्लमपालभूषणं विलुप्तमुक्तावलि लोचनाम्बुभिः ।
शुचोऽतिभारेण निपातिताः क्षितौ विमुक्तकण्ठं रुरुदुः पुराङ्गनाः ॥ ४५ ॥
अनारतं निर्गलदम्बुबिन्दुभिर्विलोचने स्वर्पित.......... ।
तथाविधां वीक्ष्य दशां दमस्वसुर्बभूवुरन्याः सुदृशो विचेतसः ॥ ४६ ॥
ततः प्रणम्याग्निमुदञ्चितार्चिषं प्रदक्षिणं कर्तुमियं प्रचक्रमे ।
अतीत्य हाहेति रवं पुरौकसामिदं वचः प्रादुरभूच्च नाकिनाम् ॥ ४७ ॥
अलं नलप्रेयसि साहसेन ते सुदुष्करेणाशुविनाशकारिणा ।
अनन्तरेऽस्मिन्क्षण एव ते प्रियः प्रहीणशोकां भवतीं करिष्यति ॥ ४८ ॥
उदेष्यता नैषधतिग्मतेजसा विपन्मयी सा रजनी निराकृता ।
विजृम्भितामोदभरं चिराय ते विकासमभ्येतु मनःसरोरुहम् ॥ ४९ ॥
पुरः पुरन्ध्रीकथनेन कीर्त्यतां प्रपन्नया स्वैश्चरितैरनाविलैः ।
दिने दिने भीमजयाभिनन्दितश्चिराच्चिरं नैषध शाधि मेदिनीम् ॥ ५० ॥
त्वया पुनर्वीरसेनवंशकेतन क्षितिं सनाथामभिवीक्ष्य निर्वृताम् ।
द्विजाः पुनर्निष्प्रतिबन्धभीतयो मखैर्वितन्वन्तु मुदं दिवौकसाम् ॥ ५१ ॥
इदं निशम्य त्रिदशैरुदीरितं क्षणं बभूव स्तिमितेव भीमजा ।
गिनद्धनागेन्द्रनिवेदिताम्बरः स्वरूपतः प्रादुरभूच्च नैषधः ॥ ५२ ॥
ततः प्रमोदोत्तरलैः सुरैः कृते प्रसूनवर्षे नभसः पतत्यधः ।
विजृम्भमाणो दिवि दुन्दुभिध्वनिर्नवाम्बुवाहस्तनितैस्तुलां ययौ ॥ ५३ ॥
उपेयुषोर्लोचनगोचरं चिरात्प्रमोदजा बाष्पतरङ्गिणी तयोः ।
प्रवृद्धमन्तर्निरवासयद्द्रुतं परस्परावीक्षणशोकपावकम् ॥ ५४ ॥
ततो निदाघग्लपितेव मेदिनी नवाम्बुवाहैर्विहिताभिषेचना ।
प्रशान्तसन्तापभरा सुमध्यमा प्रमोदजालं विदधे विदर्भजा ॥ ५५ ॥

अथ कथमपि दैवात्तीर्णदुःखार्णवं तं
पुनरपि दमयन्त्या संगतं वीरसेनिम् ।
शशिनमिव समेतं ज्योत्स्नया राहुमुक्तं
चिरतरमपि पश्यन्प्राप तृप्तिं न लोकः ॥ ५६ ॥

तदनु भुजगदष्टं बाहुकत्वं विहाय
प्रकटितनिजरूपं नैषधं प्रेक्ष्य हृष्टः।
द्रुततरमृतुपर्णस्तत्र सख्यं ययाचे
सहविहरणकाङ्क्षी सोऽपि तं प्रत्यनन्दत्॥ ९७॥

वैदर्भराजसुतया सह वैरसेनि-
स्तत्रापि कान्यपि दिनानि मुदाध्युवास।
मौलैः क्रमादुपगतैः सचिवैः स्वकीयैः
संख्यायमानसरणिर्निषधान्प्रपेदे॥ ९८॥

मण्डलं निखिलमन्वरञ्जयत्तापसंपदमुदाच्छिनद्भुवः।
नैषधेन्दुरुदयन्विकस्वरं पुंष्करं तु सपदि न्यमीलयत्॥ ९९॥

इत्थं निस्तीर्य कृत्स्नां विपदमुपगतं स्वां पुरं वैरिसेनिं
सार्धं वृद्धैरमात्यैः प्रणतपदयुगं ह्रीमता पुष्करेण।
निष्प्रत्यूहं प्रजानां मुदमुदयवतीमन्वहं निर्मिमाणं
भैमीं सान्द्रानुरागोत्तरलितहृदयां राजलक्ष्मीं च भेजे॥ ६०॥

लक्ष्मीर्यावदलंकरोति हृदयं विष्णोर्नृसिंहाकृते-
र्यावद्विष्णुपदी च धूर्जटिजटाजूटान्तरे क्रीडती।
कृष्णानन्दकवेः कपिञ्जलकुलक्षीरोदशीतद्युते-
स्तावत्काव्यमिदं तनोतु कृतिनामन्तःप्रमोदोदयम्॥ ६१॥

इति श्रीसान्धिविग्रहिकमहापात्रश्रीकृष्णानन्दकृतौ सहृदयानन्दे महाकाव्ये नलचरिते निषधेन्द्रद्वितीयसाम्राज्यलाभो नाम पञ्चदशः सर्गः।

समाप्तोऽयं ग्रन्थः।

---

१. स्वभ्रातरम्; (पक्षे) कमलम्.

KÂVYAMÂLÂ. 51.

THE
PATAÑJALI-CHARITA
OF
RÂMABHADRA DÎKSHIT.

EDITED BY

PAṆDIT S'IVADATTA

Head Paṇḍit and Superintendent, Sanskṛit Department,

Oriental College, Lahore,

AND

KÂS'ÎNÂTH PÂNDURANG PARAB.

PRINTED AND PUBLISHED

BY

TUKÂRÂM JÂVAJÎ,

Proprietor of Jâvajî Dâdâjî's "Nirṇaya-sâgar" Press.

BOMBAY.

1895.

Price 10 Annas

काव्यमाला. ५१

श्रीरामभद्रदीक्षितप्रणीतं

पतञ्जलिचरितम् ।

जयपुरमहाराजाश्रितमहामहोपाध्यायपण्डितदुर्गाप्रसाददारक-
केदारनाथकृपाङ्गीकृतशोधनकर्मणा शिवदत्तशर्मणा,
मुम्बापुरवासिपरवोपाह्वपाण्डुरङ्गात्मजकाशीनाथ-
शर्मणा च संशोधितम् ।

तच्च

मुम्बय्यां निर्णयसागराख्ययन्त्रालये तदधिपतिना मुद्राक्षरैरङ्कयित्वा
प्राकाश्यं नीतम् ।

१८९५

मूल्यं १० आणकाः ।

काव्यमाला।

श्रीरामभद्रदीक्षितप्रणीतं

पतञ्जलिचरितम्।

प्रथमः सर्गः।

अस्ति श्रियश्चन्द्रमसः सुधायाः कल्पद्रुमाणां च पिता पयोधिः।
रुन्धन्समन्ताद्वलयं धरण्या दधाति यः स्वच्छदुकूललीलाम्॥ १॥
तरङ्गिणी वारुणराजधानीधेनुस्तनप्रस्नुतदुग्धजन्मा।
बहिष्प्रसर्पद्भुजगाधिराजभङ्गीमिवाङ्गीकुरुते यदग्रे॥ २॥
अन्ये गुणाः सन्ति तथापि मन्ये माधुर्यमन्यादृशमेव यस्य।
यतो मधुद्वेषकृदेव जातो निषेवमाणः पुरुषो यदम्भः॥ ३॥
घना यतः प्रावृषिका गृहीत्वा पयांसि शङ्खोदरपाण्डराणि।
दरीगृहान्तर्गतभूतसङ्घाः कैलासशैला इव संचरन्ति॥ ४॥
मन्थभ्रमन्मन्दरवेगकीर्णान्व्योमाङ्गणे वारिकणान्यदीयान्।
विद्याधरीविभ्रममौक्तिकाभानद्यापि पश्यन्त्युडुकैतवेन॥ ५॥
यमुद्गतैरावतदानधारानिःष्यन्दनीलीभवदेकदेशम्।
तटस्थमास्वादितकालकूटं भर्गं समं प्राग्ददृशुः सुरेन्द्राः॥ ६॥
उदेष्यता पूर्वमुडुप्रियेण विशिष्य यस्मिन्गमिते विवृद्धिम्।
मन्थाद्रिशृङ्गे वसता शिवेन क्षीराभिषेकः क्षणमन्वभावि॥ ७॥
यस्यानुलिप्तः क्षणमुद्गतश्रीकराब्जकिञ्जल्करजोभिरूर्मिः।
कुलाद्रिकन्याकुचकुङ्कुमाङ्कं विडम्बयामास भुजं पुरारेः॥ ८॥
मन्थानशैलभ्रमिवातनुन्नैः प्रादुर्भवत्कल्पतरुप्रसूनैः।
सुगन्धिभिश्चारुसुधारसानामुदित्वराणामुपचस्करे यः॥ ९॥

यो मन्दरेण क्षुभितोऽपि गाढं पुंसा पुरोभागमुपेयुषेव ।
मतां कवीनामिव शब्दबन्धोरसंवुधानां रुचिरं व्यतानीत् ॥ १० ॥
आत्तेन यस्मादमृतद्रवेण जीवन्ति देवा इति नात्र चित्रम् ।
विषं निपीयापि यतः समुत्थं व्यजेष्ट किं नान्तकमष्टमूर्तिः ॥ ११
मरुद्गणैर्येन्मथनावसाने तटार्पिता वासुकिमन्थरज्जुः ।
दिगन्तमान्द्रीकृतदुग्धगन्धं तरङ्गवाताङ्कुरमाचचाम ॥ १२ ॥
निर्मथ्य यं साधु यथास्वदेशं निर्लिपलोकैर्दिवि नीयमानः ।
यतो यतो याति स मन्दराद्रिस्ततस्ततोऽभूयत दुग्धवृष्ट्या ॥ १३ ॥
पयांसि यस्य प्रथमं प्रविष्टान्यादाय मन्थाचलकन्दरेषु ।
पुष्णन्ति यत्नेन विनैव भूता भूतेशभूषाभुजगानजस्रम् ॥ १४ ॥
सारज्ञ एकः स सरोरुहाक्षो जज्ञे सुधाजृम्भितसौरभेयः ।
यदन्तराले जलजन्तुशून्ये कदापि मीनः कमठः कदापि ॥ १५ ॥
तस्यान्तरे श्रान्त इवागमान्तकान्तारसंचारवशादशेत ।
फणीन्द्रशय्यां पवमानतूलैरापूरणीयामधिरुह्य शौरिः ॥ १६ ॥
कदाचिदासादितयोगनिद्रमभूतपूर्वेण वपुर्गरिम्णा ।
अधोक्षजं वोढुमदक्षिणोऽभूत्पर्यङ्कभूतः फणिनामधीशः ॥ १७ ॥
निरुद्धमुच्छ्वसितस्तदानीमभीक्ष्णमच्छूनकृशं फणीन्द्रः ।
मतङ्गजक्लिष्टमृणालकल्पमनेकधा वृत्तमधत्त भोगम् ॥ १८ ॥
सम्भ्रान्तदत्तपद्मगतीचतुष्को जिह्वासहस्रद्वयलीढसृक्का ।
शतैर्मुखानां दशभिर्विमुञ्चन्फूत्कारमुग्रं ददृशे स शेषः ॥ १९ ॥
तं तादृशं वीक्ष्य पलायितेषु सनत्कुमारादिषु तापसेषु ।
समीपमागत्य वनी गरुत्मान्पर्याकुलः किंचिदिदं बभाषे ॥ २० ॥
न दृश्यते शेष भरान्पुरेव वदाधुना किं तव वैमनस्यम् ।
प्रज्ञां वदे भोगमुदारतां च पश्यामि नान्यस्य तवेव लोके ॥ २१ ॥
निरस्य नागेन ममाग्रणेन स्पर्धा पुरा दुर्धरभोगभीमः ।
नरथं तं मेरुगुरान्तरे त्वं चञ्चत्फणामण्डललब्धवेगम् ॥ २२ ॥

विशालमूर्वीवलयं तरस्वी सशैलकान्तारनदीसमुद्रम् ।
त्वमुत्तमाङ्गस्य समुन्नतस्य महत्तमोष्णीषदशामनैषीः ॥ २३ ॥
गत्वैव धातुर्भुवनं युगान्ते कृतस्तुतिः प्राञ्जलिभिर्मुनीन्द्रैः ।
विसृष्टफूत्कारविषानलस्त्वं विश्वत्रयं धक्ष्यसि दुर्निरीक्ष्यः ॥ २४ ॥
जगत्त्रयं यो जठरे बिभर्ति विश्वानि भूतानि च यस्य पादः ।
भोगेन बिभ्रत्पुरुषं तमाद्यं भवान्न वेद्यः परमेष्ठिनोऽपि ॥ २५ ॥
संजल्पितैः किं समरे गृहीत्वा कारागृहं यो रुरुधे महेन्द्रम् ।
तस्यापि लङ्केशसुतस्य हन्ता स लक्ष्मणस्ते किल मूर्तिभेदः ॥ २६ ॥
इत्थं गरुत्मन्तमुदीरयन्तं स दुर्वहश्रीशशरीरखिन्नः ।
कथंचिदालम्ब्य धृतिं फणीन्द्रो गिरा शनैर्गद्गदया जगाद ॥ २७ ॥
मुरद्विषो मूर्तिरियं पुरेव मयाद्य धर्तुं महती न शक्या ।
परीक्षितुं मां गरिमा धृतः किमनेन सत्वं मम वा गृहीतम् ॥ २८ ॥
इति ब्रुवन्नेव स पन्नगेन्द्रः शरीरभारेण हरेश्चचाल ।
खगेश्वरो मन्दरगौरवाभ्यां तदा भुजाभ्यां द्रुतमाललम्बे ॥ २९ ॥
किमेतदित्युज्झितकेलिपद्मा पयोधिकन्यापि तदा भयेन ।
नवाम्बुजाभेन नवाम्बुजाभं निष्पीडयामास करं करेण ॥ ३० ॥
ततः स्फुरत्पद्मदलाभिरामं प्रमोदबाष्पाकुलपक्ष्ममालम् ।
उद्गाढरोमाञ्चितमूर्तिरक्ष्णोरुन्मीलयामास युगं मुरारिः ॥ ३१ ॥
लघूभवन्तीमथ तस्य मूर्तिं लक्ष्मीपतेर्वोढुमहिः शशाक ।
जहर्ष च श्रीर्धृतकेलिपद्मा यथास्थितं विष्णुरथश्च तस्थौ ॥ ३२ ॥
प्रणम्य भक्त्या परमं पुमांसं पिप्रच्छिषुस्तत्तनुभारहेतुम् ।
विद्वत्प्रियान्व्याकरणानुशिष्टान्प्रायुङ्क्त शब्दान्पवनाशनेन्द्रः ॥ ३३ ॥
यदि प्रसादो मयि यद्यहं च श्रोतुं जगन्नाथ भवामि योग्यः ।
वदात्र हेतुं यदशिश्रियस्त्वमभूतपूर्वं वपुषो गुरुत्वम् ॥ ३४ ॥
इत्युक्तमीशेन भुजंगमानां श्रुत्वा मुकुन्दः स्मितकन्दलेन ।
मुक्ताफलालंकृतविद्रुमाभं बिम्बाधरं बिभ्रदवोचदेवम् ॥ ३५ ॥

शृणु त्वमाश्चर्यमिदं फणीन्द्र शुश्रूपुरुद्धाव्य दृशां सहस्रे ।
साम्यं बिभर्ति स्मरतो यदन्तः कायेन मे कुड्मलितः कदम्बः ॥ ३६ ॥
निरुद्धनिश्वासमवाप्य योगं स्थिरीकृते धारणया च चित्ते ।
अद्रक्ष्यन द्रागपनीतमायानेपथ्यमीशस्य परस्य नृत्तम् ॥ ३७ ॥
अलंकरासङ्गरणन्मृदङ्गं चतुर्मुखास्फालितचारुतालम् ।
बिडौजसोदञ्चितवेणुनादं वाणीकरक्वाणितवल्लकीकम् ॥ ३८ ॥
कपर्दलोलाभ्रनदीतरङ्गं घर्माम्बुसिक्तालिकभस्मपुण्ड्रम् ।
भुजान्तरोद्भूतभुजङ्गहारं कटीविराजत्करिचर्मकक्ष्यम् ॥ ३९ ॥
अमर्त्यलोकैरनिमेषभावमासादितं शश्वदभिष्टुवद्भिः ।
अवेक्ष्यमाणाद्भुतसंनिवेशशिञ्जानमञ्जीरपदारविन्दम् ॥ ४० ॥
अनल्पकल्पद्रुमपुष्पवर्षं चिदम्बरे हेमसभान्तराले ।
कालीसमक्षं कलितप्रमोदैः प्रशस्यमानं मुनिभिः पुराणैः ॥ ४१ ॥
आनन्दनृत्तं नटनायकस्य क्षेमं ददद्दृष्टवते जनाय ।
यावन्मयाद्र्शि फणीन्द्र तावत्त्वया वपुर्गौरवमन्वभावि ॥ ४२ ॥
इति ब्रुवाणं रमणं रमाया नूनं तदुक्तिश्रवहर्षनुन्नः ।
गलत्प्रमोदाश्रुकणापदेशादानर्च मुक्तामणिभिः फणीन्द्रः ॥ ४३ ॥
रोमाञ्चिते तस्य शरीरमञ्चे क्षणं विनिन्ये नलिनेक्षणोऽपि ।
कुरन्नदष्टाग्रकुशप्ररोहे करीव तीरे कमलाकरस्य ॥ ४४ ॥
श्रीश त्वदुक्तिश्रवणेन नीते चक्षुःसहस्रे मम चारितार्थ्यम् ।
तथापि पश्येयमवश्यमैशं नृत्तं प्रसीदेति स तं ययाचे ॥ ४५ ॥
स याचमानाय सरोरुहाक्षस्तस्मै पुनर्विस्मयमादधानः ।
कथामथो मासिकमाक्षिपन्त्या भुजङ्गराजाय गिरा जगाद ॥ ४६ ॥

1. भगांगा रोमाञ्चोऽपि कविभिः रोमाञ्चो वर्ण्यते. तथा च—
'मन्दोद्भूतैः शिरोभिर्नगिभिरगुरुभिः प्रौढरोमाञ्चदण्ड-
स्फार्यानियांकमधिपमरदुरगलत्मन्मदस्वेदपूराः ।
शिरापूर्णाभिपूर्णाननभिषमसमुद्दीर्णवर्णाभिराम

पणीति कश्चिन्मुनिरस्ति पूर्वं स पाणिनं नाम कुमारमाप ।
स्वतुल्यनाम्ना तनयेन सोऽपि दाक्षीमुदूढां दृढमभ्यनन्दत् ॥ ४७ ॥

स पाणिनो दक्षभुवा पुरन्ध्र्या रिपुः पुराणामुमयेव रेमे ।
काले मुनिः स्कन्द इव प्रसूतो हर्षं तयोः पाणिनिरप्यकार्षीत् ॥ ४८ ॥

तपोभिराराध्यवतः कठोरैस्तस्य प्रसन्नस्तरुणेन्दुचूडः ।
अघोषयद्दण्डविघट्टनेन चण्डं करस्थं डमरुं पुरस्तात् ॥ ४९ ॥

शब्दावलेर्व्याकरणं चिकीर्षोस्तदा मुनेः पाणिनसंभवस्य ।
मृडस्य चण्डा डमरुप्रणादाः शास्त्रादिसूत्राणि चतुर्दशासन् ॥ ५० ॥

इतीश्वरानुग्रहतो निबध्नन्सूत्राणि स व्याकृत शब्दजालम् ।
सुष्ठु प्रयोगं कथयन्ति यस्य स्वर्लोकसोपानपरंपरेति ॥ ५१ ॥

कात्यायनः कर्कशया प्रसाद्य तपस्यया चन्द्रकलावतंसम् ।
तस्याथ सूत्रेषु पदार्थबोधप्रवर्तकं वार्तिकमाबबन्ध ॥ ५२ ॥

प्रयुक्तया व्याकरणस्य सूत्रैः सवार्तिकैः साधुतया पदानाम् ।
अदुग्ध गौर्लौकिकवैदिकात्मा चिराय दुग्धं त्रिदिवं जनानाम् ॥ ५३ ॥

श्रुत्वा निजस्योपरि वार्तिकानि सूत्रप्रबन्धस्य स सूत्रकारः ।
कात्यायनेन ग्रथितान्यकुप्यत्कालो हि धीरेऽपि करोति मोहम् ॥५४॥

प्रकम्पितोष्ठं परिवर्तिताक्षं पादक्रमन्यञ्चितभूमिभागम् ।
तमाश्रमं पाणिनिराजगाम कात्यायनस्तिष्ठति यत्र योगी ॥ ५५ ॥

तमापतन्तं कुपितं मुनीन्द्रो दृष्ट्वापि सज्जीकृतपाद्यपात्रः ।
कात्यायनः प्रत्युदगान्न यावत्तं पाणिनिस्तावदृषिं शशाप ॥ ५६ ॥

यस्मादविज्ञाय मम प्रभावं वृषध्वजानुग्रहभाजनस्य ।
सूत्रेष्वनुक्तोक्तदुरुक्तचिन्तावृथोद्यमं वार्तिकमातनिष्ठाः ॥ ५७ ॥

तस्मात्पतेदेव तनुस्तवेयमित्युद्धतं पाणिनिशापवाक्यम् ।
आकर्ण्य तूर्णं स विवृद्धमन्युः कात्यायनोऽपि प्रति तं शशाप ॥ ५८॥

भवानजानन्भगवत्प्रसादविवर्तभूतान्यपि वार्तिकानि ।
मह्यं यतः शापमदान्मदेन ततो विशीर्येत तवापि मूर्धा ॥ ५९ ॥

इति त्रयोदश्यभिधानवत्यां तिथौ मिथः शापविसृष्टदेहौ ।
इमौ मुनीन्द्रौ स्वकृतैस्तपोभिः पत्युः पशूनां पदमाश्रयेताम् ॥ ६० ॥
आचार्ययोरद्भुतबोधभाजोरालोचयन्तः परलोकयात्राम् ।
तदादि वैयाकरणा महान्तस्तस्यां तिथौ न प्रसजन्ति शास्त्रम् ॥ ६१ ॥
ततो विवव्रे बुधमण्डलाय सवार्तिकं पाणिनिसूत्रबन्धम् ।
स व्याघ्रभूतिः सह पाणिनीयः श्वोभूतिना वाक्यकृदाश्रवेण ॥ ६२ ॥
योगीन्द्र तेषां भुवि वार्तिकानामशेषविद्वज्जनदुर्ग्रहाणाम् ।
भाष्यं महत्कुर्विति भक्तरक्षी नियोक्ष्यते त्वां किल नीलकण्ठः ॥ ६३ ॥
तदा नियोगात्तरुणेन्दुमौलेर्धरातले त्वं विहितावतारः ।
चिदम्बरक्षेत्रगतः पवित्रं नेत्रोत्सवं द्रक्ष्यसि नृत्तमैशम् ॥ ६४ ॥

इति मुरमथनोक्त्या मोदमानः फणीन्द्र-
स्त्रिपुरहरनियोगं दीर्घकालादवाप्य ।
तदपि परिदिदृक्षुस्ताण्डवं चन्द्रमौले-
रवतरितुमवन्यामंशतश्चाशशंसे ॥ ६५ ॥

इति श्रीयज्ञरामदीक्षितपुत्रस्य रामभद्रयज्वनः कृतौ पतञ्जलिचरिते प्रथमः सर्गः ।

द्वितीयः सर्गः ।

भूतलेऽथ जननोचितमपि वंशमीक्षितुमविक्लवदृश्यः ।
जन्तुनिस्मृतपरस्परवैरं तापसाश्रमवनान्तमनन्तः ॥ १ ॥
यत्र काननचरो गजराजो वीतकर्दममृणालविशङ्की ।
जृम्भणेषु चटुलेन करेण व्याचकर्ष किल केसरिदंष्ट्राम् ॥ २ ॥

---

१. 'गुञ्जालेन मन्दालसेन कलभो वक्त्रान्मृणालोज्ज्वल-
जृम्भारम्भविनिःसृतान्मृगपतेर्दंष्ट्राङ्कुरान्कर्षति ।
एषा कस्तुरी च मातरि तृणान्यत्तुं गताया क्वचि-
द्दीनस्या वरकन्दरस्थितशिशुः स्तन्यं पयश्चूषति ॥'
इत्यर्धमुद्रितराजविजयनाटके
'इन्दुकला कान्दवरदुर्दर्शनवसति-

अम्बरान्तरगते रविबिम्बे यत्र चानुदिनमातपभीतान् ।
पन्नगान्वनमयूरयुवानः पालयन्ति गरुता विततेन ॥ ३ ॥
यत्र चत्वरमपास्य तटान्ते चर्वितुं गवि तृणानि गतायाम् ।
द्वीपिनी रसनया परिलिह्य स्तन्यमर्पयति वत्सतरस्य ॥ ४ ॥
यत्र मुक्तकुहरं हिमभीतं रक्षितुं निजमुखेन गृहीत्वा ।
मूषिकार्भकमरण्यबिडाली मूलकोटरमगस्य निनाय ॥ ५ ॥
कृष्णसारवदनार्पितदर्भं कीरदत्तयवकल्पितहव्यम् ।
हस्तिपुष्करसमाहृतनीरं हृष्यति स्म तदवेक्ष्य वनं सः ॥ ६ ॥
तत्र कापि ददृशे मुनिकन्या गोणिकेति गुणसिन्धुरनेन ।
या हि यापयति पुत्रनिमित्तं दारुणेन तपसा दिवसानि ॥ ७ ॥
जन्म तापसकुले परिशुद्धे शीलमीशगृहिणीस्पृहणीयम् ।
तां च वीक्ष्य तपसा ग्लपिताङ्गीं मातरं स मनसा निरनैषीत् ॥ ८ ॥
दातुमर्घ्यमहिमद्युतयेऽम्भः पूतमञ्जलिपुटे विनिधाय ।
सा निमील्य नयने भगवन्तं भास्करं हृदि तदा परिदध्यौ ॥ ९ ॥
प्राज्ञमर्पय सुतं मम भास्वन्नन्तरित्थमभिसन्धिजुषोऽस्याः ।
पन्नगाधिपतिरर्कनियुक्तः प्राविशज्जनितुमञ्जलिगर्भम् ॥ १० ॥
संभृतार्घ्यजलमञ्जलिमुच्चैः सा सहस्रकिरणं प्रति देवम् ।
यावदुत्क्षिपति तावदमुष्मात्तापसाकृतिरहिः स पपात ॥ ११ ॥
पादयोगपरिपावितभूमिं सा सुवर्णगिरिदृष्टपटुत्वम् ।
दक्षिणं कलयितुं कमलेशं तं ददर्श नवमर्कमिवाग्रे ॥ १२ ॥

अजाना गोपुच्छैरजनि जनितप्रीतिभिरयः (?)
समालापोऽन्योन्यं शुककुलबिडालस्य समभूत् ॥'
समूह सर्पाणां समजनि सदा नाकुलकुलै-
र्मयूरेन्द्रान्निद्रां फणिकुलमदः प्रापयति च ।
गवां योगक्षेमे कृतमतिरमूद्व्याघ्रनिकरो
मृगाणा संबन्धः श्वभि···रन्योन्यमहितः ॥'
इत्यप्पादीक्षितीयगौरीमायूरचम्पूः.

प्रभया विमलया चिरमन्तर्व्याप्य निष्पतितयेव बहिश्च ।
शारदेन्दुमहसः सहचर्यापाण्डरं भसितकुण्ठनयाङ्गे ॥ १३ ॥
भावितो मनसि सत्त्वगुणेन द्वौ गुणावपि रजस्तमसीयौ ।
तं जटाभरमृगाजिनदम्भाद्दर्शयन्तमिव चोर्ध्वमधश्च ॥ १४ ॥
नित्यसंगिहरशेखरचन्द्रस्थित्यपेक्षकमिवोडुकदम्बम् ।
दक्षिणेन विमलं श्रवणेन स्फाटिकाक्षवलयं कलयन्तम् ॥ १५ ॥
वल्कबिम्बमुदितसितमीषद्धारिजं विकचमित्युपयान्तीम् ।
चञ्चरीकपटलीमिव कण्ठे शंकराक्षमणिधाम दधानम् ॥ १६ ॥
पुत्र एष मम पुण्यविपाकात्प्रादुरास किल पावकतेजाः ।
इत्युपेत्य मुदिता सहसा सा मूर्ध्नि तं मुनिकुमारमजिघ्रत् ॥ १७ ॥
प्रस्नुतस्तनमुदञ्चितबाष्पं विस्मृतव्रततपोविधिखेदम् ।
पुत्रलाभसुखनाम्नि समुद्रे मज्जतीं स जननीं प्रणनाम ॥ १८ ॥
तं तदाभिवदितुं प्रणतं प्राङ्नाम तस्य जननी विततान ।
यत्पतन्नभवदञ्जलितोऽसौ तत्पतञ्जलिरिति प्रथमानम् ॥ १९ ॥
श्रावितश्च स तदाभिवदन्त्या नाम तत्प्रथममेव जनन्या ।
चिन्तितस्त्वदुपकण्ठमुपेयामित्युदीर्य तपसे चलितश्च ॥ २० ॥
दर्शितद्रुमलताफलपुष्पे दक्षिणोदधितटेऽथ निवेश्य ।
चन्द्रचूडकरुणावटनार्हे दारुणे तपसि चारु स तस्थौ ॥ २१ ॥
आत्मनोऽपि भरणे धरणी मां प्रागियं नियुयुजे यदशक्ता ।
न व्यथेत नटसाविति तस्यां स न्यधत्त चरणाङ्गुलिमेकाम् ॥२२॥
अर्कमण्डलगतः सहसा मे शंकरोऽभिमतमर्पयितेति ।
सोऽवगम्य तदिवाथ जिघृक्षुः स्वं भुजद्वयमुदक्षिपदूर्ध्वम् ॥२३ ॥
नायमीक्षितचरो नयनं मे मूर्ध्नि भूभृत इति प्रहिताक्षः ।
चापल्यादिव स चण्डमरीचिं संददर्श न ततो विरराम ॥ २४ ॥
निष्टना तपसि भक्षयितव्यं कन्दमूलफलपर्णमपास्य ।
दर्शनस्मृतनामनया किं पूतमभ्यवजहार स वासम् ॥ २५ ॥

आगतां शुचमनीक्षितभास्वान्नित्यशीतलरसातलवासात् ।
हातुमूष्मदिवसेषु स हर्षादध्युवास शिखिपञ्चकमध्ये ॥ २६ ॥
शार्ङ्गधन्वशयनत्वदशायां ताडितस्य तरलाब्धितरङ्गैः ।
तस्य किं क्षतमभूदुदवासे शीतले शिशिरकालदिनेषु ॥ २७ ॥
प्राग्बिलेशयतया दुरवापान्यासनानि यदनेन जितानि ।
अद्भुताय तदसून्नुरुधे यन्नात्र चित्रमनिलाशितयास्य ॥ २८ ॥
चक्षमे वपुषि कर्तुमनूनन्यासमङ्कुरितकर्णकराङ्घ्रिः ।
सांप्रतं किल स तापसरूपो मातृकाक्षरगणस्य फणीन्द्रः ॥ २९ ॥
रुन्धति श्वसितमन्तरमुष्मिन्नीक्षणप्रभृतिरिन्द्रियवर्गः ।
[1]अर्यमातप इवाहरपाये स्पन्दितुं बहिरलं न बभूव ॥ ३० ॥
प्राणरोधमतनिष्ट यदायं सा पुनः प्रथममेव ततोऽपि ।
कुण्डलिन्यभवदस्य वशे स्यात्तत्र कुण्डलिनि तत्किमयुक्तम् ॥३१॥
पद्मकोशदलनं कृतमासीदुद्यतोषसि सहस्रकरेण ।
[2]प्रागभूवमसहस्रमुखः किं नेति तत्स इव सोऽपि चकार ॥ ३२ ॥
चन्द्रचूडचरणाम्बुजयुग्मध्यानसंततिरसानुभवेन ।
निर्मलास्य धिषणा परिणेमे चन्द्रिकेव शरदागमनेन ॥ ३३ ॥
गोणिकासुततपःकृतशङ्का गोत्रभित्प्रभृतयस्त्रिदिवेशाः ।
तत्तपो दलयतेति तदानीं प्रैरिर[3]न्नमरवारनताङ्गीः ॥ ३४ ॥
अङ्गभाज इव कल्पकवल्यो जङ्गमा इव मनोजपताकाः ।
विभ्रमैरथ विटान्भ्रमयन्त्यः सुभ्रुवो ववलिरेऽस्य पुरस्तात् ॥ ३५ ॥
[4]स्रस्तनीविनहनं च्युतचेलव्यञ्जितस्तनमृजूकृतमध्यम् ।
पाणिना विटपमानमयन्ती पल्लवानहृत काचन तासु ॥ ३६ ॥

---

१. 'अर्कमातप' इति पुस्तकान्तरे. २. 'प्रागभूवमसहस्रकरः किम्' क. ३. 'प्रैरयन्' ख. ४. 'स्रस्तनीविनहनच्युतचेल' क.

'आरक्तसंकुचदपाङ्गमुदस्तहस्त-
मुन्नम्रितस्तनमृजूकृतमध्यभागम् ।
नीवीसमुच्छ्वसितदर्शितनाभिदेश
निद्रावशेषकलुषा कुरुतेऽङ्गभङ्गम् ॥'

इत्यदसीयशृङ्गारतिलकभाणे.

एकया विकचचम्पकहृद्यं गेंहुकं कचभरे विनिधातुम् ।
दोर्युगं नखपदोज्ज्वलमूलं नोद्धृतं न विरतं च नताङ्ग्या ॥ ३७ ॥
कल्पितं बकुलदाम कराभ्यामर्पयाम्यहमिहेति हसन्ती ।
आहृतांशुकमदर्शयदेका हेमकुम्भसदृशं कुचभारम् ॥ ३८ ॥
वीक्ष्य कानककञ्चुके कुचयुग्मं द्रागनुद्रवति दाडिमबुद्ध्या ।
स्रंसमानजघनांशुकमीषद्दृश्यनाभिबिलमद्रवदन्या ॥ ३९ ॥
अन्यया तरुतले तरलाक्ष्या वारितोऽपि वलयस्वनितेन ।
आपतन्मधुकरोऽधरबिम्बं पातकी परिचुचुम्ब चिराय ॥ ४० ॥
स्वेदबिन्दुकमनीयकपोला श्वासकम्पितघनस्तनकुम्भा ।
भूतले निहितजानुयुगान्या कन्दुकं प्रतिजघान कराभ्याम् ॥ ४१ ॥
मा विकर्ष मम वेणिलतामित्याहतः करजुषा कमलेन ।
किं व्यथेति पुनरेव तरुण्या चुम्ब्यते स्म सुकृती ननु बर्ही ॥ ४२ ॥
संप्रदर्श्य नवमौक्तिकहारं संमुखे नवमृणाललतेति ।
केलिचंक्रममिवोपदिशन्ती कापि दूरमहरत्कलहंसम् ॥ ४३ ॥
संनिधौ किमपि चारु नदन्तं मामयं बत विडम्बयतीति ।
कङ्कणक्वणितपाणिकपोतं कापि केलिकमलेन जघान ॥ ४४ ॥
चारु वाममधिरोप्य कराब्जं दक्षिणेन परिमृष्टपतत्राम् ।
मञ्जुलानि रणितानि तदानीं शारिकां कलमपाठयदेका ॥ ४५ ॥
प्रौढयौवनमदोद्धतलीलं पञ्चबाणपिककेलिविलासम् ।
इत्थमन्तिकचरं सुरनारीचक्रमेत्य तमियेष विकर्तुम् ॥ ४६ ॥
लोलहेमवलयेन विराजन्मुद्रिकेण धृतिभिः सह यूनाम् ।
पाणिपल्लवयुगेन मृदङ्गस्ताडितोऽजनि कयापि तरुण्या ॥ ४७ ॥
न्यञ्चकुम्भगिरिवरगदुरोजं कन्दलत्क्वणितकङ्कणहस्तम् ।
तन्वती तरलतां तरुणानां ताळयोर्द्वयमघट्टयदन्या ॥ ४८ ॥
कण्ठजृम्भितकलस्वनभङ्ग्या कामिनां भ्रमिसृजा हृदयेषु ।
अङ्गुलीभिरिव पल्लवयन्त्या वल्लकीमपरया समगायि ॥ ४९ ॥

१. 'गेन्दुकं' ग.

पक्वबिम्बफलरोचिषि धन्यं वेणुमेकमधरे विनिवेश्य ।
कापि वादनमिषेण मृगाणां कर्णयोरपि मधूनि ववर्ष ॥ ९० ॥
स्पन्दमानकवरीभरमाल्यं मन्दहासमधुराधरबिम्बम् ।
घर्मवारिकणमौक्तिकपङ्क्ति क्लिन्नपत्रमकराङ्ककपोलम् ॥ ९१ ॥
भावसूचनविलोलकराग्रं संहतस्तनलुठन्मणिहारम् ।
चारुनूपुरझलज्झलिताङ्घ्रिन्यासमेणनयनानटदेका ॥ ९२ ॥
केशमाल्यमकरन्दतुषारो वीटिकारसलवङ्गसुगन्धी ।
सुभ्रुवां कुचतटाहतिमन्दस्तं तदाभजदृषिं वनवातः ॥ ९३ ॥
इत्यमर्त्यवनिताललितेन क्षोदितोऽपि न चचाल स योगी ।
वाति[1] चण्डपवनो वसुमत्यां तावता चलति किं गिरिरीषत् ॥९४॥
काचिदेत्य तदनु प्रमदानामालिलिङ्ग तमुरोजयुगेन ।
कानने कलभकुम्भनिकाषादस्य किंचिदधिकं न ततोऽभूत् ॥९५॥
आदधे वपुषि तस्य ततोऽन्या वक्रपाटलमुखानि नखानि ।
खेलतामुपरि तद्विहगानामातनोत्पदनखार्पणभङ्गीम् ॥ ९६ ॥
कापि वक्त्रकमलेन मृगाक्षी तत्कपोलमथ चारु चुचुम्ब ।
न व्यकारि स ततोऽपि तपस्वी लेहनादिव कुरङ्गशिशूनाम्॥९७॥
तस्य तत्र मतिनिर्जितकामे यौवतस्य विफलोऽजनि यत्नः ।
किं करोतु बलिना युधि नाथे पातिते परनृपेण भटौघः ॥ ९८ ॥
तादृशं भुवि कुशासनभाजं धारिताक्षवलयं करपद्मे ।
नासिकाग्रनिहिताक्षमवेक्ष्य व्यसयन्त सुरविभ्रमवत्यः ॥ ९९ ॥
विभ्रमैरपि निजैरविकार्यं तं विरागमिव मूर्तमवेक्ष्य ।
शापदानचकिता हरिणाक्ष्यस्तस्य किंचिदपचक्रमुरग्रात् ॥ ६० ॥
हृष्यतः शतमखस्य नियोगात्सिद्धचारणगणेन तदानीम् ।
पातिताजनि मुनेरुपरिष्टात्पारिजातकुसुमोत्करवृष्टिः ॥ ६१ ॥
तावदम्बुदकदम्बगभीरादध्वनुस्त्रिदिवदुन्दुभयश्च ।
या विमोहयितुमागतवत्यस्ताभिरेव ननृते च वधूभिः ॥ ६२ ॥

---

१. 'वातु' ख. 'न पादपोन्मूलनशक्तिरंहः शिलोच्चये मूर्च्छति मारुतस्य' इति रघुवंशे.

तस्यातिदुष्करमवेक्ष्य तपः प्रसन्नो
दातुं वरं तदुचितं दययाथ तस्मै ।
कैलासगौरमधिरुह्य वृषं महान्त-
मर्धेन्दुमौलिरुमया सममाविरासीत् ॥ ६३ ॥

इति श्रीयज्ञरामदीक्षितपुत्रस्य रामभद्रयज्वनः कृतौ पतञ्जलिचरिते द्वितीयः सर्गः ।

तृतीयः सर्गः ।

अथ वीक्ष्य स शैलकन्यया सहितं चन्द्रकलाधरं पुरः ।
रभसादुदतिष्ठदासनात्प्रणमन्नञ्जलिना पतञ्जलिः ॥ १ ॥
तदुपागमहर्षविस्मयै स्तिमितं यद्यपि तं वितेनतुः ।
स तथापि चकार दण्डवत्प्रणिपातं भुवि भक्तियन्त्रितः ॥ २ ॥
प्रणिपत्य समुत्थितस्तदा मुदितो मूर्ध्नि कृताञ्जलिर्मुनिः ।
तरुणेन्दुवतंसमादरात्तमुपश्लोकयितुं प्रचक्रमे ॥ ३ ॥
श्रुतयोऽपि न शक्नुवन्ति ते स्तुतये किं पुनरीश मादृशः ।
भणितिर्गृणती भवद्गुणान्परिशुध्येदिति किं तु मे मतिः ॥ ४ ॥
जगदीश यदेकमद्वयं तव सच्चित्सुखलक्षणं वपुः ।
विधिविष्णुहरा इति त्रिधा विभिदे तन्निजयैव मायया ॥ ५ ॥
तव देव गिरा यथार्थया ननु कर्माणि नरा वितन्वते ।
मुनयोऽयमयं सुमेधसः परमं ब्रह्म वदन्ति केवलम् ॥ ६ ॥

---

1. 'अतीतः पन्थानं तव च महिमा वाङ्मनसयो-
रतद्व्यावृत्त्या यं चकितमभिधत्ते श्रुतिरपि ।
स कस्य स्तोतव्यः कतिविधगुणः कस्य विषयः
पदे त्वर्वाचीने पतति न मनः कस्य न वचः ॥'
इति महिम्नः स्तोत्रे.

2. 'मम त्वेतां वाणीं गुणकथनपुण्येन भवतः
पुनामीत्यर्थेऽस्मिन्पुरमथन बुद्धिर्व्यवसिता ॥'

अतिसुन्दरमस्तु मे सदा हृदये त्वद्वपुरिन्दुभूषणम् ।
नियतं खलु यस्य दर्शनात्स्मरणीयो रमणो रतेरभूत् ॥ ७ ॥
जडमेव रथाङ्गमेकमप्यपरं द्वादशधा विभज्यते ।
कुरथेन ततस्त्वया कथं विजितं वैरिपुरत्रयं विभो ॥ ८ ॥
भवदाश्रयणेन मार्गणा अपि लक्ष्मीपतयो भवन्ति यत् ।
विपरीतमभूदिदं यतोऽजनि लक्ष्मीपतिरेव मार्गणः ॥ ९ ॥
अपि सेव्यमनेकशाखया भजतामप्यधिकं फलप्रदम् ।
परमेश भवन्तमीदृशं जगतः स्थाणुरिति ब्रुवन्त्यहो ॥ १० ॥
विनिहत्य रणेऽन्धकं कलाधरचूडामणिरप्यहो भवान् ।
न खलु त्रपते ततो यतः परिपूर्णं त्वयि नास्ति पौरुषम् ॥ ११ ॥
किमिहाद्भुतमस्ति यज्जटातटिनीं कामपि तावकी पपौ ।
जलधिं चुलुकीचकार किं तव भक्तोऽपि न कुम्भसंभवः ॥ १२ ॥
तव पञ्चमुखानि लोचनान्यपि तु त्रीणि तथाष्टमूर्तयः ।
इति शैलसुतातिसुन्दरं किमिति त्वामवृणीत गेहिनम् ॥ १३ ॥
वसनं करिचर्म वाहनं वृषभः कोऽपि विभूषणं फणी ।
अशनं विषमासिका गिराविति चित्रं जगतां त्वमीशिषे ॥ १४ ॥
वहतो नृकरोटिमालिकामनुलिप्तस्य परेतभस्मना ।
पितृकानननर्तकस्य ते प्रमथेशस्य गुणास्तु पावनाः ॥ १५ ॥
अरुणेन पदाम्बुजेन ते मम चित्रं क्रियते मनः शुचि ।
मृदुनाप्यमुना भुजान्तरं कठिनं न त्रुटितं यमस्य किम् ॥ १६ ॥
विजितादृजतेन निर्मितौ विषमेषोरिषुधी इवाहृतौ ।
कलये हृदि काङ्क्षितप्रदे तव जङ्घे तरुणेन्दुशेखर ॥ १७ ॥

---

१. 'रथः क्षोणी यन्ता शतधृतिरगेन्द्रो धनुरथो
रथाङ्गे चन्द्रार्कौ रथचरणपाणिः शर इति ।
दिधक्षोस्ते कोऽयं त्रिपुरतृणमाडम्बरविधि-
र्विधेयैः क्रीडन्त्यो न खलु परतन्त्राः प्रभुधियः ॥'
इति महिम्नः स्तोत्रे.

गजहस्तजिगीषयेव यौ धृततारक्षवचर्मकङ्कटौ ।
गिरिजाकरमर्दनोचितौ भवदूरू भव भावये हृदि ॥ १८ ॥
तव मध्यमहं तनुं भजे नितरामीर्ष्यति यत्र नाभये ।
प्रलयोद्धनरुद्रलोचनद्रुतरूप्याद्रिनदीजलभ्रमः ॥ १९ ॥
भुजगाभरणं भुजान्तरं भसितोद्धूलितमीश ते भजे ।
स्फटिकाद्रिशिलातलं यथा करिकीर्णाम्बुजनालकोमलम् ॥ २० ॥
अरुणाङ्गुलिपल्लवौ नखद्युतिसंभावितपुष्पडम्बरौ ।
कलिमोचन कालकण्ठ ते कलयेऽहं करकल्पपादपौ ॥ २१ ॥
मुखचन्द्रसमीपवर्तिनीमरुणामीश घनावलीमिव ।
तव नौमि जटापरम्परां सितविद्युन्निभगाङ्गनिर्झराम् ॥ २२ ॥
अविवेकतमोनिवृत्तये विलसन्तं विषमास्त्रशासनम् ।
मधुरस्मितचन्द्रिकोदयं वदनेन्दुं तव चिन्तये हृदि ॥ २३ ॥
इति तं पुलकोद्गमैः स्तनौ हृदि भक्त्या प्रमदाश्रुणा दृशोः ।
वचसि स्तुतिभिश्च सगतं परितुष्यन्प्रभुरब्रवीदिदम् ॥ २४ ॥
तपसा तव शेष तोषितो वितरिष्यन्वरमागतोऽस्मि ते ।
अचिरेण वृणीष्व तं यतो वपुरीदृक्तव वारितं सुखात् ॥ २५ ॥
चरितं निजमादितः स्मरन्नथ शेषेति निमन्त्रितो मुनिः ।
पदवातिक्रमाप्यनिर्मितौ प्रथमं पाटवमभ्ययाचत ॥ २६ ॥
अथ तस्य जगत्त्रयप्रभोर्नटनालोकनयोग्यतां पुनः ।
मुनिमर्थयमानमात्मनः स तथास्त्वित्यवदन्मुदा मृडः ॥ २७ ॥
अयि वत्स चिदम्बराभिधं नगरं त्वं व्रज काननाध्वना ।
तत्र तत्र नटेनमीक्षितुं दययेत्यन्तरधादुदीर्य सः ॥ २८ ॥
इति तस्य गिरा चिदम्बरं नगरं प्रास्थित नाट्यलिप्सया ।
मुदितः स मुनिर्मुमुक्षया भवनतो निकटं गुरोरिव ॥ २९ ॥
अपरं प्रतिगम्य वनं वनादपरं चाश्रममाश्रमाद्व्रजन् ।
ददृशे स पवित्रदर्शनः सुरसिन्धोरिव पाथसां भरः ॥ ३० ॥

पथि तं फलपुष्पसंचयैः परिपूज्येव मुनिं वनद्रुमाः ।
पवनाकुलपल्लवच्छलात्सफलं जन्मन इत्यनर्तिषुः ॥ ३१ ॥
बुधसृद्धरसा पदे पदे परिपाकच्युतपुष्पकोमला ।
पदवी तमनन्दयत्कवेः पठितव्याकरणस्य वागिव ॥ ३२ ॥
गिरिनिर्झरशीकरान्किरन्सममारण्यविहङ्गकूजितैः ।
मुषितद्रुमपुष्पसौरभो मुदमाधत्त वनानिलो मुनेः ॥ ३३ ॥
कटिबद्धमृगादनत्वचं कपिलोन्नद्धजटाभरं मुनिम् ।
तमवेक्ष्य तरक्षवो वने न पलायन्त न चाभिचक्रमुः ॥ ३४ ॥
चटुलाक्षमुदञ्चिताननं चलवालाञ्चलमीषदन्तरम् ।
कुतुकेन कुरङ्गशावकास्तमृषिं ज्ञातिमिवानुदुद्रुवुः ॥ ३५ ॥
कपयस्तदवेक्षणे तरूंन्व्यथयामासुरसाधुभिः पदैः ।
पदशास्त्र इवानधीतिनः कवयः कर्णपथान्विपश्चिताम् ॥ ३६ ॥
तमवेक्ष्य निनिन्दुरुच्चकैरपदे[1] पक्कणकुक्कुराः पथि ।
सरसस्य कवेः क्रमं गिरामवकर्ण्याक्षमयेव दुर्धियः ॥ ३७ ॥
ददृशे किल तेन गच्छता गिरिनद्यां कलहंसमण्डली ।
कियदप्यसृगुक्षिता तनौ गिरिशस्येव कपालमालिका ॥ ३८ ॥
अचलोर्ध्वतलादवस्थितं निपतन्तं स ददर्श निर्झरम् ।
रविरश्मिजिता कृतं ध्वजे विपिनेनेव दुकूलपल्लवम् ॥ ३९ ॥
कठिनोपलघट्टनोत्थितान्पतितान्निर्झरपाथसां कणान् ।
चलितानविशेषतोऽग्रहीच्चमराणामपि वालधीन्मुनिः ॥ ४० ॥
निबिडोपलगर्तनिःसरत्फणिफूत्कारभियापसर्पिणः ।
हरिणा नयनैः समाकुलैः पदवीमुत्पलिनीं मुनेर्व्यधुः ॥ ४१ ॥
ज्वलितारुणपल्लवानलश्रीरिविल्वप्रसवैकलाजया[2] ।
अचलस्य करग्रहोत्सवो वनलक्ष्म्येति विनिश्चिकाय सः ॥ ४२ ॥

---

१. 'ननद्रुरुच्चकैः' इति ख-पुस्तके; 'ननर्दुरुच्चकैः' इति भव्यः पाठो भवेत्.
२. 'चिरिविल्वप्रसवैकरम्यया' क.

मधुरध्वनयो मधुव्रता मदनिष्यन्दमलीमसे पथि ।
अवदन्मुनये निरक्षरं द्विपमासन्नसरोवगाहिनम् ॥ ४३ ॥
तरुमूलविहारिणो दरीभुवि भल्लूकगणानजीगणत् ।
गृडकण्ठरुचीन्वनश्रियः कचभारानिव जङ्गमान्मुनिः ॥ ४४ ॥
मृगराजकराहतित्रुटत्करिकुम्भच्युतमौक्तिके पथि ।
निबिडोद्गतकदम्बडम्बरे स मुनिश्चन्द्र इवाम्बरे ययौ ॥ ४५ ॥
अतिलङ्घ्य वनानि जग्मुषा ददृशे तेन चिदम्बरं पुरम् ।
इह ताण्डवयिष्यतीश्वरः कृपयेति प्रथमं गणैर्वृतम् ॥ ४६ ॥
पृथुलश्रवसो बृहन्मुखा गरुकण्ठा गिरिसन्निभोदराः ।
विकटोच्छ्रितजानवः स्वरं विहसन्तीव यदागता गणाः ॥ ४७ ॥
तमसामिव देहिनो भरा यमुनाया इव पिण्डिता भराः ।
जलदा इव मूर्तसंचराः प्रमथा यत्परितो विजह्रिरे ॥ ४८ ॥
विहरन्ति तरक्षुभिर्मिथो निनदैर्यत्र निगृह्णते हरीन् ।
गुरुविक्रियया च तर्जयन्त्यगकन्यापरिचारिणीर्गणाः ॥ ४९ ॥
कुसुमाहृतये गणैः प्रभोर्नवमुन्मत्तवनं प्ररोप्यते ।
अपि यत्र विमृश्य लूयते प्रसवामोदघना च केतकी ॥ ५० ॥
अनुलेपनसंग्रहं प्रभोः प्रमथा यत्र परे वितन्वते ।
परिनर्तितघोरफेरवं प्रतिपद्यत्र परेतभूतलम् ॥ ५१ ॥
मलयद्रुमकोटरान्तरादपि वल्मीकबिलोदरादहीन् ।
जगृहुः किल यत्र भूषणं नवमीशाय गणाः प्रदित्सवः ॥ ५२ ॥
मलयाद्रिपटीरवासितान्द्युतिगर्तेषु समीरणार्भकान् ।
प्रभुकङ्कणकुक्षिपूरणं तनितुं यत्र गणा निरुन्धते ॥ ५३ ॥
पुरदारमनङ्गपाननं गरलास्वादनमन्तकक्षतिम् ।
गजदानवखण्डनं जगुः प्रमथा यत्र चरित्रमैश्वरम् ॥ ५४ ॥
गणयन्ति निभृतिमल्लिका कानिचिद्यत्र गृहीतसूचयः ।
अपरैरपि नाम भाव्यते नवरुद्राक्षमणिप्रसज्ञनात् ॥ ५५ ॥

विलसद्भसितत्रिपुण्ड्रका धृतरुद्राक्षकिरीटमौलयः ।
कति यत्र नयन्ति वासरान्शिवपञ्चाक्षरमन्त्रजापिनः ॥ ५६ ॥
शिवभक्तगणे प्रदक्षिणक्रमणं यत्परितो वितन्वति ।
भसितैरपरः समुन्नतो वरणोऽकल्प्यत तत्तनुच्युतैः ॥ ५७ ॥
घटनाय जटाहिमांशुना परिगृह्णन्त्युडुमण्डलीमिव ।
शिवमर्चयितुं यदाश्रया द्विजलोका धवलार्कमञ्जरीम् ॥ ५८ ॥
गिरिशार्चनबिल्वपल्लवग्रहजैः पाणिषु कण्टकक्षतैः ।
कमलप्रमुखाङ्करेखिका वसतां यत्र व्रतोपमीयते ॥ ५९ ॥
निवसन्ति दिवः कति श्रियः कति वाण्यः कति मुक्तयः कति ।
इति वेद्मि न तत्र याः शिवो विनियुङ्क्ते प्रतिभक्तपूरुषम् ॥ ६० ॥
मृडनाट्यदिदृक्षुभिर्जनैः परितस्तन्नगरं परिष्कृतम् ।
प्रविशन्ददृशे पतञ्जलिः प्रथमं व्याघ्रपदा तपस्विना ॥ ६१ ॥
स समाधिदृशा निशामयन्फणिनामेष पतिः पतञ्जलिः ।
इति तस्य सभाजनार्थमानयदर्घ्यं सह पाद्यवारिणा ॥ ६२ ॥
उपचारमुपेत्य तत्कृतं स च माध्यंदिनसंभवं मुनिम् ।
कुशलं फणिनामधीश्वरः परिपप्रच्छ तपःसमाधिषु ॥ ६३ ॥

तावेवं परिचयलब्धगाढसख्या-
वग्रण्यौ शिवपदपद्मभक्तिभाजाम् ।
त्रैयक्षं नटनमहोत्सवं दिदृक्षू
योगीन्द्रौ कनकसभामगाहिषाताम् ॥ ६४ ॥

इति श्रीयज्ञरामदीक्षितपुत्रस्य रामभद्रयज्वनः कृतौ पतञ्जलिचरिते
तृतीयः सर्गः ।

चतुर्थः सर्गः ।

वासवादिभिरथामरैस्तदा चोदितेन भुवि विश्वकर्मणा ।
ताण्डवाय गिरिशस्य निर्मिता तत्र हाटकमयी सभा बभौ ॥ १ ॥
यत्र हेमवलभीविलम्बिनो दिव्यमौक्तिकसरा विरेजिरे ।
सर्वतः सुरगिरेरधित्यकां संगता इव नवोडुपङ्क्तयः ॥ २ ॥

यत्र सिन्धुनलशैवलाङ्कितं नाभिपङ्कजमिवेन्दिरापतेः ।
गारुडाश्मखचितं हिरण्मयं पुण्डरीकमुपरि व्यराजत ॥ ३ ॥
चञ्चलध्वजपटाञ्चलाञ्चितं यत्सुवर्णशिखरं समुन्नतम् ।
अन्वकारि हरिवज्रतो भिया मेरुणा तनुरुहाणि धुन्वता ॥ ४ ॥
वीक्ष्य मां सफलयध्वमक्षिणी भो नरा इति गिरेव शंसति ।
या विशङ्कटविटङ्ककोटिमाकिङ्किणीगणघणंघणारवैः ॥ ५ ॥
यद्विशालमणिजालकान्तरादुत्पतन्त्यगरुधूपपङ्क्तयः ।
आह्वयन्त इव शैवमीक्षितुं नर्तनोत्सवममर्त्यसुन्दरीः ॥ ६ ॥
यत्र काञ्चनवितानसंयतो नन्दनद्रुकुसुमस्रजां गणः ।
अश्रु माविहरनृत्तदर्शनप्रेमजं मधुमिषादिवोज्झति ॥ ७ ॥
शातकुम्भवलभीसमुन्नतव्रातबद्धमुकुरावलीच्छलात् ।
या बिभर्ति नयनानि कौतुकादाभिरूप्यमिव वीक्षितुं निजम् ॥ ८ ॥
द्वारपार्श्वयुगले हिरण्मये गारुडाश्मकदलीवनश्रिया ।
या परस्परसमागमार्हयोः शंसतीव घटने मनोज्ञताम् ॥ ९ ॥
आदितोऽन्तत उपोढविभ्रमैर्यत्र मौक्तिकसरैश्चकाशिरे ।
हेमतोरणमरीचिवीचयो राजहंसनिचयैरिवागतैः ॥ १० ॥
अत्यवर्तत यदीयकाञ्चनस्तम्भजालमनरालमुन्नतम् ।
अप्यहीनगुणभूपमुन्निमपद्धक्रिमाणममरालयं गिरिम् ॥ ११ ॥
देवताप्रतिकृतीर्यदन्तरे शिल्पिना मणिमयीः प्रकल्पिताः ।
देवनाः प्रथममागता नटं द्रष्टुमैशमिति मेनिरे नराः ॥ १२ ॥
यत्र भान्ति कुरुविन्दनिर्मितत्रोटयो मरतकच्छदाः शुकाः ।
हेमवर्दागगणराट्करस्फुरद्दाडिमग्रहकृतादरा इव ॥ १३ ॥
यत्र यत्र फलपुष्पमण्डितं वृक्षषण्डमरुचाद्विनिर्मितम् ।
प्रागरण्यमिव नन्दिहुंकृतिस्तम्भितं चरति शंकरे तपः ॥ १४ ॥
भान्ति यत्र मणिकुट्टिमे नरा बिम्बिता भगवतो नटिष्यतः ।
संनिपृक्षव इवाढ्याढ्लेः पारितोषिकविभूषणान्यहीन् ॥ १५ ॥

सिक्तमृष्टतलमुच्छ्रितध्वजं स व्यतीत्य पुरमार्गमायतम् ।
तां सभामथ विवेश तादृशीं व्याघ्रपादनुगतः पतञ्जलिः ॥ १६ ॥
कायवानिव तपःसमुच्चयो जङ्गमेव शिवभक्तिरूर्जिता ।
स्वात्मबोध इव मूर्तिसंचरस्तावृषी ऋषिगणोऽन्ववर्तत ॥ १७ ॥
यत्पुराणकिटिनापि शौरिणा न व्यलोकि चरणद्वयं प्रभोः ।
लोकयेमहि तदेव किंत्विति व्यसयन्त मुनयस्तदा मुहुः ॥ १८ ॥
आगताः प्रथममेव भूतले नीलनीरदनिभा गणास्तदा ।
विद्रवन्नरवितीर्णमार्गया सर्वतः समचरन्त लीलया ॥ १९ ॥
भूतनाथनटने दिदृक्षया भूतलेऽवतरतां दिवौकसाम् ।
उन्मुखक्षितिमयूरवीक्षितो दुन्दुभिध्वनिरभूदथाध्वनि ॥ २० ॥
निर्जरानथ कदाप्यनीक्षितानीक्षितुं भुवि दिवोऽवरोहतः ।
दिव्यदुन्दुभिरवावकर्णनात्सन्ननाह कुतुकी नृणां गणः ॥ २१ ॥
अम्बरे ददृशिरेऽथ सुन्दरा हाटकाङ्गदकिरीटकुण्डलाः ।
अञ्चलालिखितहंसवाससः पञ्चविंशवयसो दिवौकसः ॥ २२ ॥
तेषु मेषवरवाहनश्चतुःश्रृङ्गमौलियुगलः शिखोज्ज्वलः ।
स्रुक्स्रुवादिवहबाहुसप्तकः प्रत्यदृश्यत हुताशनस्त्रिपात् ॥ २३ ॥
साध्वसेन शिवभक्तसंनिधिं यः स्थितः परिहरंश्चिरादपि ।
तं मृकण्डुतनये कृतागसं शाम्भवा ददृशुरम्बरेऽन्तकम् ॥ २४ ॥
मूर्तयामुनतरङ्गवल्लरीविभ्रमावहमहासिभासितः ।
पाणिराननमुदग्रदंष्ट्रमप्याचचक्ष इव नैर्ऋतं नृणाम् ॥ २५ ॥
दन्तलग्नजलमर्त्यजाङ्गलक्रूरदूरविवृतास्यकन्दरम् ।
आगतस्य वरुणस्य मानवास्तत्र वाहनमवेक्ष्य तत्रसुः ॥ २६ ॥
योऽधिरुह्य पृषतं करे वहन्केतुमत्वरत पांसुकेतनः[1] ।
तं नरा निरणयन्धिया स्वया तातमाशरपुरीदहः कपेः ॥ २७ ॥
अभ्रसिन्धुतरिविभ्रमस्पृशा निष्पपात दिवि पुष्पकेण यः ।
तं गदोज्ज्वलभुजं महाङ्गदं किन्नराधिपमलोकयन्नराः ॥ २८ ॥

---

१. 'केतुमत्वरितपांसुकेतनम्' ख.

चन्द्रखण्डकृतचारुशेखरः पुण्डरीकदलपाण्डराकृतिः ।
शूलपाणिरहिजालभूषणः प्रादुरास वृषवाहनो हरः ॥ २९ ॥
राहुरुज्झति मुहुर्निगीर्य मां पालयेति शशिनेव सेवितः ।
आतपत्रवपुषा स चाययौ वज्रपाणिरिभराजवाहनः ॥ ३० ॥
रम्भयास्य चरमोपविष्टया चामरद्वयमधूयताभितः ।
लोलहंसमिथुनान्तरस्फुरत्पद्म चारु विदधे यदाननम् ॥ ३१ ॥
मेनकापि वितताार वीटिकां चन्द्रखण्डसुरभिं शचीपतेः ।
तेन सा हि जगृहे मृणालिका दन्तिनेव करिणीकरार्पिता ॥ ३२ ॥
अग्रतस्तदनु सिद्धचारणा वारणाधिपधृतस्य वज्रिणः ।
वृत्रजम्भबलपाकपातनख्यातमस्तुवत बाहुविक्रमम् ॥ ३३ ॥
तत्रिदम्बरपुरं पुरंदरे साकमम्बरचरैः समागते ।
प्राक्तनेशनटनादहो मुदा तत्र मर्त्यहृदयान्यनर्तिषुः ॥ ३४ ॥
शङ्खमद्दलमृदङ्गदुन्दुभिध्वानसंकथितमुत्सवं तदा ।
वीक्षितुं किमु जनस्य नाविशन्कर्णरन्ध्रमितरेतरोक्तयः ॥ ३५ ॥
रेजिरे दिगधिपा वनौकसो व्याघ्रपाद्गणवराः पतञ्जलिः ।
पौरजानपदमानवास्तदा संगताः कनकसंसदन्तरे ॥ ३६ ॥
यावदन्तरनघः पतञ्जलिर्ध्यातुमीशममिमीलदक्षिणी ।
तावदागमनशंसि धूर्जटेः काहलीरणितमाशु शुश्रुवे ॥ ३७ ॥
येन निःसरति काहलीरवस्तत्र वर्त्मनि जना दृशो दधुः ।
लोचनानि निदधुश्च यत्र ते तत्र संन्यधित शंकरः स्वयम् ॥ ३८ ॥
दर्शनोत्सुकजुपर्वपङ्क्तिचहंपूर्विकापरिगताग्रभूमिकम् ।
नन्दिहस्तधृतवेत्रसंगमत्रासमंकुचदवेक्षकाङ्गकम् ॥ ३९ ॥
नन्दनद्रुमसमुक्षणक्षणक्षिप्तपुष्पचयसिद्धचारणम् ।
मन्दिरध्वजपताकितान्तरक्षिप्तवगत्यगरुधूपवल्लिकम् ॥ ४० ॥
मन्दहासगुणनृत्यदप्सरःपादनूपुरनिनादमेदुरम् ।
मन्दिरानगतदिव्यमागधप्रस्फुरज्जयजयोक्तिबन्धुरम् ॥ ४१ ॥

आगतेभमुखमूषिकश्रमश्वासतृप्ततदलंक्रियोरगम्।
आपतद्गुहशिखण्डिताण्डवप्रक्रमिप्रमथडिण्डिमारवम् ॥ ४२ ॥
तुन्दिलैकगणधारितामलच्छत्रमच्छशशिखण्डमण्डितम्।
उक्षवाहनमुमासमन्वितं तं ददर्श गिरिशं पतञ्जलिः ॥ ४३ ॥
वामपार्श्वगतवारिजेक्षणं दक्षिणेऽम्बुजभुवा कृताञ्जलिम्।
वन्दितं चरमभागमाश्रितैर्वासवप्रभृतिभिः सुपर्वभिः ॥ ४४ ॥
सर्वतोऽपि सनकादिभिर्मुदा सेव्यमानमृषिभिश्चिरंतनैः।
नारदेन महती नखाञ्चलैर्विध्यता च मृदुगीतवैभवम् ॥ ४५ ॥
नूपुरोरगफणामणिश्रियामङ्कुरैररुणितेन योऽङ्घ्रिणा।
नूतनातपनिपातपाटलं पश्यतां हृदि निनाय पङ्कजम् ॥ ४६ ॥
भालपावकहुते स्मरे रतावप्यपास्तविहृतौ वृथास्थितौ।
केलिरत्नमुकुराविवैतयोर्जानुमण्डलमिषाद्बिभर्ति यः ॥ ४७ ॥
व्याघ्रचर्मपरिकर्मशालिनी सक्थिनी गुरुतरे दधाति यः।
देवदैत्ययुधि दिग्गजेन्द्रयोरागृहीतकवचौ कराविव ॥ ४८ ॥
मण्डलं दिनकरस्य मध्यतो नीयमानमुनिनिर्मितान्तरम्।
यस्य नूनमपदिश्य काञ्चनं पट्टबन्धमुदरे विराजते ॥ ४९ ॥
भाति यस्य किल कण्ठलम्बिनी शंकराक्षमणिमालिकोरसि।
कालकूटकलुषीकृता गलान्निर्गतेव निगमाक्षरावली ॥ ५० ॥
कृष्णसर्पकृतचारुकङ्कणैर्यश्चतुर्भिरपि भाति बाहुभिः।
शक्रवाहनगजः शशिप्रभैरिन्द्रनीलवलयै रदैरिव ॥ ५१ ॥
भासमानभसितत्रिपुण्ड्रया यो ललाटतुहिनांशुलेखया।
पञ्चबाणवपुरिन्धनानलं लोचनं वहति कुड्मलीकृतम् ॥ ५२ ॥
यस्य मौलिरपि धातृसौधभूनिर्गताभ्रतटिनीनिपातजम्।
फेनपिण्डमिव वेगवक्रितं कान्तमुद्वहति खण्डमैन्दवम् ॥ ५३ ॥
शंकरोऽथ चलमौलिजाह्नवीवारिपूरणरणत्करोटिकम्।
दक्षिणेतरकरावलम्बितश्रीशपाणि वृषभादवातरत् ॥ ५४ ॥

सोऽवतीर्य गिरिसन्निभाद्वृषात्साकमद्रिसुतया सविभ्रमम् ।
प्राविशत्कनकसंसदन्तरं पश्यतामिव शरीरिणां मनः ॥ ९५ ॥
तापसप्रमथदेवमानवैः सान्द्रिता विलसति स्म सा सभा ।
शंकरेण मधुनेव चारुणा भूरिभूरुहकरम्बितावनी ॥ ९६ ॥
अञ्जलिस्तबकितेन मौलिना कीर्तिवर्णनकृता मुखेन च ।
जन्मिनो जनिशमार्थमर्थयामासुरीशमचिरेण नर्तितुम् ॥ ९७ ॥
व्याघ्रपादमृषिमौरितस्तवं तं पतञ्जलिमपि स्तवोन्मुखम् ।
वीक्ष्य शीतलदृशा शिवोऽवदन्नर्तनं मम निरीक्ष्यतामिति ॥ ९८ ॥
नर्तनाय गिरिशे कृतत्वरे चत्वरे महति हेमसंसदः ।
मास्तु शब्द इति वेत्रपाणिना सर्वतो जगदतर्जि नन्दिना ॥ ९९ ॥
सिद्धचारणकरान्तनिर्गलन्मुग्धपुष्पनिचये समान्तरे ।
नन्दितर्जनवशात्कुतूहलादप्यतिष्ठदपसंकथो जनः ॥ ६० ॥
तत्र शंकरकटाक्षचोदितश्चारुमद्दलमवादयद्धरिः ।
यः पयोद इति पुष्कराश्रितो नीलकण्ठनटनोचितध्वनिः ॥ ६१ ॥
कामजिन्नटनकारणेन वा भारतीकुचयुगभ्रमेण वा ।
तत्र तालयुगलीमथाददे पाणिपङ्कजयुगेन पद्मभूः ॥ ६२ ॥
रम्भया हृतरसे रदच्छदे वंशनालमवसज्य वासवः ।
वादनादपि विमोहयञ्जनानाददे किल न वासवस्थितिम् ॥ ६३ ॥
वादय द्रुतमितीव शंसता स्फाटिकाक्षवलयेन दक्षिणे ।
आश्रिना श्रवसि चारुवल्लकी वादनं व्यतनुत प्रियाविधेः ॥ ६४ ॥
आयतेन फणिना जटाभरं मध्यभागमिभचर्मकक्ष्यया ।
नह्यतः प्रियतमस्य नर्तितुं वीक्ष्य संभ्रममुमा स्मितं व्यधात् ॥ ६५ ॥
दीक्षणोचितममांसचक्षुषा नर्तनोत्सवमवेक्षितुं निजम् ।
शंभुना मकरन्ददेहिनां तदा दिव्यमक्षि दिदिशे दयालुना ॥ ६६ ॥

१ 'यः पयोद इति पुष्कराश्रितो' क.

संददर्श[1] सपदि भ्रमज्जटाताडितोडुपटलं तदा जनः।
व्यालनूपुररणत्पदार्पणन्यञ्चितक्षिति नटेशनर्तनम् ॥ ६७ ॥
घर्मवारिकणकन्दलद्रवद्भसपुण्ड्रपरिकर्मितालिकम्।
कण्ठलम्बितहराक्षमालिकाच्छेदकीर्णमणिहारि किंकरम् ॥ ६८ ॥
मध्यसीम्नि गलिताहिवन्धनव्याकुलद्विरदचर्मकक्ष्यकम्।
पादताडितधरातलक्रमप्रोन्मिषत्पटत्पटायिताकुलम् ॥ ६९ ॥
मण्डलभ्रमिषु कीर्णजाह्नवीशीकरस्नपितचक्रवालकम्।
बाहुवेगपवनाभिपूरितक्रन्ददन्तरदिगद्रिकन्दरम् ॥ ७० ॥
उद्धृतैकचरणाम्बुजप्रभासृज्यमानपरिवेषविग्रहम्।
उत्पलोदरसहोदराम्बिकालोचनान्तवलनैकगोचरम् ॥ ७१ ॥
शाम्बरीयवनिकामथाक्षिपन्सप्रपञ्चमयनर्तनं शिवः।
द्रागदर्शयत गोणिकासुतं व्याघ्रपादमितरानृषीनपि ॥ ७२ ॥
तेन ते स्वयमिदं जगन्मृषा जानते स्म परमार्थतः पुनः।
ब्रह्म तत्परमनादि सच्चिदानन्दलक्षणमनन्तमद्वयम् ॥ ७३ ॥
इत्यवेक्ष्य नटनं जगत्पतेर्भक्तिभारलुलितेन चेतसा।
तुष्टुवुस्तमखिलाः शरीरिणः श्रेयसा स समयोऽजयच्च तान् ॥ ७४ ॥

नृत्तं तत्फणिपतये स दर्शयित्वा
प्राहेदं प्रणयकिरा गिरा गिरीशः।
त्वं कृत्वा भुवि पदशास्त्रवार्तिकानां
भाष्यं तद्विवृणु ततो दिवं व्रजेति ॥ ७५ ॥

आज्ञाप्यैवं फणिनमपरान्सोऽनुगृह्याक्षिपातै-
र्गौर्या साकं विधिहरिगणैश्चापि शंभुस्तिरोऽभूत्।

---

१. 'मही पादाघाताद्व्रजति सहसा संशयपदं
पदं विष्णोर्भ्राम्यद्भुजपरिघरुग्णग्रहगणम्।
मुहुर्द्यौर्दौस्थ्यं यात्यनिभृतजटाताडिततटा
जगद्रक्षायै त्वं नटसि ननु वामैव विभुता ॥'

इति महिम्नः स्तवे.

दृष्टाश्चर्यस्तिमितहृदयौ व्याघ्रपाद्गौणिकेया-
वस्तूयेतामृषिभिरनटद्यत्कृते चन्द्रचूडः ॥ ७६ ॥

इति श्रीधररामदीक्षितपुत्रस्य रामभद्रयज्वनः कृतौ पतञ्जलिचरिते
चतुर्थः सर्गः ।

पञ्चमः सर्गः ।

अथ नटनमवेक्ष्य चन्द्रमौलेरपसरति त्रिदशव्रजे विमानैः ।
कलिमलहृतये नृणां मुनी तौ लिलिखतुरादिनटं कचित्प्रदेशे ॥ १ ॥
विलिखितमधुनापि संयमिभ्यां शिवमवलोक्य नटं चिदम्बरेशम् ।
अपहृतकलुषाः कलौ मनुष्या दधति भवाब्धिविलङ्घनक्षमत्वम् ॥ २ ॥
कनकुलतिलकेन कल्पितानामथ मुनिना पदशास्त्रवार्तिकानाम् ।
जगदुपकृतये चकार भाष्यं महदचिरेण पतञ्जलिर्महात्मा ॥ ३ ॥
तमृषिमनुययुस्तदीयभाष्यं पिपठिषवः किल पण्डिताः सहस्रम् ।
गुरुपरिचरणादृते कुतो वा भवति परं सुलभा जनेन विद्या ॥ ४ ॥
तदनु यवनिकां वितत्य गूढं वपुरनया च पतञ्जलिर्विधाय ।
उपविशत बहिस्तिरस्करिण्याः पठत कृतिं च ममेति तानुवाच ॥ ५ ॥
मम स तु न भवेन्मनःप्रियो मां य इह तिरस्करिणीमुदस्य पश्येत् ।
इति पुनरभिधाय पाठनार्थं फणिपतिरूपमृषिः समाललम्बे ॥ ६ ॥
अथ गुरुचरणेन शान्तिमन्त्रान्प्रथममजापिपुरुत्तरं च पाठात् ।
अहरहरखिला बुधाः कृती स्याद्गुरुवचसि स्थित एव हीष्टसिद्ध्या ॥ ७ ॥
कृतिपठनमुखे गुरोस्तदन्तेऽप्यतनिषत व्यधिकान्दशप्रणामान् ।
बहुमततिनया बुधाः किमन्यत्सुकृतमिहास्ति गुरुप्रणामतोऽपि ॥ ८ ॥
पठति सुधगणे फणीन्द्रभाष्यं करधृतपुस्तकमुच्चकैस्तदग्रे ।
मुन इव मुखचान्य वाक्यपङ्क्त्या निशमयतामसृतद्रवः श्रवःसु ॥ ९ ॥
सुखगमपदार्थबोधहेतोरमृतरुचेरिव चन्द्रिकाविशुद्धा ।
भणितिरहिपतेर्बुधावलीनामपनयति स्म तमस्तदा समस्तम् ॥ १० ॥

---

१. 'महत्कान्तिमया प्रभाः' ग.

अहमहमिकया स्थितं क्षिपद्भिः परिचितगौतमजैमिनिप्रबन्धैः ।
सुमतिभिरनुयुक्तमर्थमुक्त्या झटिति सयुक्तिभिरिद्धया विवव्रे ॥ ११ ॥
किमपि विघटयन्किमप्यनुज्झन्किमपि समुज्ज्वलयंश्च वार्तिकेषु ।
नृप इव भटमण्डलेषु भाष्ये व्यहरत राज्य इवास्य वाङ्निगुम्फः ॥ १२ ॥
तुहिनशिखरितुङ्गशृङ्गपातक्षणरणदभ्रनदीतरङ्गभङ्गीम् ।
परिभवति पतञ्जलेः पठन्तो वचसि दधुः किल विस्मयं तदा ते ॥ १३ ॥
अधिफणिकृति तावदेव पेठुर्विलसति यावति वासरूपसूत्रम् ।
विनयभरजुषो विचक्षणास्ते बहुतपसां हि भवेत्तदन्तपाठः ॥ १४ ॥
प्रतिपुरुषमिहाननैः कियद्भिर्युगपदयं वदतीति विस्मयेन ।
अपहृतमनसोऽथ तेऽपनिन्युः सपदि तिरस्करिणीं तदीक्षणाय ॥ १५ ॥
विवृतफणसहस्रमुग्रदंष्ट्रं[1] क्षितितलकुण्डलितार्धभोगभीमम् ।
प्रसृतपरिहृतोभयाग्रजिह्वं तरलदृशं तमथ व्यलोकयंस्ते ॥ १६ ॥
दधुरथ सदृशीस्तनूः स्मरेण त्रिपुररिपोरलिकाक्षिलक्षितेन ।
अपि दश विदुषां शतानि पुंसो गुरुवचनव्यतिलङ्घनं ह्यनर्थः ॥ १७ ॥
फणिपतिरभिवीक्ष्य तादृशांस्तान्कथमिदमित्यनुचिन्त्य यावदास्त ।
परिसरमुपसृत्य तावदेकः प्रणमितमौलिरिदं भयादवादीत् ॥ १८ ॥
फणिवर भगवन्प्रसीद मह्यं बहिरगमं जलमोचनाय यावत् ।
विधुतयवनिकाः कृतापराधा बत मम तावदिति स्थिताः सतीर्थ्याः ॥ १९ ॥
इति गदितगिरं शशाप कोपाद्यदविहितोत्तरशान्तिमन्त्रपाठः ।
बहिरसि गतवान्पठन्मदीयां कृतिमपि तद्भव राक्षसोऽञ्जसेति ॥ २० ॥
प्रणिपतनगुणस्तवप्रबन्धैः फणिपतिरस्य कथंचन प्रसन्नः ।
धृतजटिलमनुष्यमूर्तिरित्थं तमवददापदमुत्क्षिपन्निवोक्त्या ॥ २१ ॥

मा भज वत्स विषादं मत्वा कर्माणि जगति चित्राणि ।
कथमिव मे त्वयि कोपः कथमिव शापश्च तादृशोऽपरथा ॥ २२ ॥
निष्ठायां किं रूपं पचेरिति त्वं बुधान्पृच्छ ।
पक्वमिति वदति यस्तं मम कृतिमध्याप्य मुच्यसे शापात् ॥ २३ ॥

---

१. 'विवृतफणमुदग्रमुग्रदंष्ट्रम्' क.

व्याकरणमहाभाष्यं मत्कृतमखिलं मम प्रसादात्ते ।
स्फुरतु यथेष्टं याहीत्युक्त्वा तमृपिस्तिरोदधे सहसा ॥ २४ ॥
सूत्राणि योगशास्त्रे वैद्यकशास्त्रे च वार्तिकानि ततः ।
कृत्वा पतञ्जलिमुनिः प्रचारयामास जगदिदं त्रातुम् ॥ २५ ॥
गोनर्दाख्यं देशं प्राप्य नमस्कृत्य गोणिकां जननीम् ।
तस्यां त्रिदिवगताया तस्थौ शेषः स्वयं स मुनिः ॥ २६ ॥
अथ स पतञ्जलिशिष्यो रक्षो भूत्वाधिरुह्य वटमेकम् ।
पचिरूपं निष्ठायां पृच्छन्पचितमिति वादिनोऽखादीत् ॥ २७ ॥
अथ बहुषु गतेषु वत्सरेषु द्विजमुपकण्ठमुपेयिवांसमेकम् ।
पुनरपि तदपृच्छदेव रक्षो झटिति स पक्कमिति स्फुटं जगाद ॥ २८ ॥
द्विजगिरमवकर्ण्य कर्णरम्यामवतरति स्म वटात्तदाशु रक्षः ।
अयमुदयति शापमोक्षकालो मम गुरुणोक्त इति प्रहृष्यदन्तः ॥ २९ ॥
द्विजवर वद को भवान्कुतस्त्यस्तव किमिहागमने प्रयोजनं वा ।
कृतमतिरसि पाणिनीयशास्त्रे यदि च रुचिः पठ मत्फणीन्द्रभाष्यम् ॥ ३० ॥
इति कथयति रक्षसि प्रहृष्यन्निदमगदीदहमस्मि चन्द्रगुप्तः ।
उपगम इह मेऽयमुज्जयिन्याः पठितुमहीश्वरभाष्यमन्तिके ते ॥ ३१ ॥
इति गदितवते द्विजाय तस्मै फणिपतिभाष्यमशेषमाचचक्षे ।
शुचिरनिशमसविशन्ननश्नंस्तदपि च मासयुगेन सोऽध्यगीष्ट ॥ ३२ ॥
प्रतिदिवसमसौ पपाठ यावद्भुजगकृतौ किल रक्षसः समीपे ।
अपचितवटपत्रजालगर्भे नखशिखरेण दृढं लिलेख तावत् ॥ ३३ ॥
अथ पृथुलगिरोणुमात्रकण्ठं चलदतिशुष्कपिचण्डमायतोरु ।
कृसिमभृदकृशाङ्घ्रिपाणि रक्षो वपुरपहाय स दिव्यमूर्तिरासीत् ॥ ३४ ॥
व्रज सुखमवनौ कुरु प्रचारं भुजगकृतेरिति तं स शेषशिष्यः ।
दिवमगमदुदीर्य सोऽपि बद्ध्वा वटदलसंचयमंशुके प्रतस्थे ॥ ३५ ॥

---

१. 'पुनरपि तदपृच्छदेव रक्षो' क. २. 'अथ पृथुशिथिलगिरोणुमात्रकण्ठ' क.
३. 'भुजगकृतेरिति स शेषशिष्य.' ख.

नखलिखितपतञ्जलिप्रबन्धं वटदलजालकमुत्तरीयबद्धम्।
शिरसि दधदभीष्टलाभहृष्टः स निववृते वनवर्त्मना मनीषी॥ ३६॥
पथिकपरिगृहीतवृक्षमूलस्थलमचलत्खगमप्रवृत्तवातम्।
दिशि दिशि विसृतातपोष्म भेजे पथि चलता किल तेन मध्यमाहः॥३७
तदनु पथि चलन्स चन्द्रगुप्तः सरितमवैक्षत कामपि प्रसन्नाम्।
विकचकमलगर्भरेणुगन्धी श्रममपहन्ति नृणां यदूर्मिवातः॥ ३८॥
बभुरनवरतं यदम्बुलोलेष्वलिकलभाः कमलेषु संचरन्तः।
वसतिषु शयितं श्रियो जनन्याः प्रभुमिव पञ्चशरं गवेषयन्तः॥ ३९॥
अदधुरिव वनानि सल्लकानां[1] परिमललोलदलिव्रजच्छलेन।
निगलमतरलेतरं यदूर्मौ झटिति नियन्त्रयितुं दृशो जनानाम्॥ ४०॥
कुमुदमुकुलजालकं यदीये पयसि बभौ करिदन्तकान्तकान्ति।
पथिकतरुणदुर्दशानिमित्तं पतितमिवोडुकदम्बमम्बरान्तात्॥ ४१॥
अविरलमसितं यदम्बुपूरे कुवलयकुड्मलमण्डलं चकाशे।
पथिकयुवविहन्तुरङ्गजस्य[2] स्थितमिव जालमकीर्तिकन्दलानाम्॥ ४२॥
पयसि विहरतोऽनिशं यदीये कलनिनदः कलहंसमण्डलस्य।
श्रुतिषु परिणनाम पान्थयूनां कुपितमनोभवयोधसिंहनादः॥ ४३॥
प्रसृमरमवकर्ण्य चक्रवाकप्रणदितमध्वनि तीरभाजि यस्याः।
विनमितमुदितस्मितं तरुण्या वदनमलुम्पत वल्लभस्य धैर्यम्॥ ४४॥
परिणतिविगलत्कदम्बपुष्पस्तबकपरागकरम्बितां यदूर्मिम्।
न पुनरुपससार दावबुध्या वनकलभस्तृषितोऽपि वारि पातुम्॥ ४५॥
शिखरितटनिषण्णमेणशावं कमपि यदम्बुनि लम्भितानुबिम्बम्[3]।
ततकरकमलं गृहीतुकामा पतिहसिता[4] शबरी परं ललज्जे॥ ४६॥
तटरुहसहकारमञ्जरीणां पयसि मुहुः प्रतिबिम्बितानि[5] यस्याः।
मधुकरकुलमुज्झितारविन्दस्पृहमसकृद्भ्रमयांबभूवुरुच्चैः॥ ४७॥

---

१. 'हल्लकानाम्' ख. २. 'पथिकयुवतिहन्तुरङ्गजस्य' क. ३. 'लम्बितानुबिम्बम्' क. ४. 'परिहसिता' क. ५ 'परिबिम्बितानि' क.

यदुपवनरसालवाटिकायां मणितमनुत्सुकया भिया विधातुम् ।
अरमत सुदृशा कयापि जारो मदकलकोकिलकूजितानि शृण्वन् ॥ ४८ ॥
ततमपि मणितं तटे यदीये तरुविटपाग्रकलक्वणत्कपोते ।
इह विहरति जारयुग्ममन्तर्निचुलनिकुञ्जभुवीति न व्यनक्ति ॥ ४९ ॥
कमलदलदृशा विटं कयाचित्कृतसमयं यदुपान्तनीपवन्याम् ।
व्यवहितविवृतोऽसकृत्कलापी तरुषु कचभ्रमकृन्निनाय दूरम् ॥ ५० ॥
स्फटिकनिभविसर्पिचन्द्रपादे कुवलयसौरभचोरगन्धवाहे ।
दयिततमपदानि जारिणीभिर्निशि निशि यत्पुलिने गवेषितानि ॥ ५१ ॥
व्रतिमतिततिभिः प्रतानिनीनामिह विजहार चिराय जारयुग्मम् ।
इति निजकुहरप्रकीर्णभूपामणिभिरुवाच यदीयतीरकुञ्जः ॥ ५२ ॥
करचरणपदानि यत्तटान्ते नवपुलिने निहितानि कुञ्जगर्भे ।
दयितसहचरीजनाय तस्याश्चतुरमचक्षत जारकेलिभेदम् ॥ ५३ ॥
विदितनिजपथेऽपि शालिगोपीं कथमिति पृच्छति पान्थयूनि मार्गम् ।
अयमिति वि[1]हितस्मिता च सास्मै निरदिशदिक्षुवणं यदन्तिकस्थम् ५४
स्तनभरमभिवीक्ष्य शालिगोप्याः पथिकयुवा श्रम इत्यशेत कुञ्जे ।
अविरलपुलकस्तनी वितेने दिशि दिशि सा च दृशौ[2] तटे यदीये ॥ ५५ ॥
पथिकयुवरदक्षताधरा यत्तटभुवि काचन शालिगोपकन्या[3] ।
सहचरमेतिसंदधे[4] चटूक्त्या न दशति केलिशुको न मां सखीति ॥ ५६ ॥
सलिलविहरमाणसारसाक्षीकुचतटकुङ्कुमपङ्किला यदूर्मिः ।
पथिकयुवजनस्य पश्यतोऽन्तःकरणमरञ्जयदद्भुतं न तत्किम् ॥ ५७ ॥
तटमधिवसतो विटस्य तन्वीं सपदि यदम्बुनि मज्जतीमवेक्ष्य ।
[5]जडमजनि मनो मृषा न चेदं यदियममज्जदिहापि साङ्गभूषा ॥ ५८ ॥
स्तनशिखरितटे तलोदरीणामतिकठिने पतिता दृशो विहाय ।
समजनि हृदयेषु हन्त पीडा तरुणजनस्य तटस्थितस्य यस्याः ॥ ५९ ॥

---

१. 'विहितस्मिता च वामे' क. २. 'दृशस्तटे यदीये' क. ३. 'शालिगोपकान्या' क. ४. 'इति गर्भे' ख. ५. जड=जड. 'किममुभिर्गलितजडं मन्यसे मयि निमज्जतु भीमसुतामनः । मम किल श्रुतिमाह तदर्थिकां नलमुखेन्दुपरां विबुधः स्मरः ॥' इति नैषधकाव्ये.

अहरदधररागमाससाद स्तनतटकुङ्कुममाममर्श काञ्चीम् ।
जघनघटनया चचाल यस्याः सलिलभरः सुकृती नितम्बिनीनाम्॥६०॥
गिरितटकठिनोपलाभिघातस्खलनझलज्झलितोरुनिर्झरा या ।
प्रकटसहचरापराधरोपक्षणपरुषोक्तिरिवाङ्गना बभासे ॥ ६१ ॥
अथ स बुधवरः श्रमेण तस्याः किमपि निपीय जलं तटद्रुमूले ।
दलचयमुपधाय वस्त्रबद्धं लिखितपतञ्जलिवाङ्मयं निदद्रौ ॥ ६२ ॥

तावन्निद्रावशमयमगाद्यावदस्योपधानं
वत्सः कश्चिद्द्रुटदलचयग्रासलोलश्चकर्ष ।
उत्थायाथ ग्रसनचटुलादक्षिपद्वत्सवक्त्रा-
त्तद्दन्तालिक्षतलिपि हठात्केषुचित्तद्दलेषु ॥ ६३ ॥

इति श्रीयज्ञरामदीक्षितपुत्रस्य रामभद्रयज्वनः कृतौ पतञ्जलिचरिते
पञ्चमः सर्गः।

षष्ठः सर्गः ।

बुधं ततः सिन्धुतटे प्रतिष्ठितं बुभुक्षितं काचिदवेक्ष्य तं वधूः ।
नवं वहन्ती नवनीतमाययौ करेण पीयूषमिवादिमोहिनी ॥ १ ॥
विजेतुकामस्य विलासिनीगणं मनोभुवः खड्गलतां मनोहराम् ।
चमत्कृतां चम्पकपुष्पमालया कयापि वेणीकपटेन बिभ्रतीम् ॥ २ ॥
अभिप्रपन्नैरभितो मधुव्रतैः सरोजकिञ्जल्कपरागशङ्कया ।
कचापदेशाद्दधती करम्बितं चिराय सिन्दूररजोधिकारुणम् ॥ ३ ॥
निशाकरार्धे निटिलेन निर्जिते तदीयकीर्तिप्रथमाङ्कुरोपमाम् ।
ललन्तिकामौक्तिकपङ्क्तिमुज्ज्वलां ललाटपट्टे ललिते वितन्वती ॥ ४ ॥
दृशा ललाटस्थितया महेश्वरो ददाह यं दर्शितबाहुविक्रमम् ।
प्ररोहयन्ती प्रसवास्त्रमेव तं विचित्रयेवालिकचित्रकश्रिया ॥ ५ ॥
क्षमे न किं वा पुरुषस्य पश्यतः प्रदातुमावां हृदये धनंजयम् ।
इतीव कर्णव्यतिलङ्घनोद्यते दृशौ दधाना दलिताम्बुजद्युती ॥ ६ ॥

---

१. 'बुधस्ततः' क. २. 'नवनीतमादधौ' ख. ३. 'विलासिना गण' ख.

[?]नि सुवर्णद्युतिभूषणस्थिता बबन्ध मुक्तावलिरुज्ज्वला ययोः ।
नयोर्विशेषं गमिता कपोलयोस्तमालपत्राङ्कुरलेखनश्रिया ॥ ७ ॥
द्विजान्विशुद्धानपि नित्यमाश्रयन्नवाधरः पल्लवविभ्रमं जहौ ।
इतीव नासाभरणस्य रश्मिभिर्निबध्नती रागभृतं तमायतैः ॥ ८ ॥
शरीरसौन्दर्यपयोधिजन्मना गलेन पुष्पायुधवीरकम्बुना ।
घनस्य हारस्य कुचेभकुम्भयो रुचा दिशन्ती करशीकरभ्रमम् ॥ ९ ॥
भृशं गभीरं हृदयं हृदान्तरं विगाहमानेन मनोजदन्तिना ।
बहिष्प्रकाशं गमितौ पृथून्नतौ चिराय कुम्भाविव बिभ्रती कुचौ ॥ १० ॥
प्रविष्टनाभीबिलमन्मथोरगस्फुटेन्द्रनीलोद्गतकान्तिकन्दलैः ।
अभिन्नया मेचकरोमलेखया कृशेऽवलग्ने कृतरामणीयका ॥ ११ ॥
विलोचनान्याक्षिपता विलासिनां सलीलमन्यत्र समर्पितान्यपि ।
कलेन काञ्चीरणितेन बिभ्रती मनोजपीठं जघनस्य मण्डलम् ॥ १२ ॥
युवप्रपञ्चे युगपत्समुज्झितुं शरान्कराभ्यामपि शम्बरारिणा ।
निषङ्गयुग्मं निदधे यदार्जितं तदेव जङ्घाकपटेन बिभ्रती ॥ १३ ॥
तरङ्गवेगेन तटान्तमागतः स्थलारविन्दं यदि सिन्धुमौक्तिकैः ।
वृताञ्चलं करपि तेन बिभ्रती कृतोपमानौ चरणौ नखोज्ज्वलौ ॥ १४ ॥
कलक्वणत्काञ्चननूपुरोज्ज्वलं समाह्वयन्तं सहसैव मन्मथम् ।
अलक्तकश्रीजितरक्तसंध्यकं पदक्रमं चारु शनैर्वितन्वती ॥ १५ ॥
ततः सपात्रं नवनीतमङ्गना धरातले तस्य निधाय पार्श्वतः ।
प्रणम्य बद्धाञ्जलिरित्यमर्थयांबभूव भक्तिप्रतिपन्नया गिरा ॥ १६ ॥
मुनेन्द्र पूर्वं बहवल्लपोवनाः फलाम्बुदर्भाजिनबर्हिरर्पणैः ।
मया कुमार्या परितोषिता भृशं प्रसादसर्वस्वमिदं वचोऽवदन् ॥ १७ ॥
इहागमिष्यत्यखिलं पतञ्जलेरधीत्य भाष्यं किल कश्चन द्विजः ।
नर्मीयशिष्यादचिरेण रक्षसः प्रणम्य तं पूजय पद्मलोचने ॥ १८ ॥

---

१. 'सुवर्णद्युतिभरणस्थिता' इति क-पुस्तकपाठः साधुरिति भाति. २. 'न चाधर. पल्लविभ्रमं जहौ' इति ख-पुस्तकपाठ एव शुद्धो भाति ३. 'विलोचनान्याक्षिपत' क; 'विलोचनान्याक्षिपतो' ख. ४. द्वितीयः पादः क-पुस्तके नास्ति.

प्रचारयिष्यन्कृतिमात्मनः स्वयं पतञ्जलिस्तद्वपुषाभवद्भुवि ।
स पूजितस्त्वां परिणीय कन्यकां गरीयसि श्रेयसि वर्तयिष्यति ॥१९॥
इतीरितां योगिजनेन शृण्वती गिरं द्विजं तं मृगयेऽधुनाप्यहम् ।
स चेद्भवाञ्जन्म कृतार्थमेव मे त्वयि प्रसन्ने किमु दुर्लभं मया ॥ २० ॥
गिरां प्रपञ्चैरथवा किमीदृशैः पुनाति ते दर्शनमेव देहिनः ।
तथापि भोक्तुं नवनीतमाहृतं मया प्रसादं कुरु दृश्यसे श्रमी ॥ २१ ॥
चिरादिति प्रार्थयमानया तया समाधिदृष्टागमिपूर्वचेष्टितः ।
कृतस्मितस्तन्नवनीतमर्पितं यथेष्टमश्नन्स जहौ परिश्रमम् ॥ २२ ॥
तदिङ्गितैरेव विजानती द्विजं पतञ्जलेराकृतिभेदमागतम् ।
तमब्रवीदुद्वह मां कृपानिधे तुरीयवर्णप्रभवामपि त्विति ॥ २३ ॥
जगाद तामेवमुदीरितो द्विजो मनोरथो मानिनि ते फलोन्मुखः ।
उदूह्य वर्णत्रयकन्यका यतो विवोढुमीहेऽन्तिमवर्णजामिति ॥ २४ ॥
तदुक्तिमाकर्ण्य गृहं निनाय सा तमुल्लसद्यौवनमिन्दुसुन्दरम् ।
तथा ततस्तज्जननीवितीर्णया समं पुरीमुज्जयिनीं जगाम सः ॥ २५ ॥
वटद्रुपर्णस्थितवर्णमेलनादथैष भाष्यं निखिलं पतञ्जलेः ।
लिलेख वत्सक्षतदुर्ग्रहाक्षरे स्थले क्वचित्कुण्डलनामकल्पयत् ॥ २६ ॥
निजे गृहे तत्र निविश्य पाठयंस्तदुज्जयिन्यां फणिभाष्यमाश्रुवान् ।
निनाय कालं नियमेन स द्विजः प्रियासु तुल्यं चतसृष्वपि स्थितः ॥ २७ ॥
तदीयपातञ्जलभाष्यपाठनप्रभावसंदर्शनकौतुकादिव ।
तदा वसन्तस्तरुपुष्पपल्लवप्रसञ्जनव्यञ्जितमूर्तिराययौ ॥ २८ ॥
नवप्रवाला नृपकेलिकानने बभासिरे बालरसालवल्लिषु ।
जगत्त्रयीजेतुरनङ्गभूभुजो भुजप्रतापा इव दृष्टिगोचराः ॥ २९ ॥
वनेषु शाखाः सहकारभूरुहामदर्शयन्त प्रतिपर्व कुड्मलान् ।
चिरोज्झितेषु व्यसनोन्मुखस्मरप्रविद्धगात्रोत्पतितानिवाशुगान् ॥ ३० ॥

---

१. 'वरीयसि श्रेयसि' क. २. 'तदीयपातञ्जलभाष्यपाठनापभाव' क. ३. 'प्रसाधनव्यञ्जित' इति क.

मधुव्रते गायति मञ्जु पार्श्वतः श्रमाम्बुतुल्यं मकरन्दमुज्झती ।
पुरो ननर्तेव पिकस्य पश्यतः समीरलोला सहकारमञ्जरी ॥ ३१ ॥
क्षणं भ्रमन्व्योम्नि शनैः क्षुपाञ्चले पदं वितन्वन्परितो विलोकयन् ।
समीरधूतामपि चूतमञ्जरीं न चञ्चरीको विजहौ चिरं पिबन् ॥ ३२ ॥
मृगीदृशा मानपरिग्रहानयः प्रियेषु मा भूदिति शम्बरद्विषः ।
अनङ्गभावादिव शासनाक्षरं पिकस्य कण्ठादुदियाय पञ्चमः ॥ ३३ ॥
रसालशाखामवलम्ब्य कश्चन द्विजश्चिरायाधिजगे कलस्वरम् ।
मनोजतत्त्वोपनिषद्भिरस्तथा प्रियेषु मानं सुदृशो यथा जहुः ॥ ३४ ॥
द्विजोऽपि रागं प्रतिपद्य चक्षुषो रजस्वलामेव रसालमञ्जरीम् ।
अचुम्बदेको मधुपप्रियामिति स्मितं वितेने कुरवस्य कोरकः ॥ ३५ ॥
रसेन गन्धेन रजोभिरुज्ज्वलैरुपागतं सा तमुपाचरत्तथा ।
अचुम्बदाजिघ्रदमृक्षदादराद्यथा द्विरेफः कुरवस्य मञ्जरीम् ॥ ३६ ॥
मनोरमां चम्पकमञ्जरीं वने न षट्पदो वीक्षितुमेव चक्षमे ।
कथं नु दृष्ट्यापि सुवर्णसंभवा गृहीतुमर्हा मधुपस्य गायतः ॥ ३७ ॥
दिशत्यशोके कुसुमानि सुभ्रुवामकल्पताङ्घ्रिर्नवयावकाङ्कितः ।
नवागसां नादितरत्ननूपुरो विलासिनामाहननाय केवलम् ॥ ३८ ॥
युवा वियोगेऽभिनवानि केसरे स्थितानि पुष्पाणि दृशा निरीक्षितुम् ।
न चक्षमे यानि वधूकचार्पितान्यमूनि जिघ्रन्प्रजहर्ष संगमे ॥ ३९ ॥
रतान्ततान्तस्य रहो विलासिनीकचार्पितं केसरदाम कामिनः ।
अभीक्ष्णमाघ्रातमभूच्छ्रमापहं तदीयबिम्बाधरचुम्बनादपि ॥ ४० ॥
न वालि कीदृक्कियदत्र सौरभं नवेषु पुष्पेष्विति बोद्धुमिच्छवः ।
अशोकपुन्नागरसालमल्लिकावनेषु संचेरुरिवालिकुञ्जराः ॥ ४१ ॥
वसन्तसंसर्गवती वनस्थली श्लथालका षट्पदजालकश्रिया ।
रराज मल्लीमुकुलैरितस्ततो विहारकीर्णैरिव हारमौक्तिकैः ॥ ४२ ॥

---

१. 'मकरन्दमुज्झति' क-ग. २. अयं श्लोकः ख-पुस्तके नास्ति. ३. 'मधुपप्रियम्' इति पुस्तकद्वयेऽपि.

क्वचित्सितं निर्मलमल्लिकारुचा क्वचिच्च गौरं नवचम्पकश्रिया ।
परत्र कङ्केलिदलत्विषारुणं त्रिवर्णमुद्यानमभूत्किमद्भुतम् ॥ ४३ ॥
वपुर्विलिम्पन्सहकाररेणुना प्रफुल्लमल्लीपरिरम्भसंभ्रमी ।
निपीतकङ्केलिलतादलाधरश्चचार मन्दं किल दक्षिणोऽनिलः ॥ ४४
रतान्तधर्मोदकविन्दुसुन्दरं मुखाम्बुजं मुग्धदृशां प्रशंसितः ।
सुवर्णजालान्तरतः समागतश्चुचुम्ब धन्यो मलयाचलानिलः ॥ ४५ ॥
शरैः किमन्यैरिह शम्बरद्विषो वियोगिनां प्राणवियोगकर्मणि ।
यतो परार्थोऽजनि फुल्लमल्लिकावनान्तसंचारसुगन्धिराशुगः ॥ ४६ ॥
न मध्यमह्नाय बबन्ध कक्ष्यया न चाददे कार्मुकमाहवोद्भटः ।
वसन्तमन्दानिलयोगमात्रतो जिगाय कामो जगतामपि त्रयम् ॥ ४७
वधूजनानां परिचारिका मधौ वियोगिनामप्यवियोगिनामपि ।
प्रवालशय्यां किल पर्यकल्पयन्नदीनिकुञ्जेषु च नर्मवेश्मसु ॥ ४८ ॥
तव स्वभावं तरलेक्षणे विदन्न जातु कान्तो मधुमत्यवर्तत ।
इतीरिते प्रोषितवल्लभा सखीजनेन रोमाञ्चमधादुरोजयोः ॥ ४९ ॥
समागतस्ते प्रिय इत्युवाच सा कृतं किमस्यै हृदि पारितोषिकम् ।
वदेति सख्या गिरमेव शृण्वती वधूरनङ्गज्वरमत्यजन्मधौ ॥ ५० ॥
सखि प्रगल्भो मधुरेष दृश्यते गतो य इत्यर्धमुदीर्य जालके ।
निधाय दृष्टिं सहसा नितम्बिनी स्मितेन सख्यै वचनं समापयत् ॥५१
चलद्रसालस्तबकोऽत्र वर्तते वसन्त इत्याशु समेयुषि प्रिये ।
पपात पश्चात्सुदृशो दृगञ्चलं सखीषु केलीसदने तु पूर्वतः ॥ ५२ ॥
वधूर्वसन्ते विसकङ्कणं करे दृशोरुदश्रु स्तनयोरुशीरवत् ।
प्रियस्य दूरादुपसेदुषो गृहं शरीरमेवाकुरुतो पदापदे ॥ ५३ ॥
यथा सितक्षामकपोलमाननं निरीक्ष्य नार्या नितरां ननन्द सः ।
सपत्रलेखं दयितः सकुङ्कुमं तथा न देशान्तरतः समागतः ॥ ५४ ॥
समाप्तिहीनाधरविम्बचुम्बनामनुज्झितोरोजदृढोपगूहनाम् ।
निशां निनीषन्नपि संलपन्स्थितो मधौ प्रवासी पतिरेत्य कान्तया ॥५५॥
नृणां तृतीयप्रथमार्थसाधने प्रशस्तमासाद्य मधुं स भूसुरः ।
मखेन यष्टव्यमयष्ट दैवतं नयेन दारांश्चतुरोऽप्यरीरमत् ॥ ५६ ॥

प्रियाश्रुनत्वः प्रतिपेदिरे शनैः शरत्प्रसन्नामिव चन्द्रिकां दिशः ।
द्विजस्य हर्षार्णववृद्धिदायिनीं नितान्तरम्यामथ दौहृदश्रियम् ॥ १७ ॥
बभूवुरासां श्रमवारिबिन्दवो मुखेषु केलीकमलग्रहादपि ।
विहारिकारण्डवपातिताः कणास्तरङ्गिणीनां सरसीरुहेष्विव ॥ १८ ॥
तदा तदीयाः स्तनवश्चकाशिरे परिष्कृता दौहृदपाण्डिमश्रिया ।
शशाङ्ककान्त्येव शरत्प्रसन्नया करम्बिताः काञ्चन सालभञ्जिकाः ॥१९॥
रसान्तरादप्यवकृष्य केवलं मनो बबन्धुर्मृदि योषितस्तदा ।
निसर्गतः सर्गविधौ हि वेधसः प्रियाप्रिये वस्तुषु न व्यवस्थिते ॥ ६० ॥
क्रमेण तासामसितभ्रुवां घनाः पयोधरा नीलमुखाश्चकाशिरे ।
सुरेन्द्रनीलोपलमुद्रिताञ्चला मनोभवार्हा इव हैमसंपुटाः ॥ ६१ ॥
तनुस्फुरत्पाण्डिमचण्डिकारुचा कलाधरे गर्भगते निरूपिते ।
तमस्विनीं तत्कुतुकादिवागतां बभार रोमावलिमङ्गनागणः ॥ ६२ ॥
विनेतुमेकं बलिमेव चक्षमे समुत्थितं विष्णुपदं पुरा युगे ।
इति स्थितामप्यवधूय तत्तुलां वधूवलग्यान्यहरन्वलित्रयम् ॥ ६३ ॥
ततो मुहूर्ते रुचिरे द्विजोत्तमैः पुरंध्रिभिः पूरितचत्वरे गृहे ।
स शास्त्रदृष्टेन पथा मृगीदृशां समन्वतिष्ठत्समयोचिताः क्रियाः ॥६४॥
कृतैर्यथाचोदितमेव कर्मभिर्विरेजिरे विप्रवरस्य सुभ्रुवः ।
कृषीवलस्यौषधयः प्ररोपिताः स्वकालब्धैरिव वर्षवारिभिः ॥ ६५ ॥
दिनेषु ताः सत्पुरुषोदयोचितेष्वराळकेश्यो विदुषां शिखामणेः ।
क्रमात्कुमारान्क्रमनीयतेजसो मणीनिवासोषत सिन्धुशुक्तयः ॥ ६६ ॥

स पुत्राणां तेषां जननसमयार्हाणि विधिव-
द्वितन्वन्कर्माणि द्विजकुलकृताशीः परिषदि ।
यथा यस्मै यावद्यदभिलषितं देयमददा-
त्तथा तस्मै तावत्तदुपनमितं स्वेन तपसा ॥ ६७ ॥

इति श्रीयज्ञरामदीक्षितपुत्रस्य रामभद्रयज्वनः कृतौ पतञ्जलिचरिते
षष्ठः सर्गः ।

---

१. 'द्रष्टार्शे' क; 'दध्यवहृथ्य' ख.

सप्तमः सर्गः ।

विदधत्क्रियाः शुभतराः परस्परं
　प्रविभिन्नवर्णविलसत्परिग्रहः ।
निगमश्चतुर्भिरिव साधुभिः स्वरै-
　स्तनयैरथ द्विजवरो व्यरोचत ॥ १ ॥
यमजीजनत्प्रथमवर्णकन्यका
　तनयं द्विजो वररुचिं तमाख्यया ।
स्वयमाजुहाव कृतवंशजन्मनः
　पदशास्त्रवार्तिककृतः पवित्रया ॥ २ ॥
यमसूत चन्द्रमिव सिन्धुवीचिका
　नृपकन्यकास्य वितताान नाम सः ।
भुवि सोऽयमर्क इव विक्रमे भवे-
　दिति विक्रमार्क इति विश्रुतं भुवि ॥ ३ ॥
वचसैव भर्तुमयमर्हति स्वयं
　वसुधां नयानयविभागचुञ्चुना ।
इति वैश्यजाततनुभुवः स भर्तृरि-
　त्यभिधां चकार भटिधातुवाच्यवित् ॥ ४ ॥
धरणीं बिभर्ति दशभिः शिरःशतैः
　प्रलये हरिष्यति च यो विषार्चिषा ।
फणिनोऽस्य भर्तृहरिरित्यभिख्यया
　स समाह्वयच्चरमवर्णजासुतम् ॥ ५ ॥
सुदृशां तदा सुतमुखानि दृष्टयो
　मधुरस्मितानि मुहुरालुलोकिरे ।
कमलानि गाढकुतुकाः कुमुद्वती-
　तरलालिपङ्क्तय इव क्षपात्यये ॥ ६ ॥
चरणं करद्वयगृहीतमेककं
　शिशुभिर्निवेशितमशोभताननै ।

शशिनि प्रपन्नमिव पूर्वमिन्दिरा-
कमलद्वयेन विधिपीठपङ्कजम् ॥ ७ ॥

शिशवस्तदा ददृशिरे महीतले
नमिताननाः सुलभजानुचंक्रमाः ।
फणिनं सहस्रवदनं प्रशासितुं
स्वधियेव विश्वमधरं विविक्षवः ॥ ८ ॥

अकृताहिरज्जुगिरिमन्थसंग्रहं
प्रबलासुरामरकुलानपेक्षणम् ।
अपकालकूटमयमादृतः पपौ
सुतजल्पितामृतरसं स भूसुरः ॥ ९ ॥

जननीकराग्रमवलम्ब्य पाणिभि-
र्भवनाङ्गणे यदवलन्त बालकाः ।
क्षितिमण्डले स किल तस्य पुत्रिता-
यशसामभूद्दिगवलम्बनक्रमः ॥ १० ॥

जनकस्ततो विहितमक्षरक्षण-
ग्रहणं निरीक्ष्य शिशुभिस्त्रिहायणैः ।
सति यौवने कथममी न भाविनः
श्रुतवन्त इत्ययममोदत स्वयम् ॥ ११ ॥

उपनीय तानुपदिदेश स श्रुती-
र्नयं सुबुद्धिमपि तुर्यमन्तरा ।
स्वयमेव तास्तमचिरात्तु वव्रिरे
चतुरं विलासिनमिवान्ययोषितः ॥ १२ ॥

अथ दर्शनानि षडपि न्यवेशय-
त्तनयेषु स त्रिषु न चान्तिमे द्विजः ।

---

१. षट् दर्शनानि । तदुक्तं शास्त्रनिर्णये—
'कपिलस्य कणादस्य गौतमस्य पतञ्जलेः ।
व्यासस्य जैमिनेश्चापि दर्शनानि षडेव तु ॥'

अभजन्त तानि तमगेषु वर्षति
स्तनयित्नुरब्धिमुदकानि यान्ति हि ॥ १३ ॥

तनयानपाठयदयं पतञ्जले-
र्महतीं कृतिं मतिमतां गणैः सह।
पठने तु भर्तृहरिरुत्सुकोऽपि तै-
र्विनिवारितश्चरमवर्णभूरिति ॥ १४ ॥

विजने जगाद पितरं कृताञ्जलि-
र्विनयेन भर्तृहरिराचरन्नमः।
महनीयपाणिनिमतानुकूलया
लवलीसुगन्धपदबन्धया गिरा ॥ १५ ॥

भगवन्पतञ्जलिरभून्महीतले
भवदाकृतिः प्रथयितुं निजां कृतिम्।
इति वर्णयन्ति मुनयः पुराविदो
मम तेन भाष्यपठने मनोरथः ॥ १६ ॥

कुहरं विधाय किमपि क्षमातले
कुरु मामिहस्थमुपरिस्थितो भुवि।
पठतश्च पाठय कृतिं पतञ्जले-
र्यदहं पठेयमनवेक्षितोऽखिलैः ॥ १७ ॥

कतमोऽपि मामपि भवन्तमन्तरा
कमनीय एव किल रश्मिरायतः।
चलयेयमेनमथ चोद्यमस्ति चे-
न्मम तत्र भाष्यमसकृत्प्रबोधय ॥ १८ ॥

विहितं यदीत्थमतिसंहिता बुधा
निखिला भवन्ति भवति श्रुतं च मे।
फणिभाष्यमान्तमपि चिन्त्य सिद्धये
किमपि प्रसीद मयि तत्कृपानिधे ॥ १९ ॥

---

१. पञ्चदशश्लोकस्योत्तरार्धस्तदनन्तरीयस्य पूर्वार्धश्च ख-पुस्तके न स्तः.

इति पुत्रवाक्यमवकर्ण्य सोऽब्रवी-
दिदमेवमस्तु भवतो यथेप्सितम् ।
शृणु वत्स किंचिदवधाय मे वचो
गुरुसंप्रदायपदवीसमागतम् ॥ २० ॥
यदि गौतमस्य मतमप्रतिष्ठितं
यदि जैमिनेः श्लथयितुं क्षमं नयैः ।
यदि भिक्षुशास्त्रमिदमाविलं खलै-
र्न तथा पतञ्जलिमतं तु दुष्यति ॥ २१ ॥
इतरस्य शास्त्रनिचयस्य कारका
मनुजेषु केचन परं तु तापसाः ।
भगवाञ्जगज्जरणसंहृतिक्षमः
फणिराज एव पदशास्त्रभाष्यकृत् ॥ २२ ॥
अशुचिं शठं विषयलुब्धमास्तिक-
द्विषमप्रवृत्तगुरुशास्त्रभक्तिकम् ।
यदि शिष्यमानयति भाष्यमुद्गृण-
न्विपदं तयोर्वदति दृग्गतः फणी ॥ २३ ॥
प्रयतः प्रसन्नहृदयो जितेन्द्रियः
प्रवणो महत्सु गुरुशास्त्रभक्तिमान् ।
फणिनः कृतिं पठति चेन्न हीयते
न भजत्यघं न गुरुणा विरुध्यते ॥ २४ ॥
प्रथमं विचिन्तय गतिं तथा गतां
पदसूत्रवार्तिककृतोर्द्वयोरपि ।
[2]फणिशिष्यचेष्टितमपि श्रुतं ततो
बहुविघ्नमेव पदशास्त्रशीलनम् ॥ २५ ॥
कुशलाय वृद्धिरिति सिद्ध इत्यथे-
त्युदितं पदत्रयमुपक्रमे कृतेः ।

१. 'गुरुणां गतिं' ख. २. 'फनिशिष्यचेष्टितमपि दृष्टं' क.

यद्दपित्रयेण पॅठतां निरागसां
　मत एव मङ्गलॅमुदेत्यनिर्गलम् ॥ २६ ॥
प्रॅथमोत्तरस्य फलमाह्निकस्य य-
　त्पठने पतञ्जलिरनल्पमब्रवीत् ।
उपलक्षणं तदखिलाह्निकावले-
　र्महतः फलस्य विवृतं मनीषिभिः ॥ २७ ॥
यदि रक्षसा यदि गणैर्यदि ग्रहै-
　र्यदि चामयेन परिगृह्यते द्विजः ।
स पतञ्जलेरहरहः पठन्कृतिं
　द्रुतमश्नुते सुखमिति प्रचक्षते ॥ २८ ॥
न च तुर्यवर्णवनितासुतस्य ते
　कथमागमाङ्गपदभाष्यसंस्तवः ।
इति शङ्क्यमस्ति यदसि त्वमात्मवि-
　न्न भवादृशे विधिनिषेधयोग्यता ॥ २९ ॥
इति जल्पितं जनयितुर्निशम्य स
　प्रतिपद्यते स्म परमं तु विस्मयम् ।
क्षितिगर्भमन्दिरगतः पतञ्जले-
　रपठीत्कृतिं च बुधकुञ्जराद्गुरोः ॥ ३० ॥
पठिते पतञ्जलिनिबन्धने द्विजः
　कृतदारकर्मणि च पुत्रमण्डले ।
शुकशिष्यगौडपदगुर्वनुग्रहा-
　च्चरमाश्रमं सुरनदीं च शिश्रिये ॥ ३१ ॥
चतुराननेन विधिनेव मुञ्चता
　समधिष्ठितं जगदशेषमात्मनि ।
भजतामुना परमहंससेव्यता-
　मथ विश्वनाथपुरमाददे श्रियम् ॥ ३२ ॥

---

१. 'पठितान्निरागसां' क. २. 'उदेत्यनर्गलम्' क. ३. 'प्रथमोत्तमस्य' क.

यदुदञ्चितध्वजपटे समीरणैः
कृतनर्मघर्मकणिकानिवारणे।
निपतन्ति नीलनलिनत्विषो नभ-
श्चरसिद्धचारणपुरंध्रिदृष्टयः॥ ३३॥

दिवसात्ययेषु सुरमुग्धसुभ्रुवो
दिवि विस्मितप्रियहठाहृतांशुकान्।
कुचकुड्मलान्पिदधते ससंभ्रमं
यदुदग्रकेतनदुकूलपल्लवैः॥ ३४॥

सततं यदीयसदनाग्रवासिन-
स्तरुणव्रजस्य तरलं दृगञ्चलम्।
रमयन्ति संनिहितनन्दनद्रुम-
स्तवकग्रहोद्यतभुजामरीस्तनाः॥ ३५॥

यदुदग्रसौधभुवि बिम्बविभ्रमे-
ष्वधरेषु नन्दनशुकैर्निपातिभिः।
जनिते भये दधति मुग्धसुभ्रुवां
परिरम्भसंभ्रमसुखं विलासिनः॥ ३६॥

सुरकुञ्जरे स्पृशति शुण्डयाम्बुज-
स्तवकोऽयमित्यमरसिन्धुबिम्बितौ।
स्वपयोधरौ यदतितुङ्गसौधगा
सुदती पतिं समयमेत्य सस्वजे॥ ३७॥

रजनीषु यन्मणिशिरोगृहस्थिताः
प्रियपाणिपङ्कजनिपीडितोरवः।
सुदृशोऽनिलं च्युतवतंसपल्लवाः
स्तुवते विधूनसुरदीर्घिकोत्पलम्॥ ३८॥

निशि यद्विहारमणिकुट्टिमाङ्गणे
गलितो वधूचिकुरमल्लिकाचयः।
प्रतिबिम्बिनाद्दुगणाद्विभिद्यते

घनयावकाङ्कनिजपादमुद्रितं
　नवहंसतूलशयनं सखीजने ।
निपुणं विलोकयति यत्र मुग्धया
　सपदि न्यमज्जि महति त्रपाम्बुधौ ॥ ४० ॥

तरुणी गृहाग्रमधिरुह्य दृष्टव-
　त्यमरीः सहस्रमनिमेषलोचनाः ।
रमणस्य यत्र मणिसालभञ्जिका-
　निकटेऽपि नानुमनुतेऽधरग्रहम् ॥ ४१ ॥

मकरीविलेखनविधौ नवोढया
　विवृतौ निरीक्षितुमुरोजकुड्मलौ ।
अपि संवृतस्फटिकभित्तिमन्तरा
　वत यत्र निन्दति युंवाविवृण्वतीम् ॥ ४२ ॥

परिरम्भचुम्बनविधायिदम्पति-
　प्रतिमामवेक्ष्य यदगारभित्तिषु ।
रहसि प्रियेण शयने सहस्थितिः
　कियदन्वमन्यत परं नवोढया ॥ ४३ ॥

शिखिपिच्छकस्य समवेक्ष्य चन्द्रकं
　वलभीविटङ्कपटलावलम्बिनः ।
यदुदारसद्मनि नवोढया सखी-
　नयनभ्रमादपसृतं प्रियान्तिकात् ॥ ४४ ॥

रमणस्य यत्र वसतोऽपि दूरतः
　प्रतिबिम्बमेव मणिभित्तिदर्शितम् ।
परिरब्धुमुद्यतभुजा नवा वधू-
　र्विजनेऽपि हन्त विरराम केवलम् ॥ ४५ ॥

कुपितां निशम्य रमणीं नवागसा
　दयितेन तीव्रमनुनेतुमीयुषा ।

---

१. 'युवा विवृण्विति' क.

यद्गारसीम्नि मणिसालभञ्जिका
प्रणता भिया परिहसत्सखीजनम् ॥ ४६ ॥
निशि यत्र वेश्मनि विधूपलस्फुर-
द्वलभीवलीकगलदम्बुशीतले ।
तरुणो निदाघसमयेष्वपि प्रिया-
कुचकुम्भगाढपरिरम्भमातनोत् ॥ ४७ ॥
घनसारपङ्ककलिते तपागमे
यदगारकुट्टिमतले युवा गतः ।
निपतिष्यतीमिव सखीजनान्तिका-
च्चलितां सलीलमबलां करेऽग्रहीत् ॥ ४८ ॥
जलदागमे जलजलोचनाः पुन-
र्दृढबद्धजालककवाटमालयम् ।
अधिशय्य यत्र रमणादधीयते
चिरकालविस्मृतमिव सरागमम् ॥ ४९ ॥
न हि कश्चिदस्ति किल भिक्षुको जनो
यदधिष्ठितेषु धनधान्यशालिषु ।
परिधातुमप्यसुलभैकवाससं
भवमन्तरेण धृतभैक्षभाजनम् ॥ ५० ॥
वसनानि वा मणिविभूषणानि वा
सुलभानि यत्र धनिषु प्रदातृषु ।
नटतस्त्विहाद्रिजटिलस्य किं ब्रुवे
वसनं दिगाभरणमस्थिमण्डलम् ॥ ५१ ॥
[1]मणिकर्णिका गतवता शरीरिणा
श्रुतिभूषणं किमपि यत्र लभ्यते ।
इति विस्मयः क इह तत्किलाद्भुतं
यदसावुपागमदहीनकङ्कणम् ॥ ५२ ॥

१. अयं श्लोकः ख-पुस्तके नास्ति.

मणिकर्णिकाम्भसि तनूस्त्यजन्ति ये
मनुजास्ततोऽपहृतकोशपञ्चकाः ।
अपि यत्र मुञ्चति [1]मृडो न हि क्षणं
स तथाविधः कितवशेखरो न किम् ॥ १३ ॥
श्रवणे किमप्युपदिशन्विभूतिम-
[2]प्येलिकेऽर्पयन्नुरसि चास्थिमालिकाम् ।
हरते स यत्र मणिकर्णिकातटे
जटिलो यदस्ति जगतीह देहिनाम् ॥ १४ ॥
निखिलस्मृतीरयमतीत्य वर्ततां
गिरिशो न दण्डधरतो बिभेतु वा ।
करुणाकरोऽप्यपहरन्कथं नृणां
तनुमेव यत्र न पुनः प्रयच्छति ॥ १५ ॥
स्वतनूरपास्य मणिकर्णिकातटे
सहसा विमुक्तिमनुधावतां नृणाम् ।
मनसो गुणास्त्रय इव च्युता बभु-
र्मणिविद्रुमेन्द्रमणयो यदापणे ॥ १६ ॥
परिशुद्धिदापि बत यत्र जाह्नवी
[3]मलिनीकरोति किल मज्जतां गलान् ।
कथये किमन्यदतिशीतलापि सा
घटयत्यहो करतले हुताशनम् ॥ १७ ॥
सरिदन्तरे [4]जलमशीलितं नृणा-
मवगाढमाशु तुदते परं शिरः ।
बत यत्र दिव्यसरितस्तु तत्पुनः
कुरुतेऽधिरुह्य सततं च पञ्चधा ॥ १८ ॥

१. 'मृडोनमीक्षणं' इति ख-पुस्तके वर्तते. अतश्चिन्तनीयः को वा पाठः शुद्ध इति. २. 'अर्पयन्शिरसि' क. ३. 'मलिनीकरोति बत' क. ४. 'जलमशीतलम्' इति क-पुस्तकस्थपाठो न साधुर्दृश्यते.

स्तुतिपात्रमस्तु सुरदीर्घिका कथं
यदियं यदन्तरचरी निमज्जताम् ।
समये करे च निटिले च पावकं
विनिधाय पाययति हा महाविषम् ॥ ५९ ॥

यदि धर्तुमिच्छति करोटिकास्रजं
यदि कर्णवेष्टनमहिं चिकीर्षति ।
यदि वा पिपासति विषं जनस्तदा
विदधातु यत्र विबुधापगाप्लवम् ॥ ६० ॥

शुचिरद्रिजारमणनेत्रनिर्गतः
प्रथमो ददाह किल काममूष्मलम् ।
इति शीतलः सुरनदीझरो नृणा-
मपरोऽपि यत्र पडरीनपोहति ॥ ६१ ॥

मनुजाय यत्र मणिकर्णिकातटे
स तु तस्य जल्पति मनुं तनुत्यजे ।
अपि यः पिशाचनिचयस्य नायकः
कपयः प्रपत्तिमथ यस्य कुर्वते ॥ ६२ ॥

निजचापभिन्निजनिषङ्गभङ्गकृ-
न्निजभक्तपङ्क्तिगलद्वारणो रणे ।
इति यत्र भूतपतिरीर्ष्ययेव त-
त्पदमर्पयत्यहह पामरेष्वपि ॥ ६३ ॥

स तु विश्वनाथपुरमावसन्यतिः
समुपेयुषां सदसती हि वस्तुनी ।
वचनेन चञ्चुकलनेन विष्टपे
विविवेच हंस इव दुग्धपायसी ॥ ६४ ॥

उपसंहृतेन विषयानुधावना-
त्परमे स्व एव परिनिष्ठितेन च ।

---

१. 'यदन्तरचिर' ख. २. 'कामकुञ्जरम्'.ख. ३. 'स तु विश्वनाथपुरमावसद्यतिः' क.

समवृत्तिना सहृदयेन पप्रथे
सुखदुःखयोः सखिसपत्नयोरपि ॥ ६५ ॥
स्वपनप्रपञ्चसदृशं जगत्त्रयं
विदुषा मृषा मरुमरीचिवारिव ।
अमुना स्वरूपमवशेषितं धिया
परमात्मबोधसुखमात्रलक्षणम् ॥ ६६ ॥
सुरसिन्धुरोधसि गिरीशसंनिधा-
वतिनीय तत्र कियतोऽप्यनेहसः ।
विरहासहैरनुगतः स योगिभिः
परिपावनं बदरिकाश्रमं ययौ ॥ ६७ ॥
ब्रह्माद्वैतं पश्यताशेषविश्वं
गोविन्दस्वामीति गीतेन लोके ।
पुण्यक्षेत्रे तत्र नारायणीये
कांश्चित्कालानाश्रमे तेन तस्थे ॥ ६८ ॥

इति श्रीयज्ञरामदीक्षितपुत्रस्य श्रीरामभद्रयज्वनः कृतौ पतञ्जलिचरिते सप्तमः सर्गः ।

अष्टमः सर्गः ।

प्रव्रज्य तातचरणे परया विरक्त्या
काशीं गिरीश इव पावयति द्वितीये ।
ज्ञानेन शास्त्रजनितेन गृहीतधैर्या-
स्तस्यात्मजा वररुचिप्रमुखा न मम्लुः ॥ १ ॥
नात्यन्तमेव परिचिक्लिशुरिन्द्रियाणि
नाप्यन्ववर्तिषत तानि यथाभिलाषम् ।
स्वस्वानुरूपमवलम्बितशास्त्रमार्गाः
सर्वेऽपि संजगृहिरे सदृशं त्रिवर्गम् ॥ २ ॥
सर्वासु शास्त्रपदवीषु विचक्षणोऽपि
ग्रन्थान्व्यधाद्गणित एव जनोपकारान् ।

तेष्वग्रजो वररुचिर्दिवसेश्वरो हि
प्राच्यामुदेत्यखिलदिक्ष्वपि निर्निरोधः ॥ ३ ॥
तस्यानुजो भवति यः किल विक्रमार्कः
संक्रन्दनेन सुरलोकसभान्तराले ।
स स्वर्नटीनटनविभ्रमतारतम्य-
जिज्ञासया पटुरहूयत नाट्यदृष्टौ ॥ ४ ॥
निश्चित्य शासितवते दिवि तारतम्यं
नाट्येषु गोत्रभिददादभिनन्द्य तस्मै ।
राज्यं कुरु त्वमुपविश्य समाः सहस्र-
मस्मिन्क्षिताविति ततो मणिपीठमेकम् ॥ ५ ॥
रत्नासनेन सुरकिंकरधारितेन
साकं समागतवतो गिरमग्रजस्य ।
भर्तृर्निशम्य सचिवोऽस्य भवन्नुपाया-
द्वे चायुपामुपनिनाय तदा सहस्रे ॥ ६ ॥
मासान्षडेकशरदो मणिपीठमध्य-
मध्यास्य राज्यमकरोदनुजोपदेशात् ।
अन्यानरण्यचर एव तु षट् च मासा-
नित्यायुपामलभतायमुभे सहस्रे ॥ ७ ॥
भर्तृस्तदा सकलशास्त्रविशारदत्वा-
द्बुद्ध्यानया नयविवेकधुरां वहन्त्या ।
कार्येषु तस्य नृपतेः स्वयमप्रमाद्य-
न्वोढाभरन्नट इवाजनि रज्जुमार्गे ॥ ८ ॥
बुद्ध्याग्रिमोऽपि जनुषा चरमः कनीया-
श्रामस्य राक्षसरिपोश्चरितप्रबन्धम् ।
नामाग्रजस्य परिगृह्य स भट्टिकाव्य-
मित्याततान सुपदैः पदशास्त्रलक्ष्यैः ॥ ९ ॥

संदर्भणेन च स भर्तृहरिः पदानां
कंदर्पकार्मुकरसार्पणकर्मठेन ।
शृङ्गारनीतिविगतस्पृहतानुबन्ध-
मन्यच्च पद्यशतकत्रयमाततान ॥ १० ॥

ग्रन्थोऽधिकृत्य किल वाक्यपदे बुधानां
चक्रेऽथ तेन निखिलार्थविबोधहेतुः ।
यस्यातनोद्विवरणप्रणयेन हेला-
राजः शशीव किरणेन विवृद्धिमब्धेः ॥ ११ ॥

वत्सक्षतं सपितृकुण्डलितं यथाव-
द्बुध्याकलय्य लिपिजालकमन्तरन्तः ।
टीकां पतञ्जलिकृतस्य सपादलक्ष-
ग्रन्थात्मनातनुत भाष्यनिबन्धनस्य ॥ १२ ॥

अत्यन्तदुर्गहमशेषमनीषिवर्गै-
र्भावं पतञ्जलिकृतेर्मनसा स पश्यन् ।
तस्य स्फुटं विवरणे पटुतां निजां च
दुर्वारगर्वगरिमोष्मलमाह चेदम् ॥ १३ ॥

अहो भाष्यमहो भाष्यमहो वयमहो वयम् ।
मामदृष्ट्वा गतः स्वर्गमकृतार्थः पतञ्जलिः ॥ १४ ॥

इत्युक्तिसंजनितगुर्वपराधयोगा-
ट्टीका न तस्य लभते स भुवि प्रतिष्ठाम् ।
विद्यां न दूषयति किं विनयव्यपायो
नासावियोग इव योषितमुज्ज्वलाङ्गीम् ॥ १५ ॥

इत्थं सुमन्त्रसचिवैस्तमसोऽपगत्या
शुद्धैश्चतुर्भिरुरुकीर्तिभिरुज्जयिन्याम् ।
कालस्तदा कलिरपि प्रथते स पुण्य-
स्त्रेतेव दाशरथिभिर्मनुराजधान्याम् ॥ १६ ॥

अत्रान्तरे सरिति नक्रगृहीतपादः
संन्यस्तशंकरमुनिर्दुरिताद्विमुक्तः ।
गोविन्ददेशिकपदाम्बुजदर्शनाय
बद्धादरो बदरिकाश्रममन्वियाय ॥ १७ ॥

शैलान्वनानि सरितो नगराणि पल्ली-
ग्रामाञ्जनानपि पशून्पथि सोऽथ पश्यन् ।
नन्वैन्द्रजालिक इवाद्भुतमिन्द्रजालं
ब्रह्मैवमेव परिदर्शयतीति मेने ॥ १८ ॥

दण्डान्वितेन धृतरागघनाम्बरेण
काशीपुरं कलितविश्रमनीलकण्ठम् ।
तेन प्रविष्टमजनिष्ट दिनावसाने
चण्डत्विषा च शिखरं चरमाचलस्य ॥ १९ ॥

वन्यद्विपस्य चरमाचलवासभाजो
हस्तेन केलिचटुलेन गृहीतकीर्णैः ।
तत्रत्यगैरिकरजोभिरिवानुलिप्त-
मारुण्यमाप भृशमम्बुजबन्धुबिम्बम् ॥ २० ॥

व्यातन्वता विहरणं वरुणावरोध-
कान्ताजनेन चरमाचलकन्दराग्रे ।
विक्षिप्तरत्नमयकन्तुकविभ्रमस्य
पात्रं बभूव परिपाटलमर्कबिम्बम् ॥ २१ ॥

प्रत्यग्गिरेरुपरि कुङ्कुमपाटलाभ-
श्चण्डद्युतिः क्षणमलक्ष्यत जीवलोकैः ।
न्यस्तः पुरा हनुमता निजवाललग्नः
प्रासादशृङ्ग इव पङ्क्तिमुखस्य वह्निः ॥ २२ ॥

आकृष्य सर्वमहिमद्युतिरंशुजालं
विद्वानिवेन्द्रियगणं विषयप्रपञ्चात् ।

आरुह्य चान्तिममिवाश्रममद्रिशृङ्ग-
　　मानन्दमद्वयमिवापरमब्धिमाप ॥ २३ ॥

हित्वानुतापभरिते द्विजराजलक्ष्मीं
　　पाश्चात्यमब्धिमघनिष्कृतयेऽनुमङ्क्तुम् ।
चण्डद्युतौ व्रजति संभ्रमतोऽस्य शीर्णा
　　रेजुस्त्विषस्त्रिचतुरा इव सांध्यरागाः ॥ २४ ॥

भूमण्डलस्य कवलीकरणाय पूर्वं
　　तालीवनं प्रविशता तमसां भरेण ।
संदर्शिता ननु चमूविनिवेशभङ्ग्या
　　कालीकटाक्षकलुषः किल कालिमैकः ॥ २५ ॥

चक्रद्वयीमधिगताम्बुजनालडोला-
　　मन्योन्यसंघटितपक्षपुटामकाण्डे ।
दूरे वियोजितवतो दिवसात्ययस्य
　　दुष्कीर्तिवृन्दमिव संददृशे तमिस्रम् ॥ २६ ॥

तत्कालसंकुचदशेषदलाग्ररोधा-
　　द्गर्भेरणन्मधुकरं कमलं वहन्ती ।
अम्भोजिनी दिनकरप्रियविप्रयोगा-
　　दन्तःप्रवृत्तरुदितेव तदा व्यलोकि ॥ २७ ॥

---

१. 'भानोः पश्चिमशैलकन्दरकुटीमभ्येयुषः संभ्रमा-
　　त्संध्यारागमिषेण किं विगलिता भान्ति त्विषः पञ्चषाः ।
किं चैषा कृतनिश्चयेन कवलीकर्तुं महीमण्डली-
　　माक्रान्ता प्रथमं घनेन तमसा नीला तमालाटवी ॥'
इति शृङ्गारतिलकभाणे.

२. 'चक्रद्वन्द्वं चटुलनलिनीनालडोलाधिरूढं
　　गाढाश्लिष्टं त्यजति रजनीजातविश्लेषदुःखम् ।
नक्तं भुक्त्वा नवकुमुदिनीं विश्रमार्थी विभाते
　　गङ्गागेहं विकचकमलं गाहते चञ्चरीकः ॥'
इति शृङ्गारतिलकभाणे.

यद्वारुणीपतिरसेवत पङ्कजिन्याः
पादं तदर्पयितुमप्यविदन्पृथिव्याः ।
दूरे खलु न्यपतदम्बरमप्यपास्य
हीहीति नीलनलिनी व्यहसीदिवाग्रे ॥ २८ ॥
आसायमम्बुजवनीमलिराप्रभात-
माश्रित्य तत्समयमत्यजदेव दूरे ।
कः स्थातुमिच्छति मुखे मुकुलीकृतेऽपि
स्थानं न चेत्कुवलये क्वचिदप्यलभ्यम् ॥ २९ ॥
दिष्ट्या वृता वसुमती तमसा घनेन
निम्नोन्नतानि भुवि तेन समीकृतानि ।
इत्यादरादभिसृतिः कुलटाजनस्य
जाता तदा सदधिपेन विना यथेष्टम् ॥ ३० ॥
प्राप्तो ह्यहं त्रिजगति द्विजराजभावं
बिम्बाधरे मुहुरमीकभुजङ्गदष्टे ।
हर्तुं क्षमेत सुदृशां रसपारवश्य-
मित्यन्तरिन्दुरुदियाय मिलत्कलङ्कः ॥ ३१ ॥
चन्द्रोदयेन सहसा विभिदे तमिस्रा
अत्यन्तबोधविधिनेव चिरादविद्या ।
द्रागन्वभूयत तदा किल जीवलोकैः
कोऽप्यद्भुतः सुखमयः परिणामभेदः ॥ ३२ ॥
तां तारकाहितरुचिं तमसो निहन्त्रीं
तापस्य चोज्ज्वलमृगाङ्ककरां त्रियामाम् ।
काश्यामसेवत तदा किल शंकराख्यो
लिङ्गे शिवस्य महिते मनसा च मूर्तिम् ॥ ३३ ॥
आत्मानमेकमखिलेष्वयमद्वितीयं
पश्यन्नपि व्यवहरन्निव लोकरीत्या ।

१. 'कः स्थातुमिच्छति' ख.

तुष्टाव नूतनसुधातुलितैर्वचोभि-
　　रेवं प्रपन्नकरुणाकरमिन्दुमौलिम् ॥ ३४ ॥
कस्त्वामवाङ्मनसगोचरमस्तु शक्तः
　　स्तोतुं सहस्व तदिह स्तुतिसाहसं मे ।
देव स्तवाय तव यन्निगमाः प्रवृत्ताः
　　श्वानो बभूवुरपराधिन इत्यवैमि ॥ ३५ ॥
चित्तेऽन्धकारिणि मम क्रमितुं क्षमेत
　　पादाब्जमेकमपि तावकमिन्दुमौले ।
अस्त्यक्षि यस्य हरिणार्पितमर्चनार्थं
　　मञ्जीरपन्नगफणामणिदीपिका च ॥ ३६ ॥
यद्गीयसे श्रुतिगिरा त्वमपाणिपाद-
　　स्तद्विश्वसन्ति भुवनानि विनामरौ द्वौ ।
भानुं करप्रहृतिकल्पितदन्तभङ्गं
　　पादाहतित्रुटितवक्षसमन्तकं च ॥ ३७ ॥
जानीमहे जगदधीश्वर यः पुरा ते
　　नालक्षयज्जवनमप्यधिरुह्य हंसम् ।
अत्रेर्विधिः स तनयस्त्वयि भक्तिभाजो
　　भूत्वाधिगच्छति शिरः शिशिरः शशाङ्कः ॥ ३८ ॥
अन्विष्यतो मुहुरपि श्रमशुष्कतालो-
　　र्धातुश्चिराय जनितात्खलु विप्रलम्भात् ।
यत्पापमुत्थितमपास्तमिदं ममेति
　　पार्थाहतः किमु विवेद तवेश मूर्धा ॥ ३९ ॥
न स्तस्तवेश पितरौ श्वशुरः शिलात्मा
　　व्यालः स्वमार्गणतनुः सुतयोरथैकम् ।
लोकाः कुमारमितरं विदुरेकदन्तं
　　त्वं भिक्षुकासि वसितुं वसनं कुतस्ते ॥ ४० ॥

मौनं विधाय गुरुरस्म्यहमित्यकाण्डे
किं विप्रलम्भयसि मूलगतो वटस्य ।
प्राचो मुनीनपि वृपध्वज यत्प्ररूढो
नाद्यापि ते विगलितः पशुपालभावः ॥ ४१ ॥
दग्धस्त्वया प्रथमतः प्रमथेश कामो
दग्धं पुरत्रयमथ स्मितलीलयैव ।
धत्से करेऽग्निमधुनापि जगन्ति दग्धुं
बिभ्यत्यतस्त्वदिह पञ्च यमादयोऽपि ॥ ४२ ॥
त्वत्तोऽधिको हरिरिति ब्रुवतो यदास्तां
स्तब्धौ भुजौ नियमिनोऽभ्यधिकं ततस्त्वाम् ।
निश्चिन्वतो घटभुवस्तु स विन्ध्यशैल-
संभेदनेऽप्यभवदस्खलितः प्रभावः ॥ ४३ ॥
सर्वेश्वरोऽसि भव नास्ति तवान्तकोऽपि
हृष्टाः प्रजा दधति चाप्यधुना विवृद्धिम् ।
ख्यातो भिषक्तम इति त्वमतो विनृत्य-
स्यानन्दतो यदि विनृत्य किमासितव्यम् ॥ ४४ ॥
इत्थं कृतस्तुतिरवाप्य ततः प्रसन्ना-
दत्यन्तसूत्रमृदुभाष्यनिबन्धशक्तिम् ।
काशीपुरान्निरगमत्सविकासभाजः
प्रातः सरोजमुकुलादिव चञ्चरीकः ॥ ४५ ॥
अद्वैतदर्शनविदां भुवि सार्वभौमो
यात्येष इत्युडुपबिम्बसितातपत्रम् ।
अस्ताचले वहति चारु पुरःप्रकाश-
व्याजेन चामरमवादिव दिक्प्रवीनः ॥ ४६ ॥

१. 'चित्रं वटतरोर्मूले वृद्धाः शिष्या गुरुर्युवा ।
गुरोस्तु मौनं व्याख्यानं शिष्यास्तु छिन्नसंशयाः ॥'.

२. 'गोविन्दादधिकं न दैवतमिति प्रोत्तार्य हस्तावुभौ' इति.

तारास्तदा ददृशिरे तरला नलिन्या
हृत्वा श्रियं शशिनि धावति साध्वसेन ।
तत्संभ्रमत्रुटितहारलता विशीर्णा
मुक्ता इव त्रिचतुरा गगनान्तराले ॥ ४७ ॥

अम्भोजकाननमहोत्सवलक्षणानि
शीतांशुकान्तिशिथिलीकृतिसूचकानि ।
तावन्निशम्य चरणायुधकूजितानि
शय्यामहो परिजहार न जारयुग्मम् ॥ ४८ ॥

सर्वां निशामपि विनीय विमुक्तनिद्रा
संकेतितादपसृतापि तदा निकुञ्जात् ।
वामेन हन्त नयनेन चलेन किंचि-
ज्जाराङ्गना सरभसं विनिवर्तते स्म ॥ ४९ ॥

राज्ञोऽवरोधभवनेषु कवाटिकाना-
मुद्धाटनादजनि यद्ध्वनितं तदानीम् ।
कामागमस्य गणनावसरे वधूनां
ज्यायाननध्ययनहेतुरयं बभूव ॥ ५० ॥

सर्वात्मना व्यपसृतं न यदा तमिस्रं
मन्दं तदा स्पृशति गन्धवहेऽङ्गमङ्गम् ।
नाथागमात्प्रथमतो नलिनी दधाना
वक्त्रे विकासमपि कम्पितमूर्तिरासीत् ॥ ५१ ॥

पुष्पंधयी विकसितात्क्रियदुत्पतन्ती
नालीककुड्मलमुखान्नलिनाकरस्य ।

---

१. 'तारास्तदा ददृशिरे विरला' ख. विद्यमानः पाठः साधीयान्भाति.

२. 'अम्भोजकाननमहोत्सवलक्षणानि
शीतांशुकान्तिशिथिलीकृतिसूचकानि ।
आविर्भवन्ति मिथुनश्रुतिदुःसहानि
कुक्कुरुतानि चरणायुधकण्ठनालात् ॥'
इति शृङ्गारतिलकभाणे.

व्योमद्रुमाग्रगतिपृङ्गविहंगमेषु
मुक्ता निपातघुटिकेव तदा बभासे ॥ १२ ॥

अस्या भविष्यति किमूपशमो निशायाः
संद्रक्ष्यते सहचरी च मया पुनः किम्।
इत्याकुलं दयितया सह दीर्घिकायां
कोकं सखीव समयोजयदूर्मिरेका ॥ १३ ॥

दूरापसारिततमोरुचिरालकेन
प्राचीमुखं परिमृशत्यरुणे करेण।
द्रष्टुं ह्रिया किमसितोत्पलिनीभिरग्रे
तावत्प्रसूननयनानि निमीलितानि ॥ १४ ॥

पूर्वाचलोपवनसीम्नि पुरंदरस्य
स्त्रीभिर्विहृत्य निशि निःसरतः प्रभाते।
तावद्दधार परिवारवधूगृहीत-
माणिक्यखेटकतुलां मिहिरस्य बिम्बम् ॥ १५ ॥

उत्पिञ्जराम्बररजःकपिशालिचक्र-
व्याजेन मे वितनुते दिगियं मघोनः।
नीराजनामिति तदानु नवातपेन
रत्नांशुकेन समभावि विवस्वता सा ॥ १६ ॥

दृष्ट्वा पतिं परवधूकुचकुङ्कुमाङ्क-
दोर्मध्यमप्युषसि भाति नवातपोऽयम्।
अस्योरसीति हृदि विश्वसती नताङ्गी
मेने तदा न दयितेन न चानुनिन्ये ॥ १७ ॥

पद्माकरोऽयमरविन्दविकासलक्ष्मीं
सानन्दमुद्वहति सांप्रतमित्यलीनाम्।
नादच्छलादिव जगुर्मधुरं तदानीं
दिग्योपितो धृतनवातपकुङ्कुमाङ्कचः ॥ १८ ॥

बिम्बे भजत्युदयमम्बुजबान्धवस्य
　दध्यौ तदा पुरुषमेकमृषिः स दिव्यम्।
आह श्रुतिर्भगवती किल यं हिरण्य-
　श्मश्रुं हिरण्यकचमा प्रणखात्सुवर्णम्॥ ५९॥
तेनान्ववर्ति महता क्वचिदुष्णशालि
　शीतं क्वचित्क्वचिदृजु क्वचिदप्यरालम्।
उत्कण्टकं क्वचिदकण्टकवत्क्वचिच्च
　तद्वर्त्म मूर्खजनचित्तमिवान्यवस्थम्॥ ६०॥
आत्मानमक्रियमपव्ययमीक्षितापि
　पान्थैः समं स चलितः पथि लोकरीत्या।
आदत्फलानि मधुराण्यपिबत्पयांसि
　प्रायादुपाविशदशेत तथोदतिष्ठत्॥ ६१॥
तेन व्यनीयत तदा पदवी दवीय-
　स्यासादितं बदरिकाश्रमभूतलं च।
शंसन्ति यत्र वसतिं तरवो मुनीनां
　शाखाभिरुज्ज्वलमृगाजिनवल्कलाभिः॥ ६२॥
आदेशमेकमनुयोक्तुमयं व्यवस्य-
　न्प्रादेशमात्रविवरप्रतिहारभाजम्।
तत्र स्थितेन कथितां यमिनां गणेन
　गोविन्ददेशिकगुहां कुतुकी ददर्श॥ ६३॥
तस्याः प्रपन्नपरितोषदुहो गुहायाः
　स त्रिः प्रदक्षिणपरिक्रमणं विधाय।
द्वारं प्रति प्रणिपतञ्जपतां पुरोगं
　तुष्टाव तुष्टहृदयस्तमपास्तशोकम्॥ ६४॥
पर्यङ्कतां भजति यः पतगेन्द्रकेतोः
　पादाङ्गदत्वमथवा परमेश्वरस्य।

१. 'क्वचिदुष्णशाली' क. तत्पाठमादिकमिति भाति. २. 'अपास्तचेतस्' 'क'

तस्यैव मौलिधृतिसार्णवशैलभूमेः
शेषस्य विग्रहविशेषमहं भजे त्वाम् ॥ ६५ ॥
[1]दृष्ट्वा पुनर्निजसहस्रमुखीमभैषु-
रन्तेवसन्त इति तामपहाय भूयः ।
एकाननेन भुवि यस्त्ववतीर्य शिष्या-
नन्वग्रहीन्ननु स एव पतञ्जलिस्त्वम् ॥ ६६ ॥
तस्मिन्निति स्तुवति कस्त्वमिति ब्रुवन्तं
दिष्ट्या [2]समाधिपथरुद्धविसृष्टचित्तम् ।
गोविन्ददेशिकमुवाच तदा [3]स वाग्भिः
प्राचीनपुण्यजनितात्मविबोधचिह्नैः ॥ ६७ ॥
स्वामिन्नहं न पृथिवी न जलं न तेजो
न स्पर्शनो न गगनं न च तद्गुणा वा ।
नापीन्द्रियाण्यपि तु विद्धि ततो विशिष्टो
यः केवलोऽस्ति परमः स शिवोऽहमस्मि ॥ ६८ ॥
आकर्ण्य शंकरमुनेर्वचनं तदित्थ-
मद्वैतदर्शनसमुत्थमुपात्तहर्षः ।
स प्राह शंकर स शंकर एव साक्षा-
ज्जातस्त्वमित्यहमवैमि समाधिनेति ॥ ६९ ॥
तस्याथ दर्शितवतश्चरणौ गुहायां
[4]द्वारे ह्यपूजयदुपेत्य स शंकरार्यः ।
आचार इत्युपदिदेश स तत्त्वमस्मै
गोविन्दतापसगुरुर्गुरवे यतीनाम् ॥ ७० ॥
गोविन्ददेशिकमुपास्य चिराय भक्त्या
तस्मिन्स्थिते निजमहिम्नि विदेहमुक्त्या ।

---

१. 'दृष्ट्वा पुरा निजसहस्रमुखीम्' ख. २. 'समाधिपथरुद्ध' ख. ३. 'स वाग्मी प्राचीनपुण्यजनितं मुनि योगचिह्नैः' ख. ४. 'द्वारेऽप्यपूजयदुपेत्य' क.

अद्वैतभाष्यमुपकल्प्य दिशो विजित्य
काञ्चीपुरे स्थितिमवाप स शंकरार्यः ॥ ७१ ॥

गोविन्दस्य व्रतिकुलगुरोः सिद्धिमाकर्ण्य कृत्वा
यत्कर्तव्यं तदपि वररुच्यादयो भ्रातरस्ते ।
स्वे स्वे कर्मण्यवहितधियो विद्यया कीर्तिमन्त-
श्चत्वारोऽपि स्थितिमभिमतामुज्जयिन्यामकुर्वन् ॥ ७२ ॥

इति श्रीयज्ञरामदीक्षितपुत्रस्य श्रीरामभद्रयज्वनः कृतौ पतञ्जलिचरितेऽष्टमः सर्गः ।

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।